

К. И. ГУДЗЕНКО

БРАТЦЫ ГОЛОСИ

К. Н. ГУДЗЕНКО

ТРАГІЧНІ ГОЛОСИ

Мученикам голодної весни 1933 року,
їхнім дітям, онукам і правнукам
присвячую

НЕХАЙ ЦЯ ГІРКА ТРАГІЧНА КНИГА ПІСЛЯ ДЕСЯТИЛІТЬ
БЕЗМОВСТВА СТАНЕ ІСТОРИЧНОЮ ПРАВДОЮ ПРО ЛИХОЛІТТЯ,
ЯКЕ ПЕРЕЖИВ УКРАЇНСЬКИЙ НАРОД ВНАСЛІДОК
СТАЛІНСЬКОГО ТОТАЛІТАРИЗМУ

м. Кам'янка
1993

Костянтин Наумович ГУДЗЕНКО.

Від автора

У 1993 році відзначено 60-річчя страшної трагедії в історії українського народу — голодомору 1932—1933 років, вчиненого тоталітарною системою.

Травою забуття поросли могили мільйонів наших співвітчизників, невинно замучених хліборобів — найкращої, найпрацьовитішої частини українського селянства. Впродовж довгих десятиліть навіть згадка про ті події вважалася злочином.

Моєму поколінню (і мені особисто за вісімдесят років життя) довелося пережити страхітливі сторінки нашої історії — голодні 1922, 1933 і 1947 роки. В 1922 році я чудом вижив, а батько, два брати і тітка померли. Ось чому саме слово «голод» закарбувалося у моїй пам'яті назавжди і приносило нестерпний біль, як пучка рана на живому тілі.

Вивченням причин виникнення голоду в 1933 році і його масштабів я займаюся багато років. Відшукав і зустрічався з очевидцями тієї страшної трагедії. Мені довелося розмовляти із старожилами, колишніми рядовими трудівниками полів і ферм, механізаторами, агрономами, головами колгоспів, сільрад, споживчої кооперації, комірниками, вчителями, іншими словами, сотнями громадян майже всіх областей України. До кожного з них звертався з одним і тим же проханням:

— Розкажіть, будь ласка, про весну тридцять третього.

І всі, хто згодився виконати моє прохання, розповідали про жахливу трагедію тогочасся із слюзями на очах і невимовним болем. Я старанно записував їх трагічні розповіді.

Уперше взявся збирати матеріал про голодомор 33-го у 1985 році, але негласно. Перше інтерв'ю я записав у березні 1987 року у жителя села Баладиного, колишнього активіста, тепер покійного Дениса Єлисейовича Гриценка.

Перед тим, як мені розповісти, Денис Єлисейович запитав:

— Для чого вам потрібний такий страхітливий матеріал?

Я йому сказав:

— В мене ще з дитинства голод і мученицька смерть людей краяла душу. Я твердо вирішив детально вивчити голодну весну 33-го, скласти списки померлих у населених пунктах району. А для увіковічення їх пам'яті в кожному селі побудувати пам'ятники. І потім написати хоч маленьку книжку про ці події.

Ми сиділи в невеличкій веранді за столиком, дивились один на одного. Денис Єлисейович здригнувся, потер чоло руками. Його очі напилися слізьми, обличчя побагровіло. Він витер сльози рукавом куфайки і почав розповідати. Я детально записував у зошит його тривожні слова.

Ось подаю дуже стисло його розповідь:

— Мешканці нашого села Баландиноного (частина № 2) дуже постраждали від голоду в тридцять третьому. Майже всі були пухлими. Біля тисячі осіб померло від голоду. Першими жертвами були немовлята, вагітні жінки, діти, старі люди, а потім — здорові, працездатні. Половина дітей шкільного віку не прийшли восени до школи. Окремі кутки лишилися пустими, не було кому копати для мертвих. Їх скидали в братські могили, прикопували на садибах. Навіть ще живих вивозили на кладовище. Причиною смерті, як правило, записували всілякі хвороби. В селі були випадки людоїдства.

Настільки опустіло село, що не було кому збирати врожай. Тому до Баландиноного переселено понад сто сімей з Білорусії. Наше село найбільше в районі постраждало від мученицької смерті...

Зібравши багатий матеріал про голодну весну 33-го та переконавшись у тому, що всі громадяни сіл району і їх керівництво схваляють мою ініціативу в спорудженні пам'ятників жертвам голодомору, я приступив до здійснення свого задуму.

30 серпня 1989 року я відправився в село Коханівку. Зустрівся із старожилами А. М. Натальченком, П. А. Гончаровим, І. Д. Шутенком.

— Скільки людей загинуло від голоду в тридцять третьому? — таким було моє запитання.

Трохи подумавши, вони відповіли:

— Приблизно 260—290 чоловік, вірніше, до трьохсот.

Тоді я їх попросив, щоб допомогли скласти списки. Завдяки їм справився з наміченим за день. Як виявилось, в дев'яносто одному дворі були жертви, а всього померло від голоду 282 особи. З фронту Вітчизняної війни не повернувся 51 чоловік.

У лютому 1990 року я опублікував статтю про голодну весну 1933-го в газеті «Трудова слава».

Ми не маємо права забувати про трагедію 1933 року. Отже, моє звернення через радіо і газету до своїх земляків з Коханівки з проханням зобити невеликі пожертвування, щоб встановити на кладовищі пам'ятник, прискорило збір грошей.

У квітні, а точніше 23 числа, 1990 року в скорботно-урочистій обстановці при відправленні панахиди був відкритий перший в районі пам'ятник жертвам голодомору в селі Коханівці. На відкритті пам'ятника зібралися люди від малого до старого, численні рідні і гості приїхали на автобусах і автомашинах з Черкас, Кам'янки, сіл

Баландиного, Радиванівки, Тимошівки і навіть з Кіровоградської області.

У здійсненні цього важливого заходу велику роль відіграли завідувачий Коханівською дільницею колгоспу «Дніпро» Заболотній Василь Петрович, голова правління цього господарства Шевченко Сергій Петрович та безпосередні виконавці роботи Натальченко Андрій Матвійович і його брат Іван.

За почином коханівців почали відкривати пам'ятники в селах Ребедайлівка, Михайлівка, Катеринівка.

За останні роки відкрили пам'ятники в Юрчисі, Баландиному (два), Радиванівці, Оляниному, Лебедівці, Жаботині, Завадівці, Флярківці, Тимошівці, Вербівці та в м. Кам'янці. Всього у районі побудовано шістнадцять пам'ятників. В стадії будівництва вони в селах Грушківці та Телепиному.

Великий внесок у цю справу зробив М. Ю. Тамко — відповідальний секретар районної організації Товариства охорони пам'яток історії та культури.

Мені довелося побувати в селах району по 3—8 і навіть десять разів, вести розмови з головами сільських Рад на семінарах і повсюдно ставити одне і те ж питання: будівництво в селах пам'ятників і складання списків жертв голоду.

Списки жертв складено майже у всіх селах. За неповними даними, в районі померло мученицькою смертю майже дванадцять тисяч осіб, тоді як з фронту не повернулося 3840 чоловік.

У моїй книзі «Трагічні голоси», присвяченій сумній даті — 60-річчю голодомору-геноциду на Україні, — вміщені численні розповіді старожилів про трагедію тогочасся, окремі статті, архівні документи, коментарі, списки жертв та різні фотографії.

На жаль, за невеликим обсягом книги не всі свідчення старожилів областей знайдуть своє місце в ній.

Ця книга в основному про наш рідний край. У багатьох випадках збережено мову і стиль оповідачів.

Мені незручно в скорботну річницю наголошувати, що окремі керівники сільських Рад зустрічають цю дату без пам'ятників і списків жертв.

Керівникам, які проявили гуманізм і повагу до своїх убієнних голодною смертю земляків і подбали про встановлення пам'ятників, громада виносить щиру подяку.

Вивчення питання голоду та вшанування пам'яті жертв має велике наукове і політичне значення. Цим самим ми повертаємо людям історію, а історії — правду.

(Книга віддрукована за сучасним територіально-адміністративним поділом України).

с. Коханівка

Я СИДІВ ЗА СТОЛОМ і старався на свіжу пам'ять оформити свої дослідження про голодну весну 1933 року у рідному селі Коханівці, яке дуже постраждало від голоду. Мені здавалося, що я багато знав про село, адже працював тут рахівником кооперації з 1930 по вересень 1931 року. А коли почав писати, то виникла необхідність уточнити деякі історичні факти і події.

Ось у моїй голові майнула думка, що в селі живе стареньке подружжя Іванових. Олекса Васильович був активістом, в тридцяті роки працював головою сільради, крамником кооперації, а зразу після війни — головою правління колгоспу. Його дружина, Параска Захарівна, також активісткою була, часто виступала на сцені сільбуду в різних жанрах. Вона — майстер художнього слова.

Я цю сім'ю знав з давніх-давен. Це була зразкова родина.

Вирішив негайно поїхати до цих стареньких людей і взяти деякі матеріали про село. Біля старенького обійстя мої «Жигулі» зупинились. Тільки зайшов у двір і глянув навкруги, то зразу кинулось у вічі, що тут мешкають німечні люди. Коли я завітав до хати, біля плити сиділа стара згорблена хвора жінка, яка майже не звернула уваги на моє привітання. Господар сидів за столом вдягнутий у стару куфайку й шапку і держав у руках газету. Він встав із-за столу, привітався, помахав головою і заговорив:

— Давно я тебе, друже, бачив. А пригадуєш, ти в моїй хаті був у 1948 році, восени, як я працював головою колгоспу, а ти директором школи в Баландино. Отоді ми були хлопці! Тепер нам з Параскою по вісімдесят два. Он бачиш, яка вона вже... Нікого не впізнає, але ще пересувається потроху. А в мене, ти ж знаєш, з дитинства нога одна. Доживаємо... Ти ж, мабуть, по якійсь справі до мене завітав.

— Так, — відповів я.

Обидва ми сіли за старий стіл, накритий клейонкою.

— Ну, слухаю, — промовив Олекса Васильович.

— Я хотів би, щоб ви розповіли мені про село Коханівку, ось в такому плані:

Перше. Скільки було дворів і жителів до колективізації?

Друге. Як ви пам'ятаєте голод 1921—1922 років?

Третє. Як проходила колективізація?

Четверте. Про голод 1932—1933 років.

П'яте. Чому так склалось, що люди в Україні голодували і у 1946—1947 роках?

Олекса Васильович нахилив голову, трохи подумав і сказав:

— Так, я дещо пам'ятаю. Постараюсь тобі допомогти. Мені відомо, що ти почав вивчати таку трагедію, яку пережив наш знедолений український народ. Це страшна історія. А тепер слухай по порядку.

Наше село Коханівка невелике, але старців, як і в інших селах, не було. До колективізації в селі було більше двох десятків заможних селян, які вели господарство, збирали високі врожаї, мали добрих коней, різний інвентар, породистий скот. Це такі як Ропавки, Пущенки, Волошині, Заболотні, Чередники та інші. В селі було більше середняцьких господарств, які теж мали добрих коней, інвентар, свиней, овець. Навіть бідні багатодітні мали по конячині, корову, вівці. Треба сказати, що вдови, одинокі жінки — й ті держали овець і птицю. Я пригадую, та й ти це добре по кооперації знаєш, що в селі було біля 380 господарств, а жителів десь 1450—1500 душ. Було багато вдів після імперіалістичної і громадянської воєн.

Корів у селі було не менше 350 голів, лише старенькі вдови були без корів, але вони мали по 4—5 овечок. Конею було біля 250 голів. Окремі сім'ї держали по дві корови, як тяглову силу. Овець заможні і середні селяни держали по 8—10 штук, а бідніші — по 5. Якщо в середньому на зиму залишали по 5—6 голів, то всього буде біля 1500—2000.

Голод в 1921—1922 році спалахнув скрізь. Була в 1921 році посуха, але хліба вистачило б, та всякі банди у громадянську війну забирали його силою, так робили і наші під лозунгом «Борьба за хлеб — борьба за социализм». Більше всього постраждали бідняки. Я так думаю, та і тоді люди говорили, що від голоду в селі померло не менше 50—70 осіб. Особливо тоді багато жертв було в містах. Там умирали тисячами. У селі — теж багато.

Колективізація проходила насильницькими методами. В 1928 році було створено три ТСОЗи (товариство спільної обробки землі), в які входило по 10—15 господарств. А в 1929 році вони об'єдналися і утворили артіль. Під час колективізації заможних селян, отих, що я вище назвав, розкуркулили (біля 40 сімей). Частина (близько 25 сімей) виїхала на Алтай, а більше 15 сімей розбіглися з села на виробництво.

Про страшну голодну і холодну весну, як всі люди так говорили 1933 року, можу сказати таке. Якщо мій брат Макар Васильович, будучи тоді головою колгоспу, ходив з опухлими ногами, то що можна говорити про інших бідних людей. Я знаю одне, що померло від голоду по селу, якщо врахувати грудних дітей, більше 300 осіб. А на кладовищі мертвих викидали по 10—15 осіб. Більше 90

відсотків людей були пухлі. Добре знає про трагедію села Шутенко Іван Дементійович. Він в основному їх відвозив на кладовище. За кожного відвезеного на кладовище мертвого давали 300 грам комбікорму.

Я сказав би ще і таке. Ще восени 1932 року органами влади були спущені директиви: вивезти з колгоспу увесь хліб, на посівну кампанію залишити лише половину зерна. У селі було три вітряки, які опечатали, щоб на них не переробляли зерно з власних господарств. Жорна у власників відбирали і знищували. Зерно у колгоспників забиралося силою. Пояснювалось це просто. Не розтри-нькувати зерно, а зберігати на весняну посівну кампанію 1933 року. Люди плакали, благали залишити зерно, бо багато дітей у сім'ї. Їм пояснювали, що, мовляв, переживете на бурячку, картоплі та квасолі.

Мені теж доводилося бути членом такої комісії по викачуванню хліба. Тепер часто таких активістів звинувачують, проклинають. Але я хочу сказати не на захист їх, а дещо пояснити. По-перше, ця комісія створювалась не на добровільних началах, а її комплектувала влада. По-друге, комісія працювали по наказу і під страхом, що їй можуть «підшити» саботаж. Ну, а всі знають, як поступали з саботажниками. Так, кому «пришивали» саботаж, то їх не милували. Я пригадую, що в селі Косарях судили групу активістів разом з головою колгоспу і дали їм по 8—10 років тюрми, а одного навіть до розстрілу засудили. То хто буде ризикувати, не виконувати наказів влади. Та й сама місцева влада трусила тоді душею. Правда, були і такі, що з горшків забирали. Я вважаю, що у скоєному лихові винуваті Сталін і його близькі помічники. Не секрет, що сільськогосподарські продукти з України забирали і нікого не питали, така була політика центру.

Тепер про те, як я особисто пережив голод. Мене рятував старший брат Яків. Він був глухонімий, але майстер на всі руки: чоботар, столяр, пічник. Був жонатий, мав у дворі корову і деяке зерно. На ступі переробляв ячмінь і просо на крупу. До нього комісія не заходила, а бо він її зустрічав із сокирою.

Скажу ще й таке, що не один із членів комісії опинився на кладовищі. Я вже зовсім відживаю, але хочу, щоб наші внуки і правнуки ніколи не зазнали такого страшного горя, яке довелось пережити нашому поколінню.

Кілька слів про причини голоду зимою 1946—1947 р.р. Я це добре пам'ятаю. Урожай у 1946 році в нас був середній, в деяких районах, писалося в газетах, далася взнаки засуха. Але основна причина — хліб забрали, як і в 1932 році. Люди дуже голодували, були випадки, що окремі підпухали, але жертв у селі не було.

На закінчення своєї розповіді мені хотілося б сказати, що люди,

які почали відроджувати нашу страшну українську історію, історію правди, заслуговують уваги і шани. А жертвам голоду 1933 року, я вважаю, на пожертвувані гроші слід побудувати віковічні пам'ятники.

* 28.09.89 р.
№ 39а'

Шутенко Іван Дементійович, 1916 року народження, житель с. Коханівки, механізатор.

У жнивну пору 1932 року мені доводилось збирати як озимі, так і ярі культури кінною косаркою. Озимі жито і пшениця вродили добротні, а ярі були середні. В кого були великі присадибні городи, на них люди сіяли жито, пшеницю і ячмінь. На людських ділянках теж непогано вродили зернові.

Як почали молотити хліб, зразу від молотарки забирали зерно, як тоді називали «червоними валками», і відправляли його на заготзерно. Увесь хліб забрали в колгоспі, а на трудодні майже нічого не дали. А восени по селу ходили різні комісії, керовані уповноваженими згори, під різними обманними витівками забирали хліб, який уродив на присадибних ділянках. Хто відмовлявся здавати, забирали силою, людей обзивали підкуркульниками і погрожували висилкою за саботаж.

Перед новим 1933 роком в селі склалася загрозлива обстановка. Більшість сімей села забула про хліб. Основними продуктами харчування були картопля, буряк, квасоля.

Всі три вітряки в селі закрили і опечатали, а хто мав жорна, забирали і розбивали. Навіть ступи (товкли яшну крупу і пшоно) теж били.

Коли настала весна 33-го, то в селі половина людей почала голодувати, а на початку квітня появились жертви. Перші жертви, це були діти-немовлята, старі і хворі. Потім зачистили вмирати у великих сім'ях і тих, що не мали молока.

Мені тоді було 18 років, я ще був у силі, бо наша сім'я мала дійну корову, та й сім'я невелика — четверо всього.

Визвали мене в контору колгоспу (я тоді сіяв ярі культури). Це було приблизно в кінці квітня. В конторі голова колгоспу Іванов М. В. попросив мене, щоб я відвозив мертвих людей на кладовище. За кожного мертвого будуть давати по 300 грамів комбікорму. Я погодився.

Мені дали худих-прехудих коней, які не могли ходити в ріллі. Кожного дня після обіду я вирушав за мертвими. Зразу возив по двоє—троє, а як почали помирати масово, то накидали на віз, як дрова. Везу вулицями до кладовища, а в селі ніде нікого не видно. Ніхто не проводжав мене з мертвими. Люди були немічні, а які ще ходили, то сіяли ярину. На кладовищі мертвих вкидали в

---

* Дата запису спогадів і порядковий номер із архіву автора.

ями до самого верху, а потім прикривали тонким шаром глини. До сільради я подавав список мертвих. Але мене і тут обдурили, давали за день мені 0,5 кілограма комбікорму, привезеного з Кам'янки, хоч я відвозив по 5—7 осіб мертвих. Я був і цьому радий, бо ці 0,5 кілограма комбікорму, зробленого з посліду, рятували нашу сім'ю від смерті. За півтора місяця я відвіз на кладовище більше 150 осіб.

На нашому кутку «Денисівка» помер мій дядько Шутенко Кость, його дружина і двоє дітей, Рішняк Олександр мав 5 душ сім'ї — померли всі, Габур Василь мав 9 душ — померло восьмеро, залишилась одна дівчина. Таких сімей десятки. На цьому кутку проживало 65 чоловік, а тепер всього 14 душ, і ті пенсіонери.

Те, що я пережив за ту страшну весну, надивився на метрвих і тих, що помирали, мені і досі страшно, я їх бачу кожного дня, моя рана ніколи не заживала.

Я вірив все своє життя, що прийде час, коли скажуть на повний голос про те неймовірне горе.

23.05.88 р.
№ 23

Лебідь Олександр Омелянович, 1912 року народження, житель села Коханівки.

Я народився і все життя прожив у своєму селі Коханівці, працював у колгоспі на різних роботах. У голодні роки наша сім'я (мати, дві сестри старших і я) проживала на кутку Бабенківка, що найбідніший у селі. Цей куток розміщався на схилі Пахоменого яру з малими ділянками городів і дуже крутими схилами з глинистими ґрунтами. А тому цей куток першим відчув голод навесні 1933 року.

Сім'я наша працювала в колгоспі, але вже восени 32-го почали голодувати. Харчувалися картоплею та буряками. А картопля на глинистому крутосхилі вродила погана. Коли закінчилась картопля і перейшли на буряк і всякий бур'ян та листя, мати опухла. Сестри покинули село і поїхали на виробництво. Там вони вижили. А мати не вижила, померла з голоду. Жили ми близько, поруч з кладовищем, мені сусіди допомогли і я матір без труни в рядні поховав. Я дуже плакав, боявся навіть жити в своїй хаті.

Як розпочався страшний суд у селі, люди стали цілими групами помирати з голоду, мене знесилоного визвали в колгосп, видали два кілограми яшного борошна і сказали, щоб я з Шутенком Кирилом звозив мертвих на кладовище. За кожного мертвого пообіцяли по 300 грамів борошна. Я погодився. Ми кожного дня відвозили на кладовище по 5—6 чоловік. Мертвих вкидали у приготовлені ями до верху, а потім прикривали їх землею (шаром 30 сантиметрів) Ям не було кому копати, а тому вкидали по 10—15 душ.

На нашому кутку із 15 дворів залишилось 7 хат зовсім пустих, а людей вимерло 63 особи, більша половина жителів. На цьому кутку Ожуч Тетяна, 1914 року народження, метрву свою матір порубала і поїла, а також сусідку Ожуч Параску живу порубала і на цьому попалась. Тетяну забрали органи. Сусід Бабенко Хома мав п'ять душ сім'ї, померла жінка і троє дітей. Сам він, сліпий на обоє очей, виїхав у Білорусію і там вижив. Бабенко Павло, його брат, мав 6 душ, померли всі. Ожуч Семен мав 8 душ — померло семеро. Береза Свиридін мав 8 душ, померли всі. Всіх не перечеислиш. В селі були пухлими майже всі. Корів дійних було біля сорока, та й ті на весну тільки дибали, теж голод переживаючи, а з них ще й молока треба було кожного ранку здавати по 2 літри в державу. Жертви були навіть і тоді, коли діждалися нового хліба. Важко зараз підрахувати жертви по селу. Тоді рідко хто підраховував. Та коли люди наїлися хліба, трохи відклигали, почали сходитись. Замість того, щоб веселитись, вони підраховували померлих, згадували рідних і близьких, одні плакали, а інші ридали.

Я доживаю, але проклинаю тих, хто приніс велике горе нашим людям.

30.08.1989 р.
№ 37

Гончаров Петро Андрійович, 1918 року народження, житель села Коханівки, вчитель.

Наша сім'я в ту страшну пору складалась з 7 осіб. Батько, мати, дід, баба та нас три хлопці. Менші мене — Віктор і Ваня.

До колективізації наша сім'я вважалася заможною. Нам дали землю. В нас її було сім гектарів. Батько добре умів вести господарство. Ми жили непогано. В нас було що їсти і в чому ходити. В господарстві була стара дідівська хата під соломою на дві половини, як більшість хат в селі, із глиняною долівкою. Добротний сарай, клуня для сіна, комора під залізною покрівлею, кузня в якій батько трудився літо і цілу зиму.

З тварин ми мали: пару добротних коней, корову, бузівок, теля, 10—12 овець, свиней та багато різної птиці. Була в нас кінна молотарка, драч для виробництва пшона, віялка, млинок. З інвентаря мали жатку, сівалку, плуг, залізні і дерев'яні борони, культиватор, крумар, коток та шлейфи. Для перевозки вантажів було два вози. Земля удобрювалась старанно, а тому врожаї збирали великі. Пшениця давала 300—350 пудів з гектара, та ярі добре родили. Батько з дідом кожного року відвозили на станцію Сердюківка більше 1000 пудів доброякісного хліба.

Мати наша була швеєю, вона на машинці шила жіночий одяг.

Коли почалася колективізація, батько все, що було в господарстві, здав у колгосп. Пару коней, інвентар, молотарку, ну все, що

було, пішло в колгосп. Пішов і батько працювати в кузню.

Та настала весна 1932 року, вона була тяжкою, коней в колгоспі не було чим годувати, кращі, добротні коні почалидохнути. Схудли і наші коні. Я часто їх навідував, давав їм домашнього сіна. Вони пізнавали, подавали голос і ласкаво зустрічали. Та не витримали наші вороні коні — здохли. Я їх бачив неживими на полі ранньої весни, як сіяли ярину. Я не витримав і розридався так, що мене ледве зупинили мої друзі.

Наша сім'я, правду сказати, мала запаси зерна. Та батько боявся його ховати. Коли прийшли активісти, то все зерно восени 1932 року навантажили на підводу і забрали, залишивши нашу сім'ю непризволяще.

Уже в березні 1933 року наша велика сім'я почала голодувати. Стали сушити старі просіяні жмихи, товкти і мішати до картоплі. Доводилось їсти листя, всякий бур'ян. Першими опухли дід, баба, а за ними і батько. Дід і баба не витримали і померли з голоду. Батько зліг і не міг ходити. Через деякий час вся сім'я опухла. В матері ноги були такі, як валянки.

Ми жили недалеко від кладовища. Я бачив, як кожного дня вкидали в ями по 10—15 душ. Ями пригортали нетовсто, собаки вигрібали і розідали трупи.

На нашому кутку дуже багато вимерло людей. З 35 дворів постраждали від голоду 13, в яких 59 душ вимерли. Такі сім'ї, як Бабенко Микола мав 9 душ — померли всі, Лебідь Петро 5 душ — померли всі, а в Лебідя Трохима з 8 осіб померли 7 душ. По селу вимерло дуже багато, не менше, як 300 душ. Тепер на цьому кутку залишилось 11 дворів з 20 жителями і лише двома працездатними. Село вимирає. В селі був колгосп, сільрада, школа, а тепер лишилась сама земля. Скоро всі вимруть. Треба рятувати село.

20.04.1988 р.
№ 20

Кузява Анастасія Дмитрівна, 1906 року народження, колгоспниця.

Я ту страшну голодну і холодну весну тридцять третього до смерті не забуду. В селі люди були майже всі пухлі. Про хліб тоді тільки й мови було. Я так з чоловіком гірко робила в колгоспі. Восени 32-го року нам нічого не дали на наші гіркі трудодні. А в кого був якийсь запас із 31 року, то комісії, різні «буксири» все забирали. В нас знайшли в мішку відер двоє проса і те силою забрали.

Я держала мішка, а Бутріченко, голова сільради пхнув мене ногою. Я впала й кричала: «Що ви, душогубці, робите, діти помруть з голоду!». А вони мене на другий день визвали і сказали: «Ми тебе відправимо туди, де тільки білі ведмеді живуть». Та після та-

кої розмови мені уже нічого не хотілося, я молила бога, щоб пережить таке горе.

Настала весна 1933 року. В людей запаси вийшли, почали їсти всяку нечисть, навіть собаки били і їли. У нас zostались лише буряки, а маленьку картоплю посадили, їли буряк в різному виді. Чоловік почав пухнути, двоє дітей малих віддала свекрусі, а сама тільки ноги тягала. Забрала шерстяні платки і поїхала в Росію.

На межі України і Росії, в хуторі Михайлівському, наших пухлих людей почали виганяти з вагонів. Тих, які їхали на вантажних платформах, скидали і теж не пускали. Я все ж таки пробралась в Росію, аж під Москву. Там про голод знали мало. Проміняла платки на пшоно, а також напросила хліба. Насушила я два великі клумаки сухарів. Сіла на Московський поїзд і поїхала додому. В дорозі в мене шахраї відняли клумак сухарів. Ця моя поїздка тривала біля двох тижнів.

Коли я повернулась додому, то застала свекруху в тяжкому стані, а двох моїх дітей відвезли на кладовище. Я дуже тяжко переживала смерть дітей. Чоловік був теж виснажений, пухлий, але я його відходила.

В селі люди мерли, як мухи. Окремі сім'ї вимерли зовсім. Сім'я Берези Нионили мала чотири душі — померли всі, Бабенко Микола мав чотири душі — всі померли, а в Дзелінського Матвія з дев'яти осіб залишилось двоє. В селі дуже багато вимерло. Кожного дня підвода звозила на кладовище мертвих. Їх вкидали у ями по 8—10 осіб. Я коли ходила на кладовище, щоб узнати в якій ямі лежать мої діти, то такого надивилась, що і досі ввижається.

Я вже доживаю вік, але хочу, щоб ніколи не повторилось те страшне лихо.

Багато я побачила в Росії людей, які співчували нам, голодним, давали хліб і до хліба. То московські правителі створили штучний голод на Україні, а Сталіна наше покоління буде згадувати, як убивцю кривавого.

28.09.1989 р.

Натальченко Андрій Матвійович, 1919 року народження, житель села Коханівки, колгоспник.

НАШ БАТЬКО не подав заяви до колгоспу, а займався індивідуальним господарством. За це нашу сім'ю віднесли до розряду підкуркульників, обложили двойним податком. Сім'я наша складалася з шести осіб (батьки і нас четверо дітей). Я був найстарший, а тому на мою долю припало найбільше всяких турбот і робіт. З одинадцяти років я знав хліборобської праці. Від сходу і до заходу сонця доводилося працювати в полі. Обробляли землю, сіяли і збирали хліб. Я був

правою рукою у батька в полі і на подвір'ї. Мати наша обходила нас усіх, старалась виховати скромними, працюючими, і саме головне, добродушними. Батько мав слабе здоров'я: він був релігійним, завжди рано і вечером молився. Жила сім'я в достатку, було що їсти і в чому ходити.

Та прийшла насильницька колективізація. На нашу сім'ю, як тоді називали, «індуси» почали накладати непосильні податки, як грішми так і зерном. Уже осінню 1931 року ми осталися без корови. Продали, щоб виплатити грошові податки. А хлібоздачу наклали таку, що зроби два плани, а потім і посівне зерно довелось здати. А все це проходило під великим беззаконням місцевої влади. Різні комісії «буксири» шниряли по селу, шукали хліба. В нашу оселю ці «буксири» приходили через день, скрізь щупали, перерили, але зерна не знайшли, бо його не було в оселі, все забрали в державу.

Як почалася весна 1933 року, сім'я почала голодувати. Зовсім не те хліба, а навіть зернини, щоб хоч суп якийсь зварить. В сім'ї появились пухлі. Першим опух батько, потім я. Малі діти плакали, простили хоч оладочка, які мати пекла з зеленого листя, домішуючи жмихи з браги Косарського спиртозаводу.

У нас тоді була худа-прехуда конячина. Батько, було, запряже її у віз, викине в нього 10-відрову бочку і в Косару за брагою. Долаючи більше 60-ти кілометрову дорогу. Батько лише вечером прибував додому з брагою. Осадок зернової браги неймовірно воняв. У ньому ворушилися великі білі черв'яки. Мати виціжувала воду, викидали черв'яки, сушила в печі ці жмихи, товкла і пекла «чуреки». Хоч і пухлі всі ми були, але листя й ця брага врятували нашу сім'ю. Батько привозив цю брагу і сусідам давав, за що вони були дуже раді. Частина сусідів наш батько врятував від голодної смерті.

На нашому хуторі дуже багато вимерло людей з голоду. Сусіди: Пахіль Химка померла з сином, Натальченко Семен Яхремович, рідний брат батька, мав шість душ — померло четверо. Пуценко Никонор мав 5 душ — померли всі, Пахіль Настя — 4 душі — померли всі. А всього у 21 дворі, де проживало 36 осіб померло з голоду 47 душ, більша половина жителів. Хоронили людей у загальні ямі по 10—12 душ, накидали їх до самого верху і присипали землею десь на 30—40 сантиметрів. Як згадаю оту страхітливу весну, яка в селі забрала, разом з немовлятами, більше 300 душ, а повкидали їх у ями, як скотину. Нехай мені вибачать за слово, але тоді так безжалісно поступали з мертвими людьми.

То чому ж так склалося у нас, особливо, на Україні, і що мільйони працездатних старих і дітей вимерло з голоду?

Відповідь одна. Пограбувала влада хліб в колгоспах, а також у селян. А «батько» Сталін — варвар, кровопивець і кат народний.

Я старий бездітний, але хочу, щоб людські діти і внуки не забували про страшний голодомор. Я вношу, другим по списку 20 карбованців на побудову пам'ятника жертвам голоду в селі. Буду брати активну участь у будівництві меморіалу. Хай на віки останеться пам'ять про тяжку мученицьку смерть наших чесних хліборобів.

12.02.1990 р.
№ 40

Ісакін Леонід Митрофанович 1924 року народження, житель села Коханівки, шофер.

У вересні 1932 року я пішов у перший клас. Школа була поряд. На великій перерві мені доводилось бігати додому, щоб щось поїсти.

Мати, було, поставить край столу, велику череп'яну чашку молока, а до молока подавала то вареника з сиром чи пиріжка з картоплею, або кусок запашного хліба. Я, стоячи біля столу, все те швидко і смачно поїдав і хутеньо — до школи. Та пройшло не так багато часу, як в кінці 1932 року мені мати до молока почала давати синього, як пуп з курки, деруна (суміш борошна яшного і

тертої сирії картоплі з кушпинням, спеченого на сковороді), або яшного коржа.

Сім'я наша складалась з 5 осіб: Батько, 1903 року народження, здоровий кремезний, мати 1892 року, я, самий старший, Діма 1927 року, та ще маленький братик. Батько працював комірником у колгоспі, а мати влітку сапала буряки. Мати ще й досі живе біля сестри. Згорблена, але добре чує. Можливо, дехто не повірить, що сім'я комірника їсть сині деруни чи яшні коржі. Та я постараюсь з'ясувати це. Батько одного разу приходив додому збуджений, сердитий, кинув ключі на стіл і почав кричати. Кричав він не своїм голосом. Потім як стукнув кулаком по столі, аж ложки і ніж підскочили. Він сказав приблизно:

— Голод весною 1933 року неминучий, люди будуть мерти з голоду. Всю озимину, до зернини, погрузили на підводи і навіть послиди з них і відправили на станцію Сердюківка. Комори з якими культурами, які оставили лише на половину посівної площі — опечатали. Мене попередили. — Якщо хоч кілограм зерна посівного знайдемо в оселі, тюрми не минувати.

До цього велика комісія на чолі з головою сільради, двадцятип'ятитисячником Бутріченком, який скрізь ходив з карабіном за плечима, часто відвідувала і нас. Шукали зерно скрізь, але не знаходили. Батько боявся робити великий запас зерна. Тому наша сім'я весною 1933 року почала голодувати. В батька почали пухнути ноги. Основна їжа в нас була така: картопля, буряк та квасоля. Та ще й до цього всього і корова перестала доїтись.

Як почали сіяти ярі культури, наша сім'я стала трохи оживати. Батько, було, в карманах, спеціально пришитих під полами куфайки, приносив ячменю і проса. В ступі мого діда я товк ячмінь і просо на крупу, з якої варили куліш і кашу. Наша сім'я жила через снін дідової хати. А дід Дмитро працював у колгоспі завплотнею і теж у нього не було ніякого зерна. Він з бабою Яриною дуже бідував, опух і зліг.

Як тільки закінчили сіяти, комора опустіла і сім'я наша знову почала голодувати. В ставку діти і дорослі виловили все живе і поїли. Я боявся жаб, а інші діти ловили їх і їли. Наша мати почала пекти оладки з листя, мішала в борщ кропиву. Ми, малі діти, ходили в ліс і рвали левурду. Було, наїмося цієї зелені і від нас смерділо на десять метрів.

Нарешті прийшло в нашу хату щастя: отелилась корова. Я, було, піду на став, наріжу молодого білого очерету, принесу додому, мати наріже маленькими шматочками, залле молоком, зварить ось таку молочну кашу і це нас рятувало. На нашому кутку люди пухлі ледве ходили. Кожного дня мертвих возили на кладовище.

Як почала жовтіти пшениця, ми, хлопчачки, брали торби і зріза-

ли колоски. Хоч пшениця була ще м'яка, та молочна каша була добра

Одного разу ми попалися з колосками. Голова сільради Бутріченко з охороною половили нас, почали віднімати торби з колосками, а ми не давали, то вони нас били. Торба моя була прив'язана мотузками до руки, а голова сільради хотів відірвати її і мені стало боляче. Тоді я його так вкусив за руку, що він закричав і мене побив. У мене з носа пішла кров, але я втік з торбою. Коли я пришов додому окривавлений і мене побачили батьки, то мати почала плакати, а батько бігати по хаті і кричав приблизно так:

— І як можна так по-варварськи відноситися до отих пухлих людей! Вони спасаються від голодної смерті колосками, а їх ловлять б'ють і судять! А скільки сот людей відвезли на кладовище? Та де ж поділася Радянська влада?!... Хто ж буде відповідати за мільйони замучених голодною смертю людей?!

Нашу сім'ю врятувала корова. Дуже важко переживали ми голодну весну, але вижили. Та багато моїх ровесників не дожили до врожаю. Найбільша радість для нашої сім'ї прийшла тоді, коли батько приніс з колгоспу торбу пшеничного борошна і мати наварила вареників з сиром і напекла коржів. Я пригадую, як мати взяла вареника в руку, перехрестилась, заплакала, а потім почала їсти.

Після цієї розповіді під № 40, я зовсім змінив відношення до людей, які тоді були дітьми. Виявилось, що і діти добре пам'ятають трагедію весни 1933 року [автор].

**Подвірний список громадян с. Коханівки
Кам'янського району, які померли від
голоду в 1933 році.**

Пахіль Химка	2	2	Натальченко Степан	5	2
Натальченко Семен	6	4	Карюк Оксана	4	3
Миколенко Яків	5	4	Кузява Йосип	5	4
Погорілий Ігор	2	1	Натальченко Тетяна	4	2
Бабенко Онопрій	4	2	Натальченко Овсій	4	3
Миколенко Петро	5	3	Лебідь Трохим	8	7
Миколенко Марфа	3	3	Горбачова Соломія	2	1
Натальченко Оксана	6	3	Пахіль Михайло	4	3
Журба Домаха	4	1	Береза Макар	8	5
Куценко Никифор	5	5	Бабенко Микола	8	8
Миколенко Яків	2	2	Пухир Степан	6	5
Пахіль Настя	4	4	Пахіль Микита	4	2
Пахіль Андрій	4	3	Білоус Пилип	4	2
Шутенко Марко	4	2	Журба Микита	5	2
Пухир Юрко	5	3	Лебідь Олександр	4	3

Шутенко Василь	5	3	Габур Василь	9	8
Гончаров Андрій	7	2	Шутенко Семен	4	1
Лебідь Павло	5	5	Шутенко Кость	5	4
Волинець Єлизавета	2	1	Рішняк Олександр	5	5
Волинець Петро	2	2	Рахуба Іван	7	3
Писарка Петро	6	5	Рахуба Харитина	3	2
Пухир Федір	5	4	Кузява Антон	5	2
Однокоз Степан	6	4	Однокоз Параска	5	3
Пахіль Марко	5	2	Однокоз Єлизавета	4	4
Миколенко Андрій	4	2	Однокоз Палажка	3	3
Миколенко Оляна	1	1	Береза Самійло	5	4
Лебідь Гапка	4	1	Шутенко Петро	4	4
Пухир Віктор	4	1	Пухир Палажка	12	10
Натальченко Степан	5	5	Миколенко Андрій	3	3
Натальченко Прохір	8	6	Пуценко Григорій	6	2
Шутенко Семен	5	2	Береза Онисько	5	1
Бабенко Хома	5	4	Фесенко Аврам	5	5
Ожух Семен	8	7	Однокоз Явдоха	2	2
Ожух Явтух	5	5	Шутенко Микола	3	2
Гудзенко Микита	2	1	Бабенко Микола	4	4
Береза Свиридін	8	8	Шутенко Семен	6	4
Береза Яків	3	1	Кузява Йосип	3	1
Натальченко Семен	6	2	Кузява Федір	4	2
Натальченко Семен	3	2	Дзілінський Матвій	9	7
Натальченко Тодось	4	2	Шутенко Єлисей	4	2
Береза Марко	3	2	Ісакін Федір	5	1
Чисенко Семен	5	4	Кімлик Ялена	1	1
Драган Петро	7	2	Береза Неонила	4	4
Пухир Олекса	4	1	Береза Костянтин	1	1
Береза Михайло	6	2			

Перша графа цифр в списках — склад сім'ї, а друга — скільки померло від голоду.

Список померлих від голоду 1933 року склав вчитель-пенсіонер житель м. Кам'янки, колишній житель села Коханівки Гудзенко Костянтин Наумович, йому допомагали старожили Натальченко Андрій Матвійович, Гончаров Петро Андрійович, Шутенко Іван Дементійович.

Перший в районі Обеліск пам'яті мученикам голодної весни 1933 року відкритий в урочисто-скорботній обстановці в селі Коханівці 23 квітня 1990 року.

Їх імена воскресили з забуття

На вулицях села Коханівки велелепно. Всі квапляться до місцевого цвинтаря. На обличчях дорослих і дітей — глибокий сум...

57 років тому нашою багатою і квітучою українською землею прокотився ще не бачений в історії голодомор. Не минув він і Коханівки. Протягом тривалого часу сталіністи намагалися вирвати з нашої пам'яті навіть згадку про ту страшенну трагедію. Лише нині, коли демократизація і гласність повновладно вступили у свої права, правда стала доступною для всіх. І ось сьогодні на місцевому цвинтарі вперше в нашому районі відкриваєтьсяobelіск Пам'яті жертвам голодної весни 1933 року.

Заходимо на кладовище. З репродуктора, встановленого на машині, линуть траурні мелодії. Надobelіском зависло біле покривало, перев'язане червоною стрічкою. На п'єдесталі блакитніє недавно посаджений барвінок, а у двох вазонах полум'яніють тюльпани. Тут же кілька пасок (до речі, день відкриттяobelіска Пам'яті збігся з традиційним релігійним святом — проводами або, як говорять коханівці, гробками), поміж ними горять свічки.

Праворуч біля могил дідусі і бабусі, чоловіки і жінки, діти. Підходжу до пенсіонерки, ветерана праці Я. І. Шутенко.

— Поряд з нашим двором мешкала Палагея Пухир, — пригадує Ярина Іванівна. — В неї було чотирнадцять дітей. І лише двоє з них залишилися живими в тридцять третьому. Щоб вижити, я їздила до міст і жебрачила. А мені ж тоді вісімнадцятий ішов.

— Як згадаю отой страшний рік, — говорить В. М. Громадський, — то аж мороз по спині пробіжить. Люди мерли, як мухи. Тлі все, що потрапляло до рук. Ми, наприклад, рвали листя з липи і пекли з нього коржі.

— А де ж поховані жертви сталінського геноциду? — цікавлюся.

— Он там, — показує рукою Володимир Михайлович на густі зарості дерев і кущів. — Вкидали їх по кілька чоловік в одну яму і загортали без будь-яких почестей, як собак. Навіть хреста на жодній могилі не поставили.

Доки розмовляв із старожилами, біляobelіска встановлено мікрофон і столи, накриті рожевими оксамитовими скатертинами. Тут зібралися керівники господарства «Дніпро», гості.

Голова правління колгоспу С. П. Шевченко перерізує стрічку. Із пам'ятника спадає покривало. І на верхній чорній гранітній плиті запломеніли викарбувані слова: «Мученикам голодної весни 1933 року. Померло з голоду 282 чоловіки. Дворів із жертвами — 91». На нижній плиті завмерла в глибокій скорботі жінка. Поруч з нею — п'ять пшеничних колосків. Тут же написи «Вічна вам пам'ять» і

«Від громадян с. Коханівки. 23 квітня 1990 року».

Зазвучали траурні мелодії у виконанні духового оркестру ритуальної служби Кам'янського виробничого управління житлово-комунального господарства. Всі присутні низько схилили голови і зі сльозами на очах хвилиною мовчання вшанували пам'ять про тих, хто став жертвою страшної трагедії.

Мітинг по увічненню пам'яті мучеників голодної весни тридцять третього відкрив голова виконкому Радиванівської сільської Ради народних депутатів І. Г. Кодола. Він, зокрема, сказав:

— Винуватцями штучного голоду були Сталін і його поплічники. Вони всіяли квітучу українську землю мільйонами могил, перетворивши в пустки і напівпустки наші села. І цього ми не сміємо ніколи забувати.

Пам'ятник зведено на кошти, пожертвовані громадянами Коханівки. Неабияку роль у здійсненні цього важливого заходу відіграв уроджень села, а нині житель Кам'янки, колишній учитель К. Н. Гудзенко. За безкорисну подвижницьку роботу йому вдячні земляки. Значну допомогу у спорудженні і встановленні обеліска надало і правління місцевого господарства.

Слово надається секретарю партійної організації колгоспу «Дніпро» В. Я. Мірошнику.

— Нам, українцям, завжди не везло, — наголосив він. — Хто тільки не прагнув загарбати нашу землю, а її одвічних господарів перетворити у рабів. Остання війна забрала в українського народу 4,5 мільйона життів. Втрати, завдані нею, ми відчуваємо й нині. А чим же можна виміряти лихо, заподіяне голодомором тридцять третього? І чи взагалі його можливо виміряти? Адже й досі ми не знаємо навіть приблизної кількості померлих: одні називають цифру 5 мільйонів, другі — сім, а треті — навіть дев'ять мільйонів. І, що найприкріше, голод був штучним, його створено за сталінським сценарієм. Встановлення обеліска і сам мітинг стали можливим лише завдяки перебудові. Про це також слід пам'ятати.

На мітинг виступили й інші товариші.

С. П. Шевченко, голова правління колгоспу «Дніпро»:

— Ніколи і нічим не можна виправдати геноцид, застосований тодішніми керівниками нашої країни проти українського народу. Наслідки тієї страшної трагедії, як і взагалі колективізації, ми відчуваємо й досі. Це і нестача кадрів, і відчуження селян від землі. Ми повинні бути завжди пильними, щоб більше ніколи не спіткало подібне лихо наш народ.

Я. Д. Перекопська, пенсіонерка, жителька м. Кам'янки:

— Я уродженка Коханівки і дуже люблю своє село. В мене ніколи не зітруться страшні картини голодної весни. Доземно вклоняюся перед прахом жертв найтрагічнішої з трагедій.

На мітингу також виступив електромехнік районного підприємства зв'язку О. В. Нестерчук.

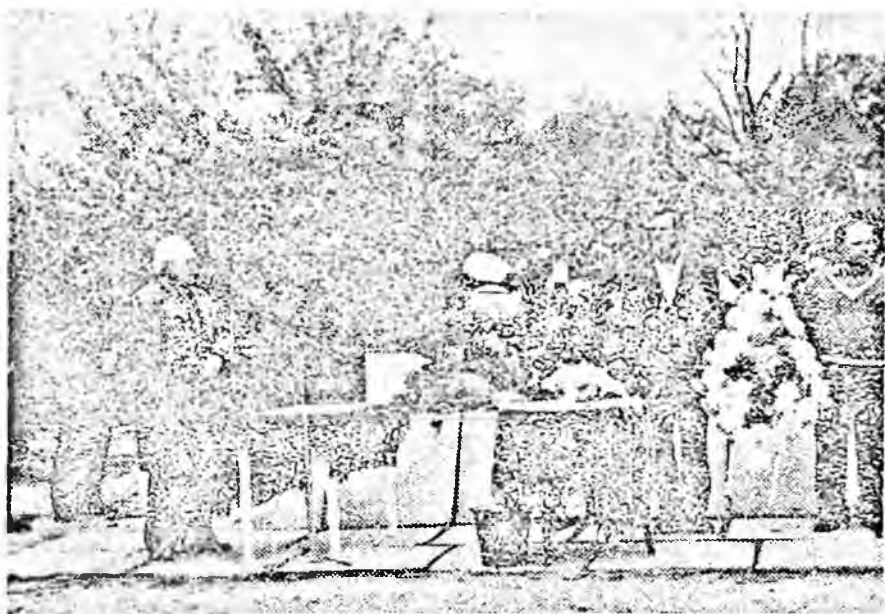
Потім було зачитано імена тих, хто знайшов притулок у потойбічному світі тієї весни.

Громадяни Коханівки поклали вінки до підніжжя пам'ятника. Звучали траурні мелодії.

По завершенні мітингу було засвічено і поставлено жертвам голодомору 33 свічки. Майже годину тривала громадянська панахида за участю священика і церковного хору.

Увічнення пам'яті мучеників голодної смерті пройшло в суворовроючистій обстановці і справило на присутніх незабутнє враження.

(Із газети «Трудова слава» від 1 травня 1990 року).

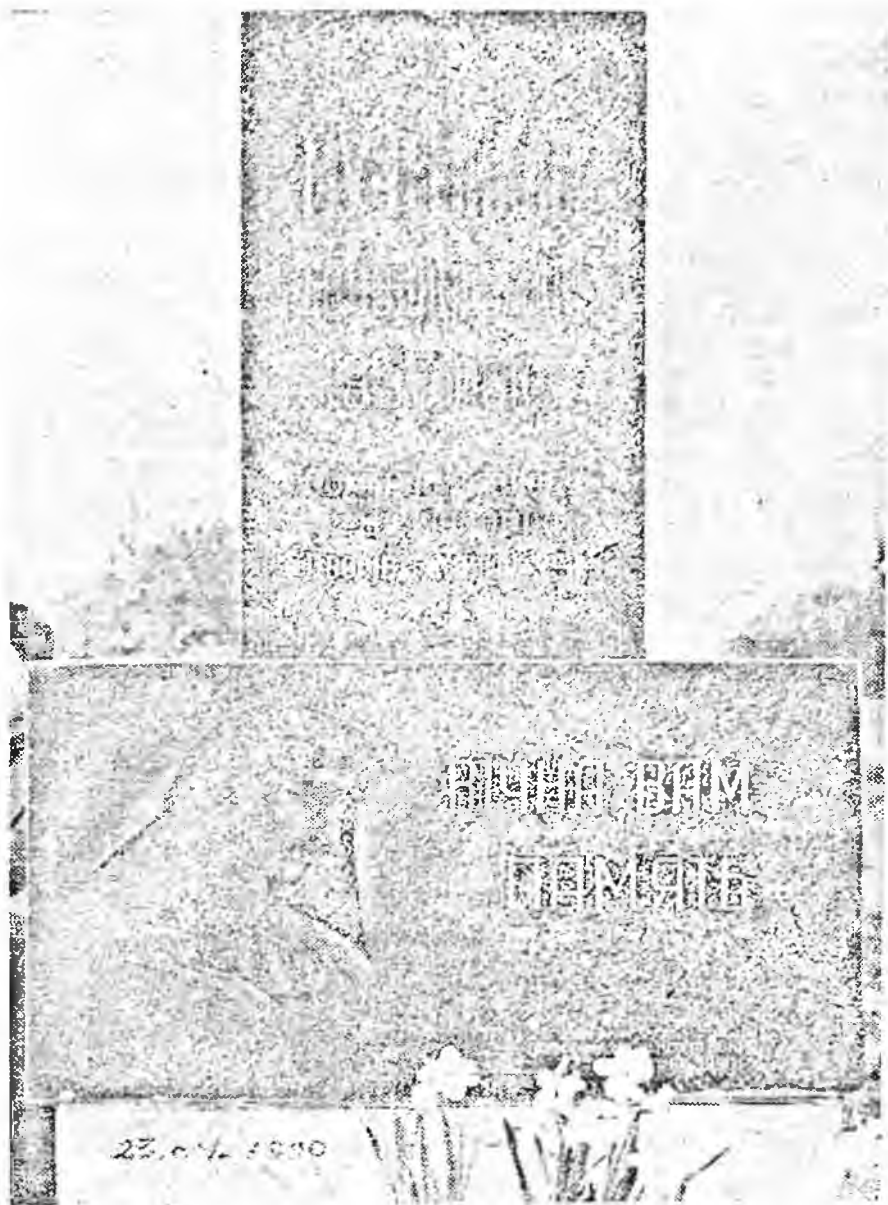

На знімку: перед мікрофоном на мітингу виступає К. Н. ГУДЗЕНКО.

Список громадян с. Коханівки, які здали гроші на пам'ятник тим, хто помер голодною смертю весною 1933 року

15.02.1990 р.		Миколенко Петро	5
Гудзенко Костянтин	20*	Натальченко Дмитро	5
Натальченко Андрій	20	Касян Василь	5
Пархоменко Олександр	4	Касян Мотря	5
Щербина Микола	10	Щербина Марія	3
Шпак Григорій	3	Кузява Олена	3
Денисюк Микола	3	Іванов Данило	4
Заблотній Василь	10	Драган Анастасія	2
Сліпченко Трохим	3	Шутенко Віра	2
Бойчук Мефодій	3	Натальченко Микола	4
Журба Марія	2	Смаглий Іван	6
Шутенко Іван	3	Шевченко Сергій	10
Натальченко Петро	3	Розанов Ф.	6
Натальченко Іван Д.	5	Натальченко Іван П.	10
Рішняк Володимир	5	Пуценко Олекс	10
Береза Марія	3	Кузява Марія	5
Береза Петро	10	Натальченко Марія	3
Цехмейструк Віктор	10	Гончаров Петро	15
Натальченко Іван Г.	10	Бабенко Борис	10
Бабенко Євген	5	Драган Микола	10
Ісакін Олекса	10	Шутенко Єлисавета	5
Натальченко Іван М.	5	Журба Тетяна	3
Натальченко Борис	10	Пуценко Марія	3
Ісакін Микола	10	Пуценко Ганна	3
Журба Сергій	10	Натальченко Ольга	5
Щербина Семен	5	Коцуконь Раїса	10
Громадський Володимир	15	Кузява Василь	10
Пудченко Ганна	1	Миколенко Борис	10
Кучеренко Пилип	3	Журба Христина	3
Гудзенко Варвара	20	Натальченко Ганна	3
Шутенко Іван	3	Однокоз Євдокія	5
Щербина Іван	5	Лебідь Остап	
Натальченко Сава	5	Миколенко Анастасія	2
Мельник Микола	10	Натальченко Раїса	5
Плаксій Ганна	3	Шутенко Катерина	3
Пухир Микола	5	Бабенко Олена	5
Натальченко Віктор	3	Іванова Варвара	3
Кузява Іван	5	Масіч Анатолій	5
Громадський Володимир	5	Пудченко Степан	3
Драган Анастасія	3	Миколенко Іван	6
Шутенко Неоніла	3	Ходисько (Шутенко)	5
Вербенко Євген	5	Медведовський Микола	5
		Гудзенко Микита	10

* карбованців.

Пам'ятник жертвам голодомору в с. Коханівці.

с. Баландине

15.03.1987 р.
№ 1

Гриценко Денис Єлесеєвич, 1908 року народження, родом з села Баландино, (друга частина) Кам'янського району, тепер живе в м. Кам'янці.

— В ту страшну пору, я працював бригадиром рілньничої бригади колгоспу ім. Сталіна. Одночасно виконував обов'язки заступника голови сільської Ради, а потім працював і головою сільради. На нашій частині був ще й колгосп ім. Калініна. Дворів нараховувалось більше 700, а жителів було понад 2700 чоловік. В школі, яка тоді називалась семирічною, восени 1932 року було багато паралельних класів. Навіть з с. Коханівки діти ходили до нашої школи.

До колективізації село Баландине мало дві частини. Перша частина тяглася до с. Вербівки, так звана «Плевщина» й інші кутки. Була тут сільська Рада і семирічна школа. Дворів більше 750, а жителів біля 3000. Взагалі село Баландине, що складалося з двох частин, мало дві сільські Ради і дві школи, а також п'ять колгоспів. Це було одне із найбагатших і найбільших сіл району, з добрими родючими землями.

Коли почалася колективізація, то в селі заможні селяни чинили опір, не хотіли вступати до колгоспу. Отоді й обрушився удар з боку влади по селу. У 1930 і 1931 роках почали вживати до заможних селян репресивні заходи. Більше п'яти десятків заможних селянських господарств, так званих кулаків, вислали з села, а це сім'ї, в яких було по 6—8 дітей.

В цей час селяни почали масово забивати скот, продавати, побоючись, що його заберуть в колгосп. Це призвело до того, що в селі в два рази зменшилось поголів'я корів. А всі добре знали, що корова в сім'ї — це годувальниця. От і zostалися діти без молока, а про м'ясо тоді й мови не було, навіть хліба не вистачало.

Коли в основному в 1932 році було завершено колективізацію, все тягло (коні) усупільнено, а інвентар знаходився під відкритим небом, то вже тоді було видно паростки господарського занепаду, село почало занепадати.

Та прийшла неспокійна осінь 1932 року. Урожай цього року був середній, можна сказати, все вродило, та хліб зразу від молотарки вивозили в державу. Для прискорення хлібозаготівлі в село було послано двадцятип'ятитисячників, партійних уповноважених з району, області і центру. Вони організовували бригади з активістів по викачці хліба. Ці бригади діяли безжалісно. Заставляли навіть

перевіювати посліди, переполовинювали посівматеріал і все вивозили в заготзерно. Та цим не закінчилось. Ці ж бригади пішли шукати хліб по оселях. У кого знаходили зерно, силою забирали. Хто цьому суперечив, їм «пришивали» саботаж і віддавали під суд. До судової відповідальності притягалися і керівники різних рангів, які послаблювали вимоги до хлібозаготівлі. Ще з осені zostались без хліба, перейшли на картоплю, буряк та квасоллю. Наша сім'я вижила тому, що ми мали дійну корову і деякі запаси бобових.

Люди почали голодувати, як я сказав, ще з осені 1932 року. А зимою появились перші жертви — це діти грудного віку. Ослаблена мати перестала годувати молоком маля, яке через кілька днів гинуло. Уже в січні і в лютому масово появились пухлі люди в оселях, де не було корів, а в березні почали вимирати. Весна була холодна, затяжна, дощова. Настала весняна посівна кампанія. Коні, які ступали на мокру ріллю, падали, частина загинула. Люди кинулись на дохлу конину. Розпочалося масове вимирання людей в квітні і травні, а в червні почали вимирати цілі сім'ї.

Головою колгоспу в ту пору був Тетьора Антін. Він 1904 року народження, молодий, енергійний і задушевна людина. Але що він міг зробити, коли зверху так давили на село.

Він, було, поїде худю конячиною (сам правив нею) в район із сльозами впросить два—три клумак комбікорму, щоб варити баланду хоч тим, що працював у колгоспі. Щоб не його турбота, то село могло б вимерти повністю. Голова колгоспу, було, нас закличе в кабінет і дає наряд. На завтра вишліть по підводі звозить мертвих. Ось ці три підводити набирають по 7—8 мертвих і вивозять на кладовище. Скидали в братські могили по 10—15 осіб. І так кожного дня. Люди їли все, що можна і не можна: буряк, всяке листя, навіть ловили жаб, їли собак, котів і були випадки людодїдства і труподїдства. Дуже багато людей вимерло, коли вистигло жито. Вони їли його без міри і гинули.

Зверху давали вказівки в подвірних книгах відмічати причини смерті, придумуючи різні хвороби (порок серця, туберкульоз, дизинтерія та інші хвороби). Тому обліку точного не було. Вимирали люди не лише в селі. Одні поїхали добувати їжу — помирали в дорозі, другі ходили на Косарський спиртозавод по брагу і теж не приходили додому. Скрізь по дорогах валялися мертві. Навіть у бражних ямах топилися знесилені люди. Лише на другій частині села зосталось більше сотні хат пустими. А скільки дошкільнят померло. Кожного року їх народжувалось 60—70. В школі були паралельні класи. А восени ледве по одному класу назбирали. Люди були настільки байдужі, безжальні, що втратили всякі людські відносини. І все це сталося внаслідок масового голоду. А тому і облік померлих майже не вівся.

Та настало щастя для людей. Намололи борошна, напекли хліба, вдосталь наїлись, трохи підправились і тільки тоді по секрету почали підраховувати жертви голодної весни. Жертви від голоду на другій частині села склали біля 1000 осіб. Така ж сама картина була і на першій частині села. Сусідні села — Красносілка, Тимошівка також дуже постраждали від голоду. На збирання врожаю в ці села прислалі так звані «буксири». В пусті хати другої частини поселили переселенців з Білорусії.

В усьому лихолітті на Україні винен центр на чолі з «батьком» Сталіним і його клікою.

24.04.1990 р.
№ 21

Рибченко Марина Констянтинівна, 1924 року народження, колишня медпрацівниця, жителька с. Баландино Кам'янського району.

Совість вимагає нас, людей літніх, пам'ятати і розповідати про страждання українського народу в роки колективізації та страшного 1933 року. Я добре пам'ятаю, як у 1932 році комісії, так звані комнезами, забирали останнє, що було в людей. Хату взимку оточили багато чоловіків з залізними палицями, скрізь штрикали, шукали схованого хліба. Не знайшли нічого, забрали квасолю в кошовці і ящикок гороху, це все висипали в скатертину, зняту із столу. Забрали і корову. Але через півроку її віддали.

Коли настав 1933 рік, я ходила в перший клас. В селі було дві школи. З осені налічувалось перших два класи по 30 осіб, а на першій частині було 32 особи. А коли ми зібралися восени 33 року, набрався лише один клас — 22 особи. Решта померли з голоду. Директор школи Степовий Петро Сергійович (загинув у Вітчизня-

ній війні). Він сам розділяв нам зварену в школі затерушку. Ми всі мали мисочки, кухлі і по черзі одержували по ополонику цієї їжі. Їли з жадністю, пальцями вишкрібали залишки їжі і ще хотіли добавки, але всім не вистачало. Пам'ятаю, що ми з простягнутими руками кричали: «Мені, мені, і він, Петро Сергійович, кожному по краплинці розподіляв ту «добавку». А мені ще хотілось принести трошечки цієї добавки сестричці, якій було шість років, вона іноді ходила в дитячі ясла, і там давали по такому малесенькому шматочку хліба якраз, як сірникова коробка. В травні місяці заняття в школі закінчились, то не було і тієї затерушки. А так хотілось їсти, попробую бруньок з вишень, а вони ж такі гіркі. Виручав молочай, листя з берестка сушили, товкли в ступі і пекли «чуреки».

Мама опухла, копала вилами город, щоб знайти мерзлу картоплину, спекти її і з'їсти. Пам'ятаю, як плакала мати, коли зайшла в повітку і застала батька, що лягав у ящик, щоб, як умре, то була домовина, бо хто ж зробить, як усі люди пухлі, немічені. Але ящик з-під обмішки (колись були коні) не підходив, батько каже, що короткий. Мати плаче, може ж якось витримаємо. Мені тоді батько здавався старим, а йому ж було лише 48 років! Батько голод переносив дуже важко, все пробував їсти, щоб тільки вижити. Одного разу я прийшла із школи, а батько і сестричка Фрося лежать хворі, у них сильна рвота. Мати якраз пішла в сусіднє село міняти останній кожух на що-небудь з їжі. Батько не казав нічого, а сестричка розповіла, що він наловив у погребі жабок і почав їх жарити в грубі, а вони плигають з макітерки, але коли піджарились, то і батько з'їв, і сестричка. І оце захворіли. Прийшла мама, принесла відро капусти і ми соком з неї врятували батька і Фросю. Скрізь сусіди мруть, діти падають на ходу, лежать попід тинами, на городі. Братик мій двоюрідний Павлик лежав у нас на грядочці цибулі з пучечком стебел в руці і в роті. Батько помер у квітні. Мені вже було дев'ять років, всі почуття притуплені, сиділи з сестрою на лежанці бездумно. Мама викопала ямку на кладовищі, неглибоку, дядько Дорош ще був живий, трошки той ящик поправив і ми туди поклали батька. Це ще й добре, бо інших брали на віз в чім були і везли в «загальну» яму, вкидали, як попало, хто лежав, хто сидів, бо й ті, що возили, були слабкі.

Біля нас жила тітка Марія, дядько Семен умер, а шестеро діток маленьких залишилися голодні. Ще взимку, як у нас було трошки картоплі дрібної, ми її варили нечищену, як біб, батько брав у карман і ніс тим діткам, бо кричали з вікон: «Хочемо їсти, дядю, дайте що-небудь». А потім почали мерти одне за одним, а батько робив маленькі ящички і так їх ховали. Якраз, як умер батько і прийшла тітка Марія, щоб зробити домовинку для останньої дівчинки, то дуже плакала, бо батько теж лежав на лаві неживий. А

вона, пухла, і ямки не викопає. Приїхала підвода, положили домовину (ящики) з батьком, і в ногах було місце, то туди поклали і дівчинку в ряднинці.

Господи, яке ж це горе, яке ж це страшне нещастя, та невже ж не було влади, хіба ж можна це забути? Микола, мій однокласник, зараз згадує, який же це гріх такий, що був зрадів, коли вмер батько і брат, а йому зостанеться їхня «пайка» супу, який на підводі розвозили попід дворами і давали по ополинку, але не кожен день і не скрізь. А мою подружку однокласницю Антонинку Губенко забрали живою на підводу з мертвими, щоб другий раз не їхать, вкинули в яму, а вона якось вилізла і додому приповзла. Недавно померла вже, трудівниця була, царство їй небесне.

Куток, де ми жили, став пустий, в хатах нікого не було. Сестричці було шість років, вона ходила до сусідів, була небоязка. Приходить додому після обходу і каже: «А дід Іван лежить мертвий, і їхня Вустя на лежанці вмерла, а на печі Наум мертвий». Люди всі ці були міцні, рослі, хазяйнували, це мої дядьки: Дорош Рибченко і дядина Настя, і діти Павлик, Парася, Володя, дядько Кирило і дядина Олена і п'ятеро дітей, дядько Яків і тітка Марина і п'ятеро дітей, дядько Семен і тітка Марія і шестеро дітей, дядько Олександр, ще дядько Тимофій і тітка Настя і п'ятеро дітей. Це всі вони, Рибченки, здорові, робочі, хазяйновиті. Двори опустіли, бо нічого не залишилось — ні птиці, ні собаки, ні kota. Були сім'ї на нашому кутку: Мовчан Пивон і 4 дітей, Перехрест Трохим і 3 дітей, Гніденко Іван і п'ятеро дорослих дітей, Біловус Іван і троє дітей, і ще багатьох прізвищ не знаю. Всі вони померли і лежать в загальній ямі, як тоді казали. На тій горі, що навпроти нашої хати, жила моя баба Тетяна, в них був садочок і мені було видно, як сходять сонечко із-за бабиного садочка. Я часто дивилась і одного разу побачила у бабусі в дворі багато людей, що перекидали все в дворі, лізли в погріб, вигонили бабусю з хати, мені тоді казали що це «комісія» шукає хліба. А коли в 33-му всі померли і хати опустіли, не видно ні бабусі, ні моїх двоюрідних братиків і сестричок і немає і тих дядьків, що все шукали. Зостався лише бабин садочок. Я запитала у матері: «А чого ж це вони вже нічого не шукають, не штрикають палицями скрізь?». Бо навіть одна комнезамка штрикнула в діжечку з сиром, стояла в сінях, назбирала сиру, щоб, як мине піст, та тоді їсти. То бабуся її до смерті заклинала, що останню їжу для дітей зіпсувала. А ця комнезамка і досі жива. Але вона мабуть все забула. Я не забула нічого. Якщо розказую своїм дітям і внукам, то слухають, як казку, тільки сумну і страшну.

Хочеться, щоб нове покоління наше ніколи не зазнало такого лиха, і щоб пам'ятали, який тернистий шлях довелось пройти їхнім батькам і дідам.

29.04.1992 р.
№ 96

Позивайло Тихон Михайлович, 1918 року народження, житель села Баладиноного (колишня друга частина) інвалід І групи.

Всьому світові відомий голод 1933 року, як голод-геноцид. Це було, я вважаю, задумано давно «батьком народів» Сталінінм, щоб поставити на коліна український народ, насильно загнати людей в колгосп.

Ось візьмемо нашу сім'ю. Вона по селу вважалась середнячкою. Мали коні, корову, жила сім'я в достатку. В державу здавали більшу частину врожаю, продавали свині, скотину, а також і собі залишали. Та розпочалася колективізація, людей почали загнати

в колгосп, а батько наш чомусь відтягає писати заяву. В нашу оселю вдерлися сільські активісти на чолі з уповноваженим. Вони пограбували нас, забрали скотину, хліб до зернини вичистили. Одежу забрали. Сім'я залишилась голодна і гола.

Наша родина складалась з 9 осіб (батько, мати, шестеро дітей і баба). Весною 1933 року наша сім'я дуже голодувала. Всі опухли, їсти не було чого. Доводилось їсти все, що можна і не можна. Та все це не врятувало сім'ю від трагедії, померли тяжко виснажені баба, дві сестри, брат і мати. Їх поховали без всяких почестей в братські могили.

На нашому кутку (вулиці) якось ми гуртом пригадували, що в двадцяти дворах померло з голоду 95 осіб з 114, що проживали. Я маю список цих дворів. Для прикладу. Прусенко Іван мав сім'ю з 7 осіб, вимерли з голоду всі (з них 5 дітей), Гордієнко Макар мав сім'ю з 8 осіб, померли всі, в т. ч. шестеро дітей, Коваленко Ганна — 5 осіб, померли всі, в т. ч. четверо дітей, Гетьман Іван Юхимович — 12 осіб, помер він і 7 дітей, Ярошенко Федір — 7 осіб, померли всі, в т. ч. і 5 дітей.

По селу Саландиному (колишній другій частині) безпомилково можна назвати, якщо не в кожній, то через хату були жертви від голоду. Окремі вулиці наскільки опустіли, що жахливо було дивитися. Мертвих не тільки вивозили на кладовище, а й прикопували в дворах, бо нікому було копати ями. Після жнив у село переселено з Білорусії більше ста сімей, яких розмістили в пустуючих подвір'ях.

З села були вислані, як куркульські, родини: Городиського Івана (мав 8 душ сім'ї), Ноздренка Яреми (10 душ), Чередніченка Івана (7), Шаповала Андрія (2), Ноздренка Івана (2), Гніденка Панаса (12) та інші.

Як пригадаю оту страшну весну, та й думаю: неуже в кремлівського керівництва була відсутня людська совість, хоч маленька турбота про людей — трударів святої землі.

29.04.1992 р.
№ 97

Шмагайло Микола Миколайович,
1925 року народження, житель села
Баландинога (друга частина), службовець.

— В ту трагічну пору я був ще малим хлопцем, але голодна весна 1933 року мені добре врізался в пам'ять на все життя. Наша сім'я була невелика — всього четверо, не так як у інших сім'ях по восьмеро чи десятеро, батько 1892 року народження, мати, брат Іван, 1918 року. Весною наша сім'я дожилася до того, що в хаті не було ні зернини, нічого, що можна було б їсти. Іли всі ми всяке листя, особливо з липи, варили всякий бур'ян. Було, наварить мати кропиви, укине в горщик дві—три картоплини, нахльобаємося цієї їжі, якщо її можна назвати їжею, то тільки животи розбухнуть, а їсти після кропиви ще більше хотілося. Одно було, де не ходиш, а тільки про їжу і думаєш.

Ось коли вже появились серед подвір'я калачики, то ми з братом Іваном паслися, як поросята.

Найкраща їжа для мене і брата були квітки білої акації. Там, де можна було достати, ми їх об'їли, як гусинь листя на дереві.

Наша мати була ошадлива. Вона дуже берегла останнє відро дрібної картоплі, ділила її по кілька картоплин на день, щоб дожити до молодії.

Батько настільки охляв, що перестав ходити і зліг, він був дуже пухлим, а я з братом ледве тягали ноги. Небагато днів пройшло, як зліг і брат Іван. Обидва вони лежали на підлозі і просили: дайте хоч солоненької юшки. Недовго пролежали батько з братом. Вони в тяжких муках померли в один день.

Коли батька і брата виносили мертвих з хати, то я лежав на лежанці і був не в силах їх випровадити. Я і мати були такі пухлі, та-

кі немічені, що батька і брата вкинули в братську яму без нас.

В мене навіть виникла радість, що помер батько і брат. Тепер мені останеться більше їжі, яку варила мати. Я правду розкажую. І зараз боляче на душі від тої страшної трагедії, яку створив «батько народів» для нашого українського народу.

На нашому маленькому куточку майже половина людей вимерла з голоду. Недалекі сусіди: Кучеренко Нестор мав сім'ю з 7 осіб, вимерли всі, в тому числі і п'ятеро дітей. Шмагайло Микола мав четверо дітей, померли з голоду господар, його дружина і двоє дітей.

В селі дуже багато вимерло людей з голоду. А як я з мамою залишилися живими, і зараз не можу сказати. Мабуть, чудом.

Голод до всього призводив, до божевілля, людоїдства і труподства.

29.04.1992 р.
№ 95

Гніденко Роман Степанович, 1914 року народження, житель села Баландино, колгоспник.

— Наша сім'я дуже страждала від голоду весною 1933 року, але нас врятувала корова, яка давала небагато молока, бо її не було чим кормити, вона тоже від недоїдання була, як скіпка, від вітру гнулась. В селі було мало корів, вони були худі, виснажені, та держава не звертала на це уваги, а молоко під натиском треба було здавати на сепаратний пункт.

На кутках «Гнідівка» і «Рибцівка» голод охопив усі оселі. Уже весною всі люди цих кутків опухли від голоду, вони шукали порятунку, хто як міг. Одні ходили навіть милостиню просити, інші йшли в далеку Косару на спиртзавод за брагою. А скільки їх, наївшись тієї браги, знесилившись, недоходили додому і так на дорогах вмирили і лежали по кілька днів, поки їх підбирали і прикопували на обочині дороги. Я можу сказати, що на цих кутках майже в кожній хаті були жертви.

Багато осель zostалися пустими. На інших кутках була схожа картина. Ось навіть самотня жінка Трусенко Ганна померла з голоду, а що вже казати про багатосімейних. У Лук'яненка Олексі було в сім'ї 6 осіб — померли всі, з них четверо дітей. Городиський Семен проживав з матір'ю, померли з голоду обоє. То чому ж так мерли люди з голоду? А тому, що його створили штучно. Пограбували хліб у колгоспах, а в людей все витрусили і забрали. Село вимирало. Ми, старожили, підраховали, що лише від січкарового містка до Іванченка Лук'яна не стало більше ста дворів.

29.04.1988 р.
№ 21-а

Губенко Антоніна Яківна, народилася в 1923 році в селі Баландиному, працювала в колгоспі.

— Сім'я наша була велика: батько, мати та нас четверо дітей. Як настала весна 1933 року, то в нашій хаті вже давно хліба не бачили. Було, мати щось достане, якихось крупів яшних чи кукурудзяних, старалась нам варити побільше, але такий ріденький суп, що в ложку попадало лише кілька крупинок. Нахльобаємось такої юшки, животи розпухають, а їсти всеодно хотілось. Коли росли різні бур'яни, мати нам варила зелений борщ із кислих малесеньких яблук. Від такого борщу тільки смоктало за душу. Спершу опух від голоду батько, а потім почали підпухати всі інші. Лише я висохла і стала, як скіпка, від вітру падала, ноги не носили. Коли в погребі забрали останній буряк і картопельку, то мама сказала: «Запаси наші уже закінчились». Вона почала так плакати, що всі ми не витримали і почали кричати. Лише батько лежав і мовчав із заплученими очима. Через кілька днів приїхала підвода і батька вкинули в грабарку, в якій було кілька мертвих людей. Їх усіх підвода відвезла на кладовище. Так один за одним вимерли всі. Я ще паслася, як поросся, на калачиках, а потім і я злягла.

Може мені не повірили б, та свідки-сусіди підтвердять, що зі мною сталось. Мене, очевидно, непритомну забрали з хати і відвезли на кладовище. Коли я прийшла до свідомості і побачила, що лежу у глибокій великій ямі серед мертвих, почала кричати. Мене з ями витягли і привезли до сільради. Це були люди, які привозили на кладовище мертвих. Голова сільради Губенко Іван Теофанович розпорядився, і на другий день мене відправили в Грушківський дитячий інтернат. Там теж діти масово вмирили з голоду. Нам лавали якусь сіру похльобку і по маленькому кусочку хліба. В інтернаті діти плакали, просили добавки, але її не давали. Я все життя прсжила самотньою, але маю доньку, яка зараз живе в достатках і щасті. Я рада за неї, що вона не знала такого лиха.

20.05.1988 р.
№ 22

Кузьменко Марія Павлівна, 1920 року народження, жителька села Баландинового (частина 1) Кам'янського району, колгоспниця.

Страшно згадувати про весну 1933 року. Мені тоді було 13 років. Як заплющу очі і подумаю, то неначе недавно таке творилося. Наша сім'я переживала велике горе. Починала наша сім'я голодувати ще з самої зими 1932—1933 року. Пригадую, коли наша сім'я сіла за різдвяний стіл, то на столі хліба не було. Мати наварила густої кукурудзяної каші, лупала ложкою і кожному давала в руки

до борщу. А борщ був правду кажучи, з пісною куркою. Вся наша сім'я їла так смачно цей борщ, бо це була остання курка. Тепер можна уявити, як переживала наша сім'я з 5 осіб весну 1933 року. Доводилось їсти таке, що можна їсти і таке, що голодна собака не хотіла б їсти, а люди їли всяке листя, бур'ян, просівали гречану полову, товкли і тоже їли.

Та в нашу сім'ю прийшло непоправиме горе. Вся сім'я опухла, мати ледве переставляла ноги. Батько не витримав, помер з голоду. Його поховали на кладовищі в братській ямі. На цій вулиці, що йшла на Коханівку, розташоване велике кладовище. Кожного дня там скидали в ями мертвих по 10, 12, 15 осіб у яму. Від нашої хати було видно це страшне видовисько. На нашій вулиці було 12 хат, з яких пустими лишились шість. А людей вимерло більша половина. Мати з'їла свою дочку (Діхтяренко), а кісточки віднесла на кладовище і прикопала, а потім і сама померла. Великий куток «Плевщина» майже на половину вимер. Взагалі, в Баландиному, як на 1 частині, так і на другій вимерло, як кажуть люди, до 2000 осіб. Дуже багато хат осталося пустими, не було кому збирати врожай. На уборку хліба мобілізували людей з райцентру. В пусті хати поселяли людей з Білорусії. Там голоду не було, розповідали вони. Пройшло багато років, ніхто, ніколи, ніде не згадував про страшну трагедію, бо люди були залякані, багато розкулачили, репресували невинних людей. Ті, що лишились живими від голоду, пережили ще велику війну, з якої багато хто не повернувся. То нехай же в кожному селі поруч із пам'ятником загиблим постане високий пам'ятник мученикам голодної весни 1933 року.

15.05.1992 р.
№ 104

Ревенко Гаврило Сергійович, 1920 року народження, житель села Баландиного (частина 1) Кам'янського району, колгоспник.

Добре пам'ятаю тридцять третій, мені тоді було тринадцять років. Наша сім'я тоді була велика: батько, мати та нас дітей дев'ятеро, а всього 11 душ. Город у нас був великий, уродила картопля та буряк, це була основна їжа. На нашу сім'ю, щоб тричі щось поїсти, треба було відро картоплі на день. Коли зовсім вийшли запаси зерна, основною їжею були овочі. Але скільки не їж, а без хліба не можна було уволю хоч чогось наїстися. Де не ходив, чим не займався, а думка одна, хоч би раз наїстися хліба. Та хліба не було. Його силою пограбували і вивезли. Доводилось їсти все, що під руки попадало. Особливо, як зацвіла акація, то ми, всі діти, ламали гілляки із білим цвітом, обривали і поїдали з жадобою. Обривали листя в берестка, а найдобріше листя липове. За ним треба було ходити в ліс за 2—3 кілометри. Та ноги переставали

носити. Що день-два, а сили тікали. Навіть добути щось із їжі було трудно. Приходила в сім'ю трагедія, почали пухнути батько, а за ним всі. Мати висохла до такого стану, що важко було її пізнати.

Незабаром зліг наш годувальник батько, він важко переносив голод. Було, дивимось на нього, а він лежить — почорнів, як земля. Обличчя розбрякло, ледве очі виглядали та такі тусклі... Видно, йому хотілося заплакати, дивлячись на нас, та вже сльози не виступали. Через кілька днів його відвезли на кладовище, як і багато інших. За ним відвезли на кладовище іще двоє дітей.

На нашій вулиці Плевщина вимерло дуже багато людей. По вулиці їздила гарба і вкидали в неї по п'ятдесят мертвих. Виснажені коні, як і люди, ледве переставляли ноги, але з великою силою вони везли чорно-сині трупи, ноги і руки яких висувались через драбини гарби. По нашій вулиці сусіди, як і наша сім'я, переживали страшне лихо. Так, Панченко Андрій мав 5 душ сім'ї, з яких померло четверо, з них троє дітей. Кириченко Григорій мав 5 душ сім'ї — померло двоє. Діхтяренко Сергій Радіонович мав сім'ю 19 осіб — померло 16 душ з них 16 дітей. Нерух Іван мав сім'ю — 17 осіб, померло 12 душ дітей, осталося троє дітей: Меланка, Федора, Степан. Таких сімей можна назвати десятки, а померлих сотні і сотні людей на нашій 1 частині села.

Я особисто, і всі громадяни вдячні тим, хто потурбувався, щоб в селі Баландино поставили на обох кладовищах пам'ятники з шліфованого чорного граніту, скорботно і декоративно оформлені.

Ці пам'ятники стоятимуть віки, як пам'ятники жертвам голоду—генциду 1932—1933 років.

18.01.1993 р.
№ 115

Щекань Василь Федорович, 1926 року народження, колишній житель села Баландино (частина 1), тепер м. Кам'янка, робітник.

Я у той час страшний, голодний рік був ще малим хлопчиськом, а голодну весну 1933 року бачу і зараз, як на долоні. Добре вона мені, та весна, запомнилась. Зимою наша сім'я вже голодувала, хліба в хаті і крихітки не було. Було, мати насипле борщу такого пісного, від нього віддавало тільки погрібною кислотою, а ми, двоє старших дітей, хльобали його з великою жадобою. Мати держала грудну дитину на руках, жувала картоплю із борщу і запихала нею маленького Олексу. Як тільки Олексик проковтнув картоплю, починав жалісно кричати. Батько годував півторарічного Митю з ложки, він жадібно ручками вигортав бурячки з ложки і запихав у ротик. Він ще не ходив, лише лазив і кожної хвилини з простягну-

тими ручками кричав дай, дай... Так він бідненький кричав кожного дня, а менший грудний Олексик подавав і свій жалісний голодний голосок. Страшно їх було слухати, отаких безневинних голодних дітей. Це був жах, я не витримував такого і тікав з хати, а мати давала по затилку за те, що я не хотів їх глядіти.

Пригадую і таку картину. Мати десь роздобула з пригірщ пшениці. Висипала її в миску, що стояла на припічку, а сама готувала до печі. Маленький Митя сидів на лежанці, підліз до миски і половину пшениці поїв. Коли мати це побачила, то почала кричати на всю хату. — Дитина помре, кишечки полопають. Пройшов певний час і Митя повернув пшеницю. Мати перемила її, змішала з сухою, потовкла і наварила смачного кулішу.

Коли настала весна, наша сім'я дожила до ручки. Почали підпухати, зовсім виходили запаси картоплі і буряків. Голодна мати, було, запихає грудному Олексіку свою порцію... Але він від неї відвертався, кричав і махав рученятами. Через кілька днів, не витримало немовля. Помер від голоду наш любий Олексик. Мама дуже плакала, примовляла і говорила, що вона цьому винна.

Голод призвів до того, що почали ловити горобців, патрали і їли. Яке це було лакомство. Пройшло небагато часу, як і горобці в селі зникли. Прийшла пора до жаб. Було, наловимо жаб, накидаємо в натоплену піч, а щоб не вискакували, закривали заслінкою. Коли їли жаби, то по спині ніби мороз ходив, але їли. Їли тому, щоб з голоду не померти. Голодні люди їли таке, що зараз страшно пригадати.

Ми, діти, не знали, чому охопило таке страшне лихо сільське населення. Люди вимирали від голоду цілими сім'ями. На нашому кутку можна без перебільшення сказати, через хату були жертви. А по селу такого вимерло людей, що сумно пригадувати. Сот до двох спустіли хати, двори заросли бур'янами, а тепер і признаку немає. Цього року сповнюється 60-ти річчя голоду-геноциду. Але люди нічого не забули. Велика шана тим хто увіковічив пам'ять мученикам голодної весни, поставивши пам'ятники на обох кладовищах села.

15.05.1992 р.
№ 100

Нерух Оксана Григорівна, народилася 1926 року в селі Баландиному (1 частина) Кам'янського району.

У школу я тоді не ходила. Сусідські діти в 1932 році пішли до школи в перший клас. Хотілося дуже і мені з ними вчитись, та до школи в перший клас приймали дітей у 8—9 років, а в мене їх не вистачало. Пригадую, як діти осінню ішли до школи. Вони піднімали галас, крик, чути було сміх.

Та настала холодна весна 1933 року. Діти з школи йшли додому

з опущеними головами, не чути було їхнього сміху, веселих розмов. Вони ледве переставляли ноги, а окремі були підпухлі. А я перестала зустрічати своїх подруг, які повертались із школи додому. Мені було не до того.

До нашої сім'ї голод поступово приходив. Нестало в хаті хліба, його почали заміняти різні каші з крупи. А вже, як стало тепло на дворі, то наша сім'я, хоч і невелика, складалася з батьків і нас двох дітей, почала голодувати. Мати до їжі домішувала різне листя та посліди. Дожилися до того, що і ноги перестали носити. Наша сім'я переживала страшне горе, всі опухли від голоду. Спасали нашу сім'ю від голодної смерті кормові буряки, які добре вродили на нашому городі.

Страшно було дивитись на грабарку, на якій лежали мертві люди, накидані с'як-так, що проїжджала кожного дня по нашій вулиці. А ще було страшніше, коли на такій підводі везли і моїх подруг.

Коли я дізналася, що на нашому кутку Діхтяренко Іван з'їв свою сестру Галю, якій було 8 років, я боялася виглядати з двору. Мені її було шкода. Я кілька днів плакала, не могла цього забути. І зараз, як пригадаю, неначе мороз по спині пробігає.

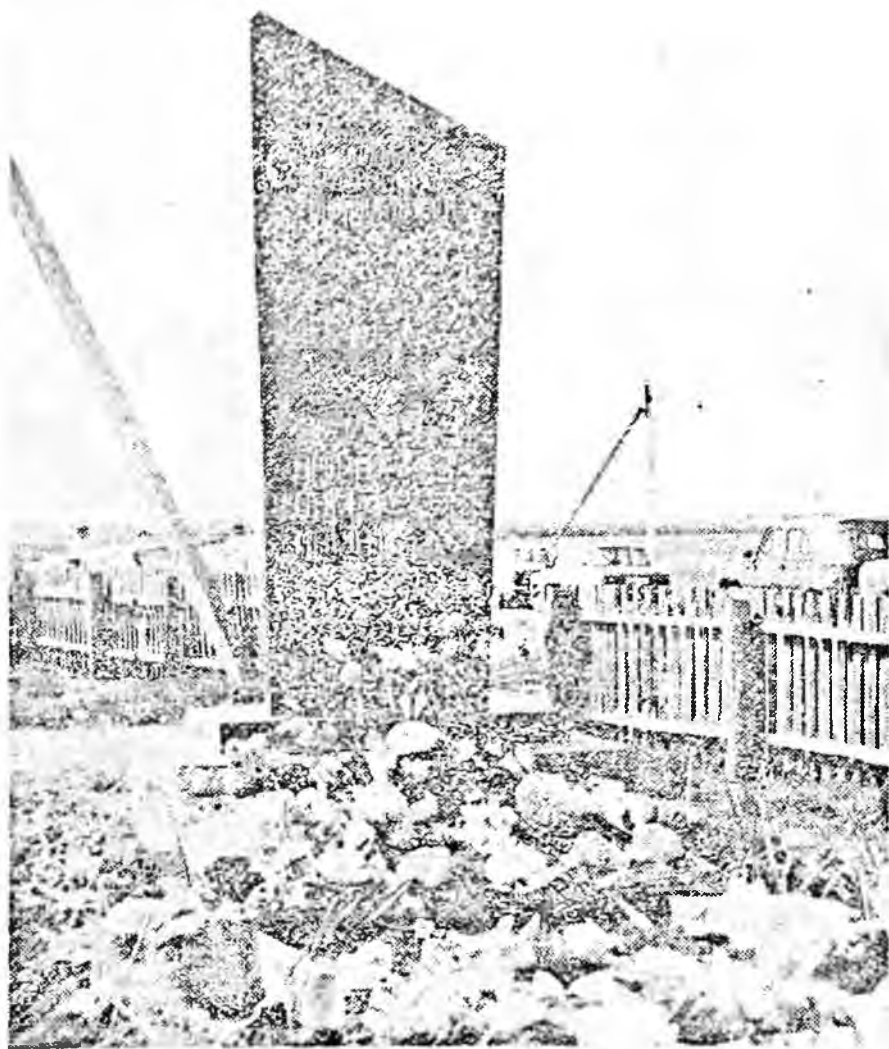
Та настало велике щастя. Жито в городах почало половіти. Ми, діти, було залізімо в жито, яке було вище нас, нарвемо колосочків, присядемо і вилущували в руку, а потім кидали в рот і з жадобою поїдали. Коли мама напекла, вперше за всю голодну весну оладочків із нового жита, то взяли їх, перше цілували, а потім їли. Ми їли ці оладочки пополам із сльозами. Аж тепер ми були раді, що ми виживемо. Та не всі вижили. Багато було людей у нас на кутку, які наїлися житніх вареників з вишнями, чи житніх коржів і помирали. А скільки було таких сімей, що вимерли до ноги. По кілька днів лежали в хаті, й ніхто не знав, що вони мертві. Бо сусіди не ходили один до одного, не мали сили. Всіх я не можу перерахувати, бо я на той час сама була мала, хоч голод 1933 року запам'ятала на все життя. Я хочу, щоб пам'ять про тих мучеників осталась на віки.

Список громадян села Баландино, які померли від мученицького голоду 1933 року.

Заславська Ганна	4	4	Карячун (шулимки)	1	1
Білоус Олександра	3	2	Щербина Тимофій	2	2
Панченко Килина	7	7	Хараба	3	3
Кучеренко Нестор	5	5	Щокань Петро	6	6
Шмагайло Василь	1	1	Лук'яненко Павло	1	1
Шмагайло Микола	2	2	Гентьман Корній	6	6
Гордієнко Микола	3	3	Широкопояс Оксана	1	1
Юрик Арсен	3	3	Гордієнко Павло	4	4

Пойдун Ладимир	2	2	Садовник Макар	2	2
Пойдун Єлисей	4	4	Касян Петро	3	3
Товкач Павло	1	1	Широкопояс Юхим	5	5
Чирка Ярина	1	1	Рябошапка Афанасій	2	2
Синельник Марія	2	2	Лук'яненко Федір	1	1
Щербина Григорій	2	2	Довженко Михайло	5	5
Капусняк Ганна	6	6	Садовник Онопрій	4	4
Шулим Юхим	4	4	Садовник Параска	2	2
Іванченко Михайло	2	2	Садовник Корній	3	3
Прозор Ганна	3	2	Юрик Іван	4	4
Дзвонар Макар	9	9	Ноздренко Михайло	4	3
Фадесха	9	9	Січкач Микита	1	1
Гарбузка Марина	3	3	Січкач Дмитро	6	6
Буцай Іван	4	4	Сокуренко Микола	5	5
Моцар Митрофан	3	3	Позивайло Тиміш	1	1
Лук'яненко Омелько	4	4	Позивайло Лигорій	7	7
Вовкобей Михайло	1	1	Комірна Івга	4	4
Щокань Григорій	1	1	Кучеренко Платон	5	4
Халаш Марко	1	1	Коваленко Сизім	1	1
Рибак Харлантій	3	3	Білоус Іван	5	5
Щокань Іван	1	1	Рибченко Тимофій	5	5
Щокань Аврам	3	3	Щокань Семен	5	5
Широкопояс Харитина	10	10	Сокуренко	1	1
Рибак Прохір	6	6	Перехрест Яків	6	6
Рибак Матвій	4	4	Рибченко Яків	5	5
Бабенко Микита	5	5	Гніденко Іван	4	4
Бабенко Оляна	3	3	Щербина Секлета	3	3
Кучеренко Степан	4	4	Щербина Христя	2	2
Карячун Трохим	4	4	Перехрест Олександра	1	1
Ропавка Стасько	2	2	Лекеря-рудиль	4	4
Халаш Марина	8	8	Юрик Одарка	5	5
Ропавка Тихін	3	3	Ноздренко Михайло	3	3
Касян Купріян	4	4	Улас-гаряч	5	5
Коваленко Максим	3	3	Ладимір	4	4
Широкопояс Антін	2	2	Петренко Ганна	1	1
Сокуренко Корній	2	2	Щербина Марія	1	1
Сокуренко Самсон	4	4	Пудченко Віра	2	2
Щокань Іван	1	1	Гончар	3	2
Задніпрянець Йосип	3	3	Комірна Соломія	2	2
Сокуренко Прокіп	2	2	Сокуренко Мусій	1	1
Довженко Філон	5	5	Гетьман Олександр	7	7
Позивайло Тимофій	1	1	Рибченко Олександр	1	1
Федоренко Федір	2	2	Дорош Настя	5	5
Касян Дем'ян	5	5	Рибченко Кирило	5	5
Петранко Максим	5	5	Гніденко Панас	3	3
			Рибченко Іван	1	1

Рибченко Михайло	6	6	Лук'яненко Петро	2	1
Гетьман Пріська	6	6	Васюченко Маркіян	7	7
Дубина Венедь	3	3	Підмогильний Єфрем	8	8
Дубина Єлизавета	4	4	Підмогильний Петро	8	8
Дубина Катерина	1	1	Нерух Євдоким	1	1
Садовник Ганна	2	2	Притула Федот	1	1
Комірний Олекса	4	4	Притула Терентій	7	7
Гордієнко Григорій	2	1	Оноренко Клим	3	3
Карячун Демян	4	2	Оноренко Трихін	6	6
Юла Василь	4	3	Підмогильна Гапка	1	1
Гетьман Мина	5	5	Кучерка Мартоха	5	5
Касян Петро	5	3	Притула Іван	6	6
Петренко Мотря	6	6	Комірний Микита	3	2
Довженко Михайло	6	6	Комірна Харитина	1	1
Федоренко Федір	2	2	Гетьман Михайло	4	4
Довженко Філог	5	5	Чередніченко Надія	4	3
Лук'яненко Давид	2	2	Куценко Савка	6	6
Ропавка Хома	1	1	Корецькій Мусій	3	2
Сокуренко Самсон	4	4	Ноздренко Сергій	4	4
Широкопояс Каленик	4	4	Тарасенко Павло	3	3
Касян Сидір	4	4	Гречка Павло	4	3
Халаш Марина	7	7	Стрижиборода Варвара	1	1
Рибак Харлантій	3	3	Стрижиборода Степан	1	1
Широкопояс Іван	10	10	Тарасенко Антон	3	3
Кучеренко Степан	4	4	Городиська Варвара	3	2
Лук'яненко Іван	6	6	Городиський Іван	1	1
Лук'яненко Калістрат	1	1	Савка-куць	6	6
Гетьман Іван	10	10	Коваленко Іван	4	1
Гетьман Степанида	1	1	Трученко Іван	5	5
Гетьман Явтух	1	1	Ноздренко Сергій	8	8
Лук'яненко Карпо	7	7	Говад-дід	2	2
Лук'яненко Олександра	2	1			

На знімку: обеліск Пам'яті жертвам голодної весни 1933 року на першій частині села Баландиного.

Забути їх, мучеників, не маємо ми права

Шістдесят років тому на першій частині Баландинового, як і по всій Україні, цвіли вишні і терен, наповнюючи повітря непередаваними білим пахоцями. Як і нинішнього травневого дня, ласкаво усміхалося сонце. Та рідко хто із селян помічав цю дивовижну красу. Було не до неї...

О тій порі нашою прекрасною багатою землею котився з неймовірною швидкістю голодомор, безжально пожираючи дорослих і дітей. Його штучно створив Сталін разом з і своїми посіпаками — Молотовим, Кагановичем та іншими. У такий спосіб «вождь» усіх народів» вирішив відомстити українським селянам за їх непокірність і волелюбність.

Спектакль найстрашнішої і найжорстокішої в історії людства трагедії був ретельно підготовлений сталіністами заздалегідь. Восени 1932 року в жителів сіл насильно вилучили хліб, інші продукти і залишили їх напризволяще. А в травні тридцять третього голодомор уже досягав апогею. Вимирали не лише окремі сім'ї, а цілі села, райони. Не минуло це нещадне лихо і Баландинового.

І ось сьогодні на місцевому цвинтарі відкривається обеліск Пам'яті жертвам голодної весни 1933 року. Ця подія збіглася з традиційним релігійним святом — проводами, або гробками — поминанням померлих на могилах.

При вході на кладовище свіжоагорнута і добре впорядкована символічна братська могила. На ній полум'яніють тюльпани, інші квіти. А поруч з ними — десятки пасок. Над могилою стрімливо здіймається вгору обеліск, покритий блакитною тканиною.

На цвинтарі сотні людей. Всі вони святково одягнуті. На обличчях дорослих і дітей — глибокий сум.

Підходжу до пенсіонера І. І. Діхтяренка.

— Мені було тоді сімнадцять, — говорить він. — Як пригадаю тридцять третій, то мороз поза шкірою пробіжить. Їли листя з береста, цвіт акації. Міняли за склянку кукурудзи одягу, рушники. Траплялися випадки людоїдства.

— Пам'ятаю осінь тридцять другого, — розповідає пенсіонерка І. І. Городиська. — Зайшов до хати уповноважений з району. Такий здоровий, червонолиций. І позабирав усі продовольчі припаси до грамини. У селі не залишилося ні собак, ні котів: їх поїли люди. Особливо жаль дітей. Так уже ж вони, бідні, мучились.

— Навесні тридцять третього, — пригадає Г. М. Оноренко, — ми нерідко ходили до Вербівського лісу, щоб, знацця, підкріпитися бур'янами. Туди доберемося з трудом, а назад ноги не несуть. Там і спати доводилось.

Поділилися своїми спогадами про ті страшні чорні дні також пенсіонери М. А. Мостовий, П. С. Лук'яненко, І. Л. Рибченко. Від них, зокрема, дізнався, що на другій частині Баландиного у місцевій школі в 1932 році було по два 1—6 класи. У кожному з них навчалося по 32—35 учнів. А восени тридцять третього насилу по одному класу вкомплектували. З голоду померли сотні дошкільнят. На другій частині залишилося понад 100 пустих хат. Після жнив їх заселили білорусами, які незабаром виїхали із села.

...Залунала мелодія траурного маршу. Під її звуки голова місцевої сільради А. І. Ювшин перерізає стрічку. З обеліска Пам'яті спадає покривало, і на верхній частині гранітної плити запалали слова: «Жителям с. Баландиного, жертвам голодної смерті 1932—1933 рр.». Нижче викарбувано жінку в глибокій скорботі зі свічкою. А під нею написи: «Вічна вам пам'ять» і «Від громадян с. Баландиного».

Мітинг по увічненню пам'яті мученикам голодної весни тридцять третього відкрив голова виконкому Баландинської сільської Ради народних депутатів А. І. Ювшин. Він, зокрема, сказав:

— Жертвами жахливої трагедії стали мільйони українців. Майже кожен третій баландинець загинув від голодомору. А всього знайшли притулок у потойбічному світі того страшного року понад 1500 наших односельців, у тому числі на першій частині — понад 700 чоловік. Наприклад, родини Івана Трусенка, Федора Ярошенка і Нестора Кучеренка склалися із семи членів. І всі вони стали жертвами голодомору. Фактично повністю зникли сім'ї Макара Гордієнка, Сергія Ноздренка, Івана Гетьмана, Давида Лаби, Архипа Діхтяренка, Тимофія Свистуна, Кіндрата Підмогильного і багатьох інших.

Слово надається вчителю місцевої одинадцятирічки Б. С. Карпенку.

— Колективізація завдала непоправної шкоди українському селу, — підкреслив він, — на яке Сталін і його поплічники розпочали наступ ще в кінці двадцятих. Здійснювали її насильно. Природна річ, селяни чинили відчайдушний опір. Однак беззбройні маси не мали змоги протистояти численним арміям добре навчених енкаведистів. Почалися репресії. Вийшов закон про 5 колосків. У січні 1933 року Сталін звинуватив місцевих керівників у невиконанні хлібозаготівель. Виконуючи волю «вождя всіх народів», Молотов і Каганович доклали зусиль, щоб відплатити «неслухняним» українцям. Чимало сіл було занесено на так звану чорну дошку, а простіше — приречено на голодну смерть. Отже, голодомор створено сталіністами штучно.

На мітингу виступили й інші громадяни.

Г. Я. Терешкевич, пенсіонерка:

— Моя тітка разом із своєю сім'єю загинула голодною смертю. Люди вивозили дітей на вокзали і залишали напризволяще. А ось хтось дасть їм притулок.

Ніколи не зітреťся з моєї пам'яті жахливий випадок, який трапився з Антоніною Губенко. Її ще живу вкинули до ями. Та вона вилізла з-під трупів і вижила. Ми повинні ніколи не забувати про жорстоку трагедію 1933 року і робити все можливе, щоб вона не повторилася.

Після мітингу було запалено свічки і поставлено їх жертвам голодомору. Цілу годину тривала громадянська панахида за участю священика і церковного хору.

Увічнення пам'яті мучеників голодомору 1932—1933 років на обох кладовищах пройшло в суворо-врочистій обстановці і справило на присутніх незабутнє враження.

с. Тимошівка

15.05.92 р.
№ 99

Литвиненко Ганна Сизонівна, 1912 року народження, жителька села Тимошівки, колгоспниця.

— Наша сім'я проживала поряд з кладовищем. Оце страшно виводисько, що творилося кожного дня тієї весни тридцять третього, мені і досі ввижається. Ще була насподі земля мерзла, як довбали її ломами, копали ями для кожного метрвого. Це було на початку квітня. А потім, як почали люди пухнуть по всьому селу, як стали масово вимирати і не було кому копати ями, почали приготувляти братські могили на 10—20 мертвих. Заповняли їх за два дні, а згодом було і таке, що й за день.

В селі були виділені люди, які викопували ями для мертвих, їм давали якийсь пайок, також люди були виділені, щоб підводами возити мертвих на кладовище. Страшно і жалко було дивитись, як з воза брали людей за ноги і руки і кидали їх в ями. Траплялись і такі мертві, що за них не можна було братись, бо вони розпадались, то таких перекидали з возом, а вони падали, як місиво.

В нашій сім'ї з дев'яти душ склалося дуже тяжке становище. Кінчалася картопля, перебивались квасолею та буряками. Економіли, щоб вистачило до нового врожаю, але всі так ослабли, що ледве ноги тягали. А через невеликий час почали пухнути. Та до нового врожаю якимось таки дотягли. Які всі були раді, коли вперше зварили суп з молодого пшениці. А потім і перші коржі з борошна спекли. Наша велика сім'я вижила. А от у сусіда Василенка Ісака хоч і не велика була сім'я (всього троє осіб), та вимерли з голоду всі. У Яковенка Овсія в сім'ї було п'ятеро, померло четверо. Якщо добре подумати, то в селі були жертви в кожній другій хаті. А були й такі кутки, де більша частина хат залишилась пустими. А скільки людей померло по дорозі від Косар до Тимошівки (вони ходили по брагу...). Важко сказати, їх там десь прикопували. В Тимошівці, як і Баландиному, найбільше померло людей з голоду.

Знали люди, хто заморив український люд, але мовчали. Та настав час, коли ми вільно можемо сказати, що головний кат нашого народу був Сталін і його почет.

22.02.88 р.
№ 11

Батрак Андрій Варфоломійович, 1905 року народження, колишній житель села Тимошівки, а тепер міста Кам'янки, колгоспник.

— Народився я в селі Тимошівці. Мені було півтора року, як помер батько. Я проживав з одною мамою. Мати і я працювали в колгоспі. Та прийшла осінь тридцять другого року, а хліба на трудодні майже зовсім не дали. Перед новим 33 роком у нас у хаті не було ніякого зерна. Сиділи ми на одній картоплі. Коли весною обсадили город, то на нас двох лишилось кілька відер картоплі і трохи квасолі. Де мати щось роздобуде, все старалась мені приготувати, а сама охляла, почала пухнути. Я носив з лісу липове листя, а мати з нього пекла «чуреки» (домішувала в них трошки картоплі). Я ходив у Косару по брагу. Мати її сушила, товкла і пекла оладки, а також варила з неї «куліш». Але це була противно-смердюча їжа. Це тому, що свіжої браги дістать було важко, а брали смердючу, в якій кишіли черв'яки. Їх треба було вибирати і викидати. Як пригадаю, що тільки доводилось їсти, то починає лихоманити. Мати не витримала, злягла і довго у великих муках помирала. Відвезли її на кладовище, як і сотні мучеників, укинули в загальну яму. Зразу яму не загорнули, бо вона була не повна.

Отож яму наповняли 10—15 мертвими, а тоді вже загортали. Піддержували тих, хто копав ями і відвозив мертвих. Їм давали якийсь комбікорм — по 400 грамів на день.

Я упав у розпач, думав — це все... Та набрався сили, пішов у Косару, дістав свіжої браги і виміняв за барахлину 5 кілограмів кукурудзи. Почав товкти кукурудзу, пік оладки, варив суп, а коли трохи оклигав, ходив на ставок, ловив карасики, явдішки і все, що попадало у хватку. Цю живу здобич я варив і їв із заплющеними очима. Але я вижив.

У селі люди дуже страждали від голоду. Можна сміливо сказати, що у селі люди були всі пухлі, за винятком окремих осіб. А померла від голоду майже половина громадян села. Окремі вулиці опустіли. Заросли бур'янами. Не було кому сіяти весною, більша половина коней почухла. Дохла конина теж рятувала людей. Були випадки людоїства. Траплялося і таке: разом з мертвими забирали непритомних. Я своїми очима бачив, як жінка з дітьми, що жила біля кладовища, за ноги тягла чоловіка до братської могили. Тимошівка — це, мабуть, одне із сіл району, як і Баландине, що найбільше постраждало від голоду.

Можна сказати, багато сімей вимирало до ноги. Василенко Микола мав 7 душ сім'ї. Помер сам Микола, його дружина і п'ятеро дітей. Яковенко Овсей мав 5 душ сім'ї, померло четверо. Можна називати десятки і сотні вимерлих від мученицького голоду, я їх пам'ятаю, бо мені тоді було 28 років.

У Тимошівці менше померло б з голоду, якби не наші активісти. З них створювались штурмові бригади, на чолі стояли уповноважені з району і шастали від хати до хати, і все підмітали. Урвалась бригада і до нашої оселі. Скрізь перешукали, перештрикали прутами, але ніякого зерна не знайшли. Тоді старший бригади запропонував матері відкрити скриню. На самому дні скрині вони знайшли торбину з ячменем. В ній було не більше, як відро зерна. Мати держала торбу обома руками, плакала і просила, щоб оставили ячмінь, бо це все, що ми мали. Але посіпаки силою забрали торбу.

Ось такі активісти, як Корінний Харитин Фокійович, Майборода Юхим та самий бездушний Герасименко Матвій ходили по хатах і навіть з горшків та глечиків забирали зерно, квасолю, та різні крупи. Там, де пройшла така «мітла», нічого не залишалось, а бідні люди були без їжі.

Я в одному впевнений: голод було спеціально створено, щоб зламати волю людей, знищити почуття людської гідності. В мого покоління, що пережило таке страхіття, на все життя лишився страх перед голодною смертю. Я і зараз дивлюсь на хліб, як на свяtinю. Наша молодь повинна знати правду.

15.05.92 р.
№ 98

Курінний Петро Аліферович, 1923 ро-
ку народження, житель села Тимоші-
вки, колгоспник.

— Мені в ту страшну пору було десять років і я все добре пам'ятаю. Про хліб у нашій сім'ї, яка складалася з 9 душ, від нового 33 року і мови не було. Пригадую, на Різдво наша мати напекла яшних оладків, розділила всім по два, а собі взяла одного. Всі ми їли їх дуже економно, щоб вистачило до борщу. Дала нам мати на закуску по одній вареній крашанці. Встали ми всі з-за столу невеселими, бо ще хотілося їсти...

А як настала весна, в нашій сім'ї розпочався голод. Зосталась у погребі маленька купка дрібної картоплі і трохи буряків. Мене часто мама посилала в погріб за картоплею і буряками. Вона приказувала набирати піввідра картоплі і дев'ять буряків (по одному на кожного). Мама була дуже ощадлива, сушила листя всяке, добавляла до картоплі і пекла «чуреки», як тоді такі оладки називались. Сім'я дуже голодувала, їли і листя, і акацію, і всякий бур'ян. А коли закінчилась картопля, мама варила борщ із свіжої гички (листя з молодих буряків). Сім'я дійшла до такого стану, що всі опухли. Батько зліг і став такий страшний, що впізнати його було важко. Він перестав їсти. Було, махне рукою, то я знав, що він хоче водички. Принесу йому хухлик з водою, а він сьорбне і відверне голову від мене. Пройшло кілька днів і не стало нашого тата. Його відвезли, як і сотні інших, у ту прокляту велику яму. На кладовище ми його не випроводили, бо не мали сили. Я дуже плакав, кричав, як батька викидали на підводу, на якій було кілька мертвих...

Кожного дня підвода приходила на наш куток за мертвими людьми. Їх накидали повний віз і відвозили на кладовище. В селі люди помирали масово, валялися мертві по дворах і на дорогах. Багато померло людей, як наїлися житніх коржів та вареників з вишнями. Як стверджували старші, в селі половина мешканців вимерла з голоду. Залишилось дуже багато пустих осель, двори позаростали бур'янами.

Першого вересня ми, школярі, з'явилися до школи. Там, де було по два паралельні класи, лишилось стільки учнів, що ледве натягли по одному.

15.05.92 р.
№ 100

Оксещенко Сизон Никонович, 1922
року народження, житель села Тимо-
шівки, колгоспник.

— Село Тимошівка було тоді середнє по величині в районі, та й від райцентру близько. А землі, наділені природою, родючістю, рівні. Ще й лісовий масив підковою обнімає село. Жили собі люди,

як розповідають старожили, в злагоді і добрі. В кожному дворі була корова, вівці, свині, добротні упряжки коней. Все в людей було, як кажуть, хліб і до хліба.

Та прийшла суцільна насильницька колективізація 1930—1931 років. Всі коні були усупільнені, звезли і селянський інвентар, який скупчили під відкритим небом. Пройшло небагато часу, як весною 1932 року майже половина коней були виснажені від недоїдання, а в риллі в час посівної почали падати і дохнути.

Більше, як на половину, зменшилося корів у населення, залишились де-не-де свині, а вівці зовсім зникли. Село почало занепадати. Люди опустили голови і неначе ждали, що скоро буде кінець. А воно так і вийшло. Закінчувався напружений 1932 рік, виходили запаси будь-якого зерна в оселях селян, а в окремих їх уже не було.

Та чому ж так сталося? Хоч я був ще хлопцем, але на все життя запам'ятав, як ходили комісії з якимись уповноваженими із залізними прутами і штрикали скрізь, шукаючи зерно. Його забирали в тих, хто відмовлявся віддавати. Навіть з торбинок і горшків витрушували. Ось і склалось скрутне становище: колгосп на трудовні хліба не дав, а людей пограбували. Отож і зустрічали новий 1933 рік хто з кукурудзяними оладками та яшними коржами, як і наша сім'я, а хто й цього не мав.

Ранньої весни наша сім'я з шети душ почала голодувати. Товкли в ступі роздобуті посліди з ячменю, до нього домішували бур'ян і варили бурду. З липового листя, яке я приносив з лісу, мати пекла «чуреки», домішуючи картоплю. З Косар приносили смердючу брагу, сушили її і теж домішували до картоплі і пекли.

По селу люди ходили чорні, старші, озвірілі. В них були пухлі ноги, руки, а обличчя так розпухли, що важко було впізнати людину. На ногах лопалась шкіра і текла рідина. Вимирали цілі сім'ї. На кладовище возили мертвих, неначе дрова. Люди так ослабли, що нікому було копати окремі ями, а скидали людей, як скотину, по вісім—дванадцять душ в одну.

Вимерло дуже багато моїх односельчан. Рідко в якій хаті не було жертв. Біля 1000 душ забрав голодомор. Прийшла трагедія і в нашу сім'ю. Опухли всі. Дуже страшний був батько. Він лежав довго, мучився і помер. Його вкинули в загальну яму. Не так багато пройшло часу, як відвезли на кладовище трьох дітей. А я з мамою чудом вижив.

Список жителів села Тимошівки, що померли під час голодомору 1932—1933 років.

Василенко Микола	5	5	Титаренко Хівря	1
Василенко Ісаак		3	Землинська Олександра	1
Яковенко Овсей		4	Козаченко Герасим	1
Мордюшенко Пилип		4	Мордюшенко Дем'ян	3
Магай Тимофій		2	Шинкаренко Махтерій	2
Яковенко Корній		7	Кичань Катерина	1
Мордюшенко Микола		1	Майборода Олита	1
Мордюшенко Лазар		2	Омельченко Якилина	1
Музиченко Пилип		1	Пугач Гапка	2
Бойко Панас		1	Кичань Кіндрат	2
Мамлоєнко Алізор		1	Кичань Логвин	2
Коваленко Аркадій		1	Шинкаренко Никіфор	1
Костенко Федот		6	Гребенюк Трихін	2
Соєнко Ялисивета		1	Кичань Харитон	4
Чорномаз Пріська		2	Власенко Василь	5
Ярмоленко Варвара		1	Майборода Сергій	2
Луб'яний Прокіп		3	Дроботенко Галина	1
Мішанчук Тихін		1	Романенко Микола	1
Вчорашній Гнат		6	Карпенко Анастасія	2
Яковенко Ива		4	Бондарчук Прокіп	1
Гриценко Горпина		4	Бондаренко Костянтин	1
Чорномаз Пріська		1	Бадрак Фотій	2
Чорномаз Федосій		1	Майборода Максим	2
Герасименко Тетяна		2	Курінний Ярмолай	2
Казнадій Клавдія		5	Костенко Юхим	2
Костенко Стефан		2	Коломієць Олексій	1
Власенко Данило		1	Юрченко Іван	1
Власенко Андрій		1	Чумаченко Мокрина	1
Коломієць Анастасій		2	Чорномаз Олекса	1
Василенко Іван		2	Козаченко Євдокія	1
Чопекко Пелагея		1	Козаченко Марфа	1
Бадрак Федір		3	Бадрак Василь	2
Бадрак Сиверин		1	Рижан Ганна	2
Бадрак Пантилеймон		1	Титаренко Оксана	3
Герасименко Купріян		7	Коваленко Євдокія	3
Герасименко Семен		3	Чорномаз Федосій	4
Курінна Гапка		1	Гриценко Тіотіст	3
Козаченко Євдокія		1	Майборода Савелій	3

Від громадян села Тимошівки споруджено цей пам'ятник у 60-річчя голодомору на Україні.

с. Михайлівка

14.09.1993 р.
№ 132

Забой Григорій Іванович, 1920 року народження, уродженець села Михайлівки Кам'янського району. Нині проживає в м. Кам'янці.

—Того злопам'ятного, жахливого 33-го року мені виповнювалося 13 років. Я ходив до п'ятого класу Михайлівської семирічки.

Наступала голодна осінь 1932 року. На трудодні в колгоспі майже нічого не дали, з колгоспу ще восени хліб вивезли, навіть посівматеріал на весну 1933 року переполовинили і теж вивезли.

Але це ще не був голод, це був його початок, хоча уже й тоді масово недоїдали, ходили виснаженими, пухлими, діти кидали школу.

Справжній голодомор у селі розпочався в буянні весни 1933 року, коли в білому цвіті пінилися сади, колосилися жита, заливалися

в небі жайворонки, коли найдужче хотілося жити. Саме у цю пору в людей вичерпалися всі харчові запаси, не було ні зернини, ні картоплини, ні бурячка, ні квасоліни. А ті грами зерна, що видали в 1932 р. в колгоспі на трудодні, ще з осені активісти видерли назад на хлібозаготівлю. Люди залишилися приреченими на голодну смерть. Вони кинулися чухрати гілки берестків, сушити листя і облущені кукурудзяні качани, товкти їх в ступах і пекти оладки. Їли їх, пухнули і вмирали. Дорослі і діти.

Довелося і мені спробувати того добра, але їсти не зміг. Воно викликало в горлі нудоту, зводило на блювоту. І все ж пухнути не

довелося. Саме в ту пору у нас отелилась корова і врятувала нашу сім'ю від смерті. Ми ділилися молоком з родичами і сусідами і вони теж вижили.

Але не всі мали корів і чимало безборонних, безневинних людей в тяжких муках приймали голодну смерть. Серед них і мої дружки-школярки Федя Марченко, Ваня Кодола, Альоша Осаула. Михайло Тарасенко, а в сім'ях Тарасенка Федора Андрійовича (сім'я складалася з 7 осіб) — троє померло, у Босого Махтея Івановича з 7 осіб померло четверо, у Бурлая Петра Івановича з 7 осіб п'ятеро померло, в Оришечка Григорія Васильовича з 7 осіб померло п'ятеро, в Острика Івана Івановича з 8 осіб померло п'ятеро та багато інших, всіх не перелічиш.

Вмирили не тільки багатосімейні, а й навіть Нечай Параска Іванівна померла одинокою, або взяти Мазуренко Катерину, яка також померла самотньою. То що тоді говорити про сім'ї, які склалися з семи і більше осіб.

Тяжко пригадувати ті жахливі події, про які небезпечно було навіть згадувати, глибокою скорботою повниться душа, коли стало можливим сказати своєму народові, усьому світові правду про чону сторінку історії нашої держави, вшанувати світлу пам'ять жертв того найстрашнішого голодомору.

Минуло 60 років від тієї страшної трагедії, свідомого масового народовбивства, нечуваного злочину, зчиненого тоталітарною системою проти українського народу.

Свою розповідь доповнюю оповіданням «Я хочу жити».

Я хочу жити

Подоївши корову, Олена, овдовіла мати двох дітей, стовкла у ступі висушене листя з береста та облущені кукурудзяні качани, просіяла, додала пучку борошна (кілька жмень залишилося від Паски), замісила і напекла оладків. Упоравшись, пішла будити дітей.

— Кирую, синку, вставай. — доторкнулася до плечика старшенького, тринадцятилітнього. — Вставай, моя дитино, уже давно ранок. Ряба мукає, на пашу проситься. Тебе чекає. Вставай, умийся, будеш снідати.

Кируша спросоння пхикав, не хотів підводитися. протирав кулачками очі. Відразу відчув голод. Пригадалися учорашні відвідини тітки Ганни з меншим братиком Васею.. Які ж то у неї смачні та солодкі сухарики! Як цукерки! Її дітки — Оля та Мишко — сиділи на печі і кидали їм по сухарику, дістаючи їх із торби у кутку. А вони, як двоє собачат, пожадливо їх схрумавши, стояли біля лежанки і не зводили очей з тієї заповітної торби. Аби ще хоч по

сухарику! Страшно хотілося, аж слинка котилася. Та щоб тітка не бачила. Лаятиме. У самих не було чого їсти. Тільки й хліба, що сухарики в торбі.

Поснідавши одним свіжим молоком (оладків не захотів), Кируша вигнав корову з двору. А надворі буяла, витьохкувала, весна! По-літньому припікало сонце. У білому цвіті пінилися сади, буйно та весело закрасувалася квітами земля, на городах та у полі гналося у стрілку жито, п'янкими пахощами квітів та меду забивало дух, тамувало биття серця, злегка паморочило голову. Весна! Час кохання, мрійних сподівань і надій. Земний рай, нічого й казати, і... повсюди мертві люди. Дорослі і діти. У хатах, на подвір'ях, попідтинню...

1933 рік...

Село, поглинуте безпросвітним голодним мороком, у мертвій тиші конало в передсмертних муках. Ніде півень не кукурикне, не гавкне собака, не побачиш кішки... їх нема. Їх поїли люди... Голодна смерть викошувала всіх без розбору, старих і малих. Їх щодня звозили підводами на кладовище і скидали у ями, як тварин у скотомогильники. Ні почесті, ні оплакування рідних, ні панахид за їхні душі. Нікому було... Лише час, від часу ту мертву тишу порушував далекий тривожний гул церковного дзвону, що долинав малиною луною, був і відправою панахиди за душі померлих, і скорботним реквієм за ними...

Вузькою вуличкою, що з'єднувала нижню і верхню Забоївки і виходила в поле, Кируша вигнав Рябу за городи, до Гордієвого і Марченкового вітряків на пашу. Там уже паслися з десяток корів, а пастушки грали у підкидного та у свині. До них прилучився і Кируша. Всі його друзки-товариші. А награвшись, Кируша читав їм дуже цікаву пригодницьку книжку (любив читати) про Павлушку неабиякого ледацюжку, який не хотів учитися і ходити до школи, і вирішив утікати з дому до Америки. «Брехав йому якийсь Хома, що в Америці шкіл нема». Як то він до неї добирався: і в товарному вагоні, і в трюмі пароплава, і літаком, і на верблюдах, і на собаках, і на оленях, і нарешті серед ночі добрався до... своєї левади, де й заснув у копиці сіна. Там його і розшукав вірний пес Барбос. Відтоді Павлушка зробився зразковим учнем, справно ходив до школи і гарно вчився...

Пастушки захоплено слухали, реготалися, аж за животи бралися, поки не похотіли їсти. Кинулися до торбів. Дістав Кируша і свою. Вийняв пляшку молока і кілька оладків. Вкусив одного і відразу ж виплюнув. Гіркий, зелений, з неприємним нудотним запахом, він у порівнянні з тітчиними сухарями, здався йому коров'ячим кізяком, викликав у горлі нудоту, зводив на блювоту. Молоко випив, а оладки зашпурнув.

А коли власна тінь змешилася до одного кроку в довжину, па-
штушки (так вони визначали полудень) погнали корів додому, на
обід. Хлопці з коровами звернули у верхню вулицю, а Кируша ву-
личкою погнав Рябу до нижньої. На півдорозі у вуличці Ряба нес-
подівано зупинилася, насторожено витягнула шию до землі і, при-
нюхавшись, дмухнула ніздрями, бекнула і відскочила вбік. Перед
Кирушею постало неймовірне. Під тинном лежав горілиць мертвий
хлопець з розкинутими руками і босими ногами, без картуза, у ви-
линялій ситцевій сорочці і полотняних штанах, що зібгалися під ко-
лінами в гармошку.

Побачивши його, Кируша перелякався на смерть і остовпів. По
тілу пробігли мурашки, чуб настовбурчився, хотів крикнути і не
зміг. Спазмами страху стиснуло горло. Він пізнав свого шкільного
друга-однокласника Ваню Кодолу з верхньої Забоївки. Ваня був
увесь пухлий, невпізнаний, ніби надутий повітрям. Ноги, як валянки,
руки — теж, лице зробилося округлим, одутим, схожим на пере-
пичку. Запливлі сірі очі дивилися у блакитне небо, розкритий рот.
Шкіра на обличчі, на руках, на ногах була вся у тріщинах, з яких
витікала слизь. Над ним роїлися здоровецькі чорні мухи.

Отямившись, Кируша, випередивши корову, заливаючись слізь-
ми, кинувся додому. Мати, побачивши сина, що плакав, його жаж-
ливий вигляд, обімліла. «Щось із коровою? — майнула в голові.
— Зайняли, потурлили до лісу на м'ясо... в городах дітей крадуть,
холодець з них продають на базарах, а це щоб корову...».

— Що з тобою, синку? Що сталося? Чого ти плачеш? Кажи ско-
ріше! — заметушилася перелякана мати. Страшила невідомість.
Яке це ще лихо підкинулося?..

— Там... там... — в глибокому потрясінні, захлинаючись плачем,
Кируша не міг вимовити слова. Він такого ще не бачив ніколи. Жак
заповз у його дитячу душу.

— Що там, синку? Кажи швидше! Заспокойся, — умліваючи з
тривоги, допитувалася мати в передчутті чогось жахливого. — З
коровою щось?

— Ні... — схлипнув Кируша. — Ні...

— А що ж?

— Там... там Ваня...

— Який Ваня? — трохи відлягло на серці у матері.

— Ти... Тихона Кривого...

— Що з ним?

— Він... він там неживий...

— Де? Як неживий?

— У... у вуличці... під Балагуриним тинном лежить... Пухлий...
По... по ньому мухи лаять...

— Ох, Боже, ж мій Царице небесна!.. — сплеснула руками Оле-

на і перехрестилася. — Сохрани нас і заступи...

— Мамо, а... а ми теж так помremo, як Ваня? і всі так? — підвіаши сині оченята, з яких котилися, як горох, сльози, схлипуючи, запитав по хвилі Кируша. — Я так, мамо, не хочу-у... Я хочу жити... Я, мамо, боюся... Я більше не пожену...

— Заспокоїся, синку, — утішала мати. Не помremo, не бійся. Нас Ряба врятує. Будемо пасти, буде молочко і не помremo. А там жито достигне, хліба непечемо. Заспокойся. Будеш дома Не поженеш.

У двір зайшла корова. Ваню того ж дня підбрала підвода. Кируша, забравшись у куточок на піч, просидів там до вечора голодний. До плачу жаль було Вані, вірного друга, відмінника — однокласника. Він невідступно поставав перед зором мертвий, з чорними мухами на ньому, наганяючи жаху. Страх перед голодною смертю до болю розтривожив його вразливу дитячу душу. Він не міг заспокоїтись, схлипував, боявся померти, як Ваня...

Догоряв ще один день жахливого голодомору, ще кілька невинних, беззахисних селян у передсмертних муках покинули білий світ, віддали Богові душу. І водночас з цим тріумфально утверджувався весна, хлібна нива подавала ознаки на щедрий урожай, святкувала оновлення, заохочувала до життя, до праці, до любові і творення природи, квітла розмаїтими барвами земля і... бив скорботний похоронний дзвін. Десь ще була жива благочестива християнська душа і відправляла панахиду за душі покійників...

16.04.88

№ 21

Товстоп'ятий Петро Микитович, 1914 року народження, вчитель, житель с. Михайлівки.

— Навесні 1933-го року я навчався в Зінов'євському педагогічному технікумі на третьому, останньому курсі. Нам на день давали лише по 200 грамів хліба, а в їдальні годували дуже і дуже погано. Батьки фактично нічим не допомагали, бо в самих нічого не було.

Я ходив на навчання пухлим. Не було в що взутися. Люди на вулицях теж сиділи пухлі, простягали руку, випрошуючи хоч щось поїсти, але майже ніхто їм нічого не давав. Так і вмирали від голоду з простягнутою рукою. А на кладовищі одно копали великими і с'як-так хоронили померлих.

Список громадян, які померли під час голодовки 1933 року
по Михайлівській сільській Раді.

Чумак Кіндрат Семенович	7	5	Тарасенко Нестор Дмитрович	5	1
Чумак Олексій Петрович	6	4	Тарасенко Федір Андрійович	7	3
Острик Іван Іванович	8	5	Тарасенко Текля Арсеївна	6	3
Ковтун Дмитро Миколайович	6	3	Кодола Петро Тихонович	7	4
Осауленко Дмитро Макарович	8	2	Савутін Андрій Іванович	6	2
Шевченко Кирило Максимович	5	3	Острик Марія Дмитрівна	4	1
Шевченко Петро Григорович	7	4	Ємченко Яків Іванович	5	2
Шамкий Федір Омельянович	6	3	Іванченко Уляна Єфремівна	4	2
Кикоть Семен Іванович	6	1	Острик Мелагія Іванівна	5	3
Солод Яків Васильович	5	3	Дубина Микола Григорович	6	2
Ковтун Яків Іванович	4	1	Шевченко Данило Іванович	4	1
Кузуб Михайло Дмитрович	8	3	Тарасенко Варвара Федорівна	6	2
Муха Тихін Іванович	7	2	Модліцька Федора Петрівна	4	1
Якубенко Юхим Іванович	6	4	Борис Аврам Павлович	3	2
Тарасенко Олександр Іванович	5	2	Якубенко Юхим Петрович	5	1
Шевченко Данило Володимирович	8	5	Назаренко Григорій Петрович	6	3
Терещенко Данило Іванович	5	3	Дзюба Денис Миколайович	4	2
Солод Дем'ян Петрович	4	1	Гончар Лукерія Дмитрівна	5	3
Оришечко Мусій Іванович	5	2	Босий Махтей Іванович	7	4
Кузуб Олексій Петрович	6	3	Солод Семен Федорович	5	2
Кузуб Хома Петрович	5	3	Нечай Параска Іванівна	1	1

Назаренко Дмитро Павлович	4	1	Борис Дмитро Каленикевич	6	1
Хідченко Максим Іванович	5	2	Кузуб Григорій Іванович	5	2
Шевченко Оляна Дмитрівна	6	2	Назаренко Пантелей Петрович	4	3
Рідкий Антон Іванович	5	2	Збудяк Григорій Васильович	2	1
Острик Василь Афанасійович	6	4	Збудяк Федір Григорович	1	1
Дубина Данило Павлович	2	1	Луценко Кирило Гнатович	5	4
Синицький Левко Васильович	6	5	Степаненко Марко Миколайович	1	1
Хідченко Марко Григорович	5	4	Білокобила Оляна Іванівна	2	2
Дубина Гаврило Якович	4	2	Ланевенко Савелій Петрович	3	1
Марченко Петро Іванович	3	2	Глоба Іван Арсейович	5	2
Сірий Ничипір Петрович	5	2	Кузуб Єлизавета Іванівна	4	2
Кодола Степан Григорович	5	4	Муха Афанасій Іванович	1	1
Пугач Федір Сергійович	2	1	Бурлай Федір Семенович	5	2
Півторака Софія Іванівна	3	1	Сиктин Пилип Федорович	6	2
Шевченко Олексій Петрович	5	3	Плужник Махтей Каленикович	5	4
Солод Трохим Васильович	6	2	Бурлай Петро Іванович	7	5
Мазуркевич Харитина	1	1	Степаненко Григорій Юхимович	7	6
Гончар Федора Івовна	5	2	Варивода Мусій Іванович	6	5
Степаненко Лукерія Іванівна	2	1	Костенко Кузьма Іванович	3	1
Орищенко Григорій Васильович	7	5	Степаненко Ганна Назарівна	5	3
Варивода Роман Васильович	3	1	Орищенко Макар Тимошович	6	3

М. Кам'янка

18.02.88 р.
№ 9

Мушта Микита Никифорович, 1910 року народження, житель міста Кам'янки, колгоспник.

— Люди перестали випікати домашній хліб ще з ранньої осені 1932 року. За першу половину року на трудоводень дали по 300 грамів. Отож і получили деякі сім'ї по 30—50 кг зерна. А в державу хліб забирали зразу від молотарки. Хліб у державу забрали увесь. Оставили на посів, і то не повністю, а на фураж коням, які тоді були основною тягловою силою, залишили двічі перевіяні посліди.

Я вперше голодних людей з опухлими обличчями побачив на Чмижині в кінці березня. Я тоді теж був голодний (у нашій сім'ї давно в хаті не було хліба). Мені було 23 роки. Ми сіяли весною ячмінь по грушківській дорозі. Я водив коні у сівальці до обіду, а з обіду прислали іншого водія, бо я був виснажений і цілий день по ріллі не міг виходити. Давали нам на обід галушки яшні з остюками. У миску насипали черпак сірої юшки з двома-трьома галушками. Похльобаеш і додому йдеш, ледве ноги переставляючи. А вдома мати «чуреками» з косарської браги пригощала та борщем пісним. Кому довелося украсти тоді кілограм ячменю, давали по 5 і більше років тюрми. Скрізь висіли плакати: «Розкрадачі колгоспного добра — вороги народу». Боялися тоді красти, та й «моди» такої не було. Умирили з голоду, а красти боялися. Така була тоді дисципліна. Коли конячка з голоду здохне, то люди і кам'янські і чужі рубали на шматки і забирали додому.

В Кам'янці весною 33-го багато людей померло з голоду. Їх хоронили на нашому кладовищі і на кладовищі радгоспу «Жовтень», де тепер знаходяться тваринницькі ферми. На кладовищі завчасно копали глибокі ями, в які скидали, аж під верх, мертвих людей. Там прикопана не одна сотня. Але більшість з них — це мешканці різних сіл: Тимошівки, Баландино, Коханівки, Вербівки та інших. Ці люди йшли в Косару за бардою (завод тоді виробляв спирт із зерна). Люди приходили до бражних ям, набирали в мішки браги, вода стікала, а потім вони брали мішки на плечі і через Кам'янку прямували додому. Та виснажені, пухлі, голодні, особливо в дощову холодну погоду, вони відпочити зупинялись на вулицях і знесилені помирили десятками.

Це завдавало великого клопоту органам влади. Влада організувала людей і підводи, які підбирали мертвих, а на кладовищі їх скидали в ями. Важко тепер встановити, скільки там лежить мучеників.

Ще одну трагічну картину пригадую. Я на свої очі бачив, як на станції Кам'янка мертвих і непритомних людей вкидали в глибоку яму. Окремі з них в ямі ще ворушили руками або ногами. Їх посилали вапном, а яму накривали великою брамою.

Мені і зараз стає боляче на душі за оте лихо, що тоді коїлось. Я думаю, що тоді діяли тихою сапою вороги нашого народу. Важко зараз розібратися, але я думаю, що коли Сталін-«батько» правив державою, то він і є головним винуватцем голоду на Україні.

24.02.88 р.
№ 12.

Безверхий Олекса Іванович, 1915 року народження, житель міста Кам'янки, шофер.

— Голодна і холодна весна 33-го кожному. хто тоді жив, запам'яталась назавжди. Я сказав би, що то була весна сліз і мук людських. Люди за хліб, вірніше за кусок хліба, все віддавали, міняли, залишалися голими й босими, щоб врятувати свою душу. А хліба люди були позбавлені ще, можна сказати, з листопада і грудня 1932 року. Пекли тоді коржі, оладки і всякі «чуреки».

Хліб у колгоспі пограбували і вивезли в державу. У кого хоч і вродило на власному городі якесь зерно, то штурмові бригади забирали все підряд. А хто десь і приховав, то змолотити не було де. Млини позакривали, жорна позабирали, а в кого залишилась ступа, той був щасливий.

Наша сім'я рятувалась молоком, бо була дійна корова. Мати до товченого кукурудзяного борошна добавляла листя, пекла зелені оладки, а ще картоплю та буряк. Це й була основна їжа. Страждала наша сім'я, але животіла. Маги була дуже добра. Хто б не зайшов до хати з голодних людей, тому дві-три картоплини давала або по бурячку.

Душу розривало, коли подивився на голодних баландян чи тимошівців, які сиру картоплю і сирий буряк поїдали зразу. Вони просили лушпайки. Коли їм давали, вони тут же їх з'їдали. В цих людей був утрачений людський вигляд. Вони дивилися якимось поіншому, в них було одне бажання, що-небудь поїсти. Коли виходили з хати, то ледве ноги, пухлі як валянки, переставляли. Було видно, що вони скоро.. Прошло кілька днів, як ця група людей по тимошівській дорозі лежала мертва.

Тоді люди були безжалісні. Лежить чоловік ледь живий, а його обминають. Були виділені спеціальні бригади з підводами, які не встигали хоронити мертвих, особливо з сіл, звідки йшли з косарською брагою.

Мені на все життя запам'яталась страшна трагічна картина. Проживала велика сім'я по вулиці Тясминській, господар двору Петро, не пригадую прізвища, помер з голоду. І коли небіжчика винесли в ряднині і поклали на віз, то його жінка,

ридаючи, звернулась до похоронників з такими словами: «Витягніть ряднину з-під чоловіка і віддайте, а то як помру я, то не буде в чому винести з хати...».

Ось які були злидні і в нашій Кам'янці. Сльози, стогін бідних людей і досі відчуваю.

15.05.92 р.

№ 101.

Лубяна Василина Панасівна, 1914 року народження, колишня жителька Кам'янки, тепер проживає в селі Тимошівці.

— В мене на голові аж волосся сторчма стає, як пригадаю тридцять третій голодний, страшний трагічний рік. Нехай наші трагічні голоси допоможуть повернути людям історію, яка так довго замовчувалась...

В ту страшну пору я проживала в Кам'янці біля цукрового заводу в заводській квартирі. Я з чоловіком працювала на заводі. Хліба на одного робітника давали по 400, а потім по 300 грамів. Та й то не хліба, а мала, як тоді його називали. З кукурудзяного борошна з якоюсь домішкою, синюватий, гливкий, неначе кусок простого мила. Люди і такому хлібові були раді.

Голод набрав великих розмірів у травні і червні місяці. Люди почали групами вимирати, особливо по дорозі, що вела на Телепине: вербівчани, телепинці, лебедівці, які гуськом пливли в Косару за брагою. Там вони наїдались відходів. Поверталися додому з клумаками браги, яка текла по їх спинах, вони ледве переставляли знесилені ноги. Зупиняючись на відпочинок, немічні залишалися на ніч, а на ранок помирали. Їх групами вивозили на кладовище і вкидали, як скотину, у великі ями.

В Кам'янці люди вмирали з голоду, їли людей. А наші сусіди ловили дітей, убивали, робили котлети і продавали. Міліція їх зловила, а в квартирі у лежанці знайшли дитячі голови. Це було страшне видовисько. Людоїдів забрала міліція. Мої батьки проживали в селі Тимошівці. Сім'я складалася з 5 осіб (батько і троє дітей). Голодну весну вся сім'я переживала тяжко. Їсти зовсім не було чого. Одні буряки, і то їли їх економно, щоб вистачило надовше. До буряків добавляли косарську брагу, листя різне, навіть товкли качани з кукурудзи. Як почали пухнуть, ослабли батько і сімнадцятирічний брат Гриша, то осталися і без косарської браги.

Я кожного вихідного, в неділю, на базарі купляла, мінjala кілька стаканів кукурудзи і поспішала до батьків, щоб хоч трохи їм допомогти. Але сім'я батьків настільки ослабла, що страшно було на них дивитись.

Люди в селі помирали від голоду, валялися в дворах і на вулицях, їх возили на кладовище кожного дня і вкидали в ями по десять і більше осіб. По дорозі до батьків я скрізь бачила людей пухлих, виснажених, вони йшли і навіть на привітання не реагували.

В чергову неділю я взяла дві порції маля по 300 грамів і вирушила до батьків. Не дійшла до хати, як сусіди сказали, що Власенка Антона, батькового брата, відвезли на кладовище. Тільки переступила хатній поріг, як побачила, що мій любий братик Гриша лежав мертвий...

26.09.1933 р.
№ 136

— Голодну весну 1933 року я пам'ятаю добре. Мені було 15 років, я ходив до школи, жив, за тодішнім поділом Кам'янки, на другій частині. Ми мали 60 соток городу, половину засівали житом, а половина ішла під овочеві культури і картоплю.

Десь наприкінці 1932 року по селу (Кам'янка тоді була селом) почали ходити активісти і забирати в людей фактично все, що було з їстівних запасів: зерно, борошно, квасолю, картоплю і т. д. Хто не встиг добре сховати, залишався ні з чим. Активісти ходили з залізними прутками, загостреними на кінці, штрикали в землю, в клунях, сараях. Знайшовши приховане, забирали. Особливо відзначалися у цій чорній справі так звані Грицак і Халдей. Вони грабували за наказом влади людей, знущались над ними.

Пам'ятаю холодні і дощові дні весни 1933-го. Дуже хотілося їсти. Ідеш до школи, а по канавах лежать пухлі і мертві люди. Особливо ті, що ходили по брагу на Косарський спиртозавод і, наївшись її, помирали.

Одного разу мій старший брат сказав мені: «Підеш до сільради почергуєш за мене, тебе малого може й не заставлять трупи возити». Я й пішов. Біля сільради стояла підвода. Тут теж чергував їздовий. У сільраді на лаві лежав мертвий чоловік, а ще один сидів

Дроботенко Василь Харитонович, 1918 року народження, житель м. Кам'янки, ветлікар.

ледь живий, обпершись об стіну. Десь о четвертій годині дня їздовий і каже: Бери за ноги мертвого і положимо на віз». Узяли й положили, потім і того, що ще був живий, наказав їздовий теж туди покласти. Він і повіз їх обох на кладовище «Ковтунове». Я з жахом в очах ішов позаду підводи в метрах 20-ти. На кладовищі вже була викопана глибока яма, з якої стирчали ноги. Їздовий посадив туди і мертвого, і ще живого.

Якось ми з батьком зайшли до сусіда Мірошніченка. В хаті було холодно. Мешканці її лежали опухлі і помирали, а біля дверей валялися кишки поїдених ними тварин. Були виявлені в Кам'янці і випадки людоїдства — до цього вдавалась сім'я Маркеля. Їх забрала міліція, більше ніхто їх ніколи не бачив.

Наша сім'я вижила, дякуючи корові. Її тримали в другій половині хати. Рятувала і картопля, яку закопали на городі. Та все ж відчуття голоду не полишало. Яке це страшне відчуття. Хай ніколи його не знають наші нащадки.

З виступу голови міської Ради народних депутатів В. Д. Марчука на мітингу, присвяченому 60-річчю голодомору, що відбувся 26 квітня 1993 року на центральному кладовищі м. Кам'янки.

— Цієї весни вивповнюється скорботне 60-річчя голоду-геноциду на Україні. Не одне покоління кам'янчан не раз задумувалось над тим, чому на початку 30-х років на Україну прийшло велике людське горе-голод, внаслідок чого загинуло від голоду-геноциду біля 8 млн. чоловік, по району — біля 12 тис. чоловік, а по двох частинах тодішнього села Кам'янки загинуло біля 500 чоловік, і в землі на території Кам'янки заховона не одна сотня громадян, які йшли в село Косарі за брагою. В ті роки Косарський спиртзавод переробляв зерно на спирт.

Смерть безвибагливо забирала немовлят, старих, а потім і працездатних.

Прошло 60 років і народна пам'ять не забула про це людське горе. Все більше людей вчених і невчених вивчають причину цього горя і, врешті-решт, можна зробити висновок: штучний голод-геноцид був створений Сталіним і його прибічниками Молотовим і Кагановичем.

Для увіковічення пам'яті жертв голоду виконком міської Ради народних депутатів в 1990 році прийняв рішення про будівництво цього пам'ятника жертвам голоду і його ми сьогодні відкриваємо. вшановуючи цю трагедію хвилиною мовчання.

— Мені було тоді п'ять років, в сім'ї нас було п'ятеро. Батько дуже любив коней, працював у колгоспі конюхом. Мама сапала в колгоспі буряки. Меншому братику Сергійку було три роки, сестричці Олі — два. Сім'я наша жила бідно, корови не було. Весною тридцять третього всі ми дуже голодували. Батько, було, принесе жменьку в кармані якоїсь чорної муки з остюками, а мати напече зелених «чуреків», які ми з жадністю поїдали.

Мати ходила сапати буряк, а малих дітей залишала на мене. Діти завжди плакали, просили їсти, а я забув давно про хліб. Було, нарву пучок зеленої цибулі, принесу в хату, дам малим дітям по кілька штук, як через кілька хвилин знову вони плачуть. Ми з нетерпінням чекали маму, яка ввечері приходила додому і приносила нам в горщику недоїжену нею баланду. Тоді сапальницям давали по літру такої рідкої їжі, звареної з комбікорму.

Одного разу мама принесла додому такої баланди півгорщика. Я так хотів їсти, що залишки рідини миттю випив з горщика. Мати з великою злістю схватила мене і, як ката, жбурнула в сіни. Я довго сидів там і плакав.

Через кілька днів нашу маму сусідки привели додому опухлу, ноги в неї були, як валянки, з них сочилася рідина. Вона злягла і більше сапать не пішла. До нашої хати під'їхала безтарка. Маму нашу, Надію Аврамівну, витягли з дому, вкинули до купи мертвих і відвезли на кладовище. Пройшло не так багато часу, як померли з голоду Сергійко і Оля.

Батько ходив до коней кожного дня, але чорного борошна додому він уже не приносив. Я їв шпориш, зелену цибулю і зелені оладки. Після такої їжі в мене зовсім розладився шлунок. Коли батько побачив моє лихо, він взяв мене за руку і завів у другу пусту половину хати й закрив на замок. Так в пустій і холодній хаті я просидів два чи три дні без їжі і води. Мені вже не хотілося їсти, а тільки пити. Батько рано відкріє віконницю, подивиться, що я ще живий, та й знову закріє. А я не вмираю...

Про цю подію дізналася тітка Клавдія, вона розбила шибку і через вікно кидала мені цибулю і різну траву. Я їв і не вмирав. Тоді вона вийняла раму, витягла мене через вікно, забрала додому, почала давати баланду. Коли трохи оклигав, ходив на берег до річечки, ловив усе живе, щоб тітка могла хоч щось зварити. Отак я і вижив. А от куди мертвих братика Сергійка і сестричку Олю подів батько — чи відвіз на кладовище, чи прикопав у садочку, для мене і понині загадка...

25.08.91 р.
№ 85.

Каташ Євдокія Павлівна, 1922 року народження, жителька міста Кам'янки, вул. Ватутіна, 16.

— Згадую 1933 рік зі сльозами. Та весна була дуже дощова. Холодом тягнуло до кінця травня. Я це добре запам'ятала, бо пасла свою худющу-прехудющу корову, яка на третину була без шерсті. Вона бідненька ледве пережила голодну зиму. А коли весною зазеленіло, появилася трава, ми всі були раді, що скоро буде у нашій хаті молочко.

Сім'я наша складалася з п'яти осіб: батьки, брат Михайло, 1919 року, Василь, 1925 року, а також я, середня між ними. Всі ми дуже страждали від голоду. Їли картоплю, буряк, а як зазеленіло, почали добавлять різного листя з дерев, всякий бур'ян. А з просяного шилушиння та косарської браги, яку сушили, товкли і пекли оладки з такого «борошна». Одного разу я наїлася цих «чуреків» і ледь Богові душу не віддала, та мама мене врятувала. Сім'я почала опухати. Та, на наше щастя, розтелилась корова. Пригадую, як мати витягала з печі макітерку жовтого молозива і дала нам по кусочку, то ми їли з такою жадібністю і радістю, що в кожного з нас по щоках потекли сльози. Ось тоді мати сказала: «Не журіться, мої дорогі дітки, тепер ми виживемо». Я гнала корову на випас, а брати з мішками ходили по траву, щоб накласти на ніч корові їжі.

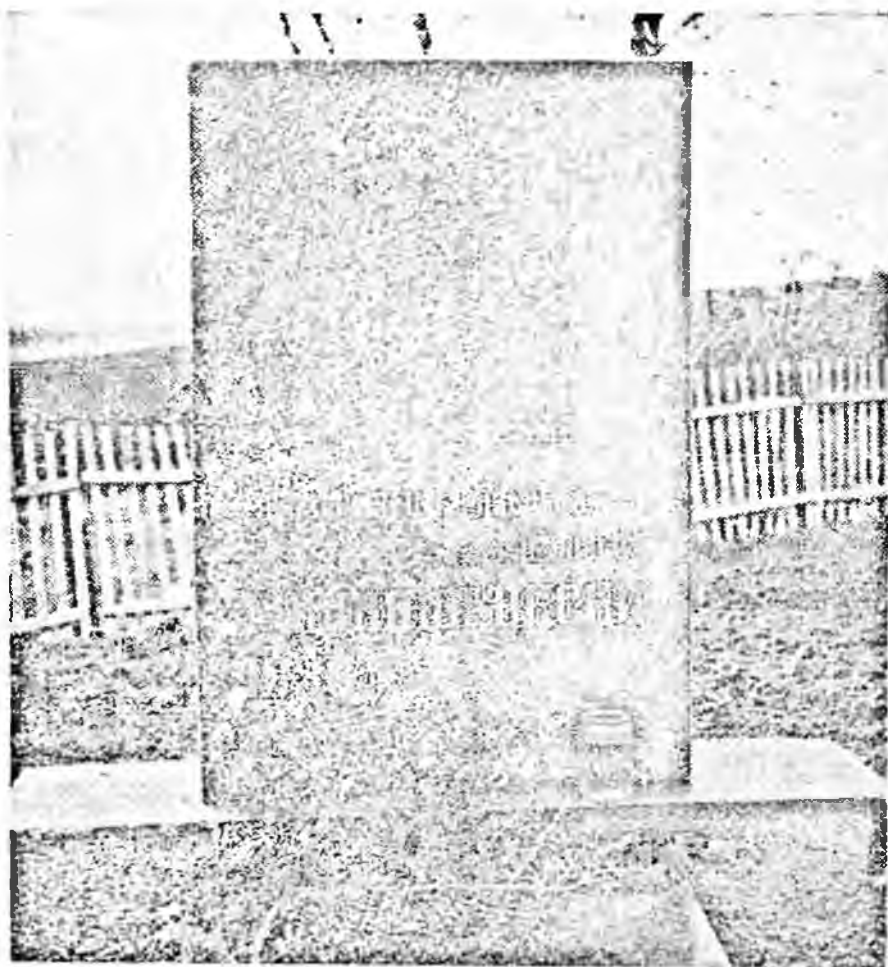
Сусід Дроботенко Михайло мав 7 душ сім'ї. Це сім'я дуже страждала, були всі пухлі, їли всякий бур'ян, в Тясміні вони ловили все живе і поїдали. Дуже страшна Олянка була, вона роком старша мене. Я її запрошувала додому, давала їй чашку молока, але вона була в такому стані, що не витримала і померла. Було, вип'є чаш-

ху молока і через кілька хвилин воно з неї виходило, не держалось. Як згадаю, то і зараз гірко, як вона вже кілька днів нічого не хотіла їсти, лежала, дивилась на мене, а очі залиті слізьми. Не витримав і 9-літній братик Олянки Тосик, бідолага теж помер. Інші сусіди — Волошина Марія і син її Ваня — теж померли з голоду. Відвезли їх на кладовище і вкинули в братську могилу, в якій було багато мерців.

Коли ми пасли худобу в напрямку на Косару, то бачили, як люди пухлі ледве переставляли ноги і групами рухались за косарською брагою. Ці люди були з далеких сіл Тимошівки, Баландиноного, Коханівки та інших. Вони набирали в мішки жмихи від браги і повертались додому. По дорозі люди зупинялися на Чмижині на відпочинок. Сильніші вирушали далі, а немічні оставались під тинами на ночівлю. На ранок частина їх помирала. Було, лежить людина мертва, а її обминали, безжалісні тоді були всі. Як повертались пастухи в обід додому, одного разу ми підійшли до мертвого подивитись на нього. Лежав молодий чоловік з роззявленим ротом, з відкритими очима, а по його обличчі лазили великі зелені мухи.

Ми, діти, нарobili крику, але ніхто не реагував. Лише ввечері його забрала підвода і відвезла на кладовище. Так майже кожного дня: як не там, то там на вулиці підбирали мертвих. Були випадки: внизу парку ловили дітей, різали і поїдали. До самої смерті не можна забути отаке страшне горе...

Обеліск Пам'яті, встановлений на центральному цвинтарі в м. Кам'янці.

с. Косарі

5.06.1990 р.
№ 53

Воропай Ілля Калістратович, 1915 року народження, житель с. Косарів, шофер.

— Наше село Косарі менше постраждало від голоду, ніж інші села району. Голодні люди рятувались зерновою брагою від спиртового заводу, який виробляв спирт із зерна, навіть пшеницю переробляв на спирт.

Робітникам заводу давали пайок і вони перебивались як-так. А колгоспникам восени 1932 року дали трохи більше хліба, ніж в інших селах на трудодні. За це актив села, в тому числі і голова колгоспу Базилевський Роман, дуже поплатились. Їм пришили саботаж у хлібозаготівлі, звинуватили у розбазарюванні хліба.

Суд був показовий, судили групу більше десяти осіб, а одного — Плахова С. М. — до розстрілу. Інші були засуджені на 6—8—10 років. Відбували покарання на будівництві Біломор-Каналу. Там каторжники гинули від тяжкої роботи і голоду тисячами.

Цей показовий процес було створено владними органами, щоб залякати український народ і примусити покорятися і вмирати з голоду.

Восени 1933 року люди по кутках підраховували жертви голодної весни. Як стало відомо, за підрахунками в селі померла не одна сотня.

Дуже багато померло людей в селі з інших населених пунктів, які приходили по брагу. Трупів валялися по вулицях і це завдало великих турбот місцевому начальству.

Ми, щасливчики, які пережили таке горе, не раз запитували впіголосу один в одного: чому так сталося, що на такій родючій землі мільйони українських селян померли з голоду? Відповідь була одна. Пограбували хліб, вивезли за кордон, а народ залишили голодним.

Основним винуватцем цього злочину був «батько» Сталін. Люди віками проклинатимуть убивцю.

Саботаж, якого не було

У Косарях я мав тривалу розмову з очевидцем страшного лихоліття І. К. Воропаєм. Від нього я дізнався про суд над активістами села за саботаж у хлібозаготівлі.

— Я вас відведу до одного з тих, кого було засуджено, — пообіцяв Ілля Калістратович.

І ось ми зупиняємося біля одного з дворів. На подвір'ї дві хати: одна нова, інша — старенька. Біля літньої кухні стоїть трохи згорблений дідусь.

— Оце він і є, — кивнув головою І. К. Воропай.

— Бажаю успіху.

Я підійшов до старої людини, познайомився з нею. Як з'ясувалося, це був Андрій Петрович Джулай, мешканець Косар, колишній механік, який народився в 1905 році. Ми зайшли до кухні. Дізнавшись про мету мого візиту, співбесідник нахилив голову, взяв рукою за чоло, спохмурнів і надовго замовк.

— Я змалку дуже полюбив техніку, — по тривалій паузі притисненим голосом розпочав він свою розповідь. — Як створили в Косарях колгосп, пішов до нього працювати мотористом. Тривожної осені 1932 року все вимолочене зерно відправлялося в державу, навіть на насіння його засипали не повністю. Колгоспники почали обурюватися, дуже мало хліба дали їм на трудодні.

Члени правління пояснювали: в інших селах, мовляв, нічого не видавали, а вам дещо перепало. Вони деякою мірою подбали про людей. Незабаром членів правління було викликано в район прозвітуватися про хлібозаготівлю. Додому не повернулося три чи чотири з них. А через деякий час заарештували й решту членів правління, а також частину активістів. Всього одинадцять чоловік, у тому числі й голову колгоспу Романа Августовича Базилевського. Всіх нас звинуватили в «злісному саботажі хлібозаготівель».

Нашу справу розглядав виїзний суд у клубі Косарського спиртозаводу. У приміщенні зібралося багато селян. Вони переживали за нас, бо знали: ми не винні. Суд тривав кілька днів. Вирок був жахливим. Члена правління Семена Мефодійовича Плахова засуджено до смертної кари, членів правління Пилипа Трохимовича Скічка й Олександра Івановича Юрченка, агроном-рільника Івана Устимовича Склярєнка, голову комнезаму Якова Пилиповича Огородника, схоронника Григорія Львовича Коваленка, бригадира Івана Федоровича Іщенко — до 8 років ув'язнення, голову правління Романа Августовича Базилевського і мене, тодішнього механіка, — до 10 років ув'язнення, бригадира Гаврила Понизька — до 6 років ув'язнення. Скільки дали одинадцятому і як його прізвище — ніяк не пригадаю.

По завершенні суду всіх відправили в Черкаси, а звідти нас, дестьох, — на будівництво Біломорсько-Балтійського каналу. Смертник С. М. Плахов залишився в обласному центрі.

Везли поїздом до невеликої станції (не пам'ятаю її назви), а потім етапом пригнали в один з таборів, обнесений колючим дротом. Поселили нас у холодний, сирий барак, збитий з дощок, в якому стояли триповерхові голі дерев'яні нари...

— Андрію Петровичу, розкажіть, бідь ласка, як жили і чим займалися ви в таборі? — після тривалої мовчанки не втримуюсь я.

— Навряд чи можна назвати табірне життя людським. Нас посилено охороняли. З їжі нам давали двічі на день баланду і 400 грамів хліба, подібного до замазки. В таборі перебувало кілька тисяч в'язнів. Нас гонили копати Біломорсько-Балтійський канал. Він являв собою величезну канаву завширшки 30 і завглибшки 10—15 метрів. Земляні роботи виконувалися вручну — за допомогою лопат і тачок. Норми виробітку були непосильні. Тим, хто їх не виконував, зрізали пайок. Немічних, знесилених людей, які ледве представляли ноги, заставляли день у день працювати. Трудилися тут і чимало жінок. Важка земляна робота, недоїдання, холод, хвороби щодня забирали десятки життів...

До сказаного додаю. Біломорсько-Балтійський канал споруджувався в 1931—1933 роках. Його довжина становить 221 кілометр. До річі, 37 кілометрів його довелося повністю копати.

Розпитував я про долю косарчан, які разом з Андрієм Петровичем були репресовані.

— П'ять із нас, — сказав він, — загинули в таборі. Це Р. А. Базилевський, Я. П. Огородник, Г. Л. Коваленко, І. У. Скляренко та І. Д. Іщенко. Завдяки клопотанням рідних С. М. Плахова не розстріляли... Решта, в тому числі і я, повернулись додому...

Розмовляв я і з дружиною А. П. Джулая Марією Юхимівною.

— Як зачитали вирок чоловікові, — сказала вона, витираючи сльози, — я тяжко захворіла. Коли його відправили, мене вигнали з хати, забравши їжу, одяг і навіть рогачі та дитячу колиску. Лиха я знала великого. Після повернення з каторги чоловік працював майже до 70 років у колгоспі. Нині нам обом по вісімдесят шість, але не сидимо без діла. Доглядаємо телицю і поросю.

Вже коли доходило до прощання, Андрій Петрович стисло переповів ще про один прикрий факт:

— У тридцять сьомому в клубі Косарського спиртозаводу засуджено велику групу заводчан, у тому числі місцевого вчителя Полікарпа Андрійовича Іщенка. На жаль, про їх долю мені не відомо.

Вищезгадані події — трагічні сторінки нашої історії. І про них ми не маємо права забувати.

Список громадян, які померли від голоду 1933 року по селі Косарі Кам'янського району.

Роздубудько Захарій
Сердюк Сергій
Душейко Тимофій
Душейко Сергій
Кравченко Григорій

Кравченко Ничипір
Роздубудько Лука
Роздубудько Єлизавета
Роздубудько Єфросинія
Роздубудько Федір

Роздобудько Юхим
Роздобудько Павло
Орлик Лука Артемович
Душейко Євсей
Шматина Яків
Шматина Григорій
Шматина Степан
Шматина Максим
Коваленко Йосип
Кравченко Олексій
Юхименко Григорій
Юхименко Тимофій
Качур Анатолій
Костенко Євдокія
Черненко Микола
Воропай Федір
Понизько Єфрем
Понизько Пантилей
Понизько Михайло
Іщенко Катерина
Іщенко Євгенія
Іщенко Севастьян
Іщенко Андрій
Діденко Кирило
Безніс Андрій
Калита Катерина

Науменко Прокіп
Воропай Яким
Захаренко Катерина
Захаренко Кирило
Коваленко Микола
Коваленко Андрій
Гарнець Іван
Гарнець Василь
Дяченко Марія
Дяченко Гаврило
Завізіон Хома
Завізіон Яків
Захаренко Хівря
Кравченко Василь
Захаренко Данило
Ратушний Пилип
Ратушна Оксана
Ратушна Катерина
Ратушний Василь
Ратушна Наталія
Ратушна Ганна
Крупський Єлсей
Онищенко Володимир
Онищенко Дмитро

с. Райгород

16.02.93 р.
№ 117

Гнилоквас Наталія Пилипівна, 1909 року народження, колгоспниця, жителька села Ярового.

Мій чоловік і я працювали в колгоспі. Трудились ми від душі. У нас було двоє дітей, їсти вистачало. Корова наша давала багато молока. Я молоко давала сусідам без грошей, бо у них були малі діти. Та настав 1932 рік, в колгоспі почали забирати все зерно підряд і вивозили на станцію в Кам'янку. То люди, як побачили, що в колгоспі хліба вже немає, зажурились. А на трудодні майже нічого не дали. Ото в кого що вродило на городі, то й думали, що може якось минеться. А воно вийшло по-іншому.

В кого вродив на городі ячмінь, то почали комісії підходити ладиком, мовляв: дайте на посів ячмінь, а вам дадуть борошна. То ми і пішли на таке. Але ячмінь забрали, а борошна не дали. Ось

так ми zostались зимувать на картоплі та буряках. Трохи нам помагала квасоля. А коли ми почали весною 1933 року голодувати, то я забрала свої шерстяні платки і поїхала в Черкаси. Там міняли за золото і борошно, і крупи, і все, що можна було їсти. Я трохи виміняла за хрестика золотого крупів, а за продані платки купила кукурудзи. Ми ділили все це, щоб на довше вистачило. Та вже весною, в травні ми почали дуже голодувати, були виснажені, до їжі мішали бересткове листя, а до борщу добавляли різні бур'яни, але молоко нас спасло.

В кожному селі люди дуже страждали, багато з них опухли, ледве ходили, вмирили з голоду. А скільки чужих людей приходили із залізниці, щоб хоч на щось розжитись із їжі. Вони були такі пухлі, що навіть на дорозі вмирили. В селі одна жінка дитину зарубала.

Після страшного голоду людей по селех багато не стало. Але починаючи з 1935—39 років люди трохи оклигали. У нас у сім'ї появилось іще двоє дітей, життя трохи наладилося. Та проклята війна все обламала. Чоловік з перших днів загинув, а я почала горювати з чотирма малими дітьми. А тепер живу сама, ноги не ходять, доживаю...

6.02.1993 р.
№ 118

Почка Іван Архипович, 1918 року народження, агроном, інвалід війни II групи, старший лейтенант, житель села Райгорода.

— Село Райгород в тридцятих роках перед колективізацією було велике. В ньому діяла семирічна школа з паралельними класами. В бидинках колишнього цукрового заводу розміщались школа сільськогосподарського учеництва (СГУ). А за селом, в колишньому панському маєтку, знаходився радгосп.

Як розпочалась колективізація, то численні комісії, в які входили комсомольці школи СГУ, під керівництвом різних уповноважених проводили насильницьку політику, заганяючи людей до колгоспу. Заможних селян репресували і відправили на Біломорканал (Фуртака Івана, Удовенка Сидора та інших). А частину розкуркулили і відправили на Північ (Герман Іван Михайлович мав 6 душ сім'ї, Якунін Пилип — 4, Будяк Тимофій — 5 та інших).

Внаслідок такої політики до селян, вони почали різати різних тварин. Це призвело до того, що в селі зменшилось наполовину ВРХ, свиней, а вівці зовсім зникли. В колгоспі зерно майже все забирали в державу, нічим було годувати коней. Уже весною 1933 року частина коней видохла. Восени зерно урожаю 1932 року очищали, перечищали навіть посліди, і все відправляли на станцію у вагони, а людям на трудодні майже нічого не дали. Ось і затривожились селяни. Було видно, що весна 1933 року буде голодною.

Наша сім'я була невелика: батько, мати та двоє дітей. Жили ми

біля кладовища. Уже ранньої весни 1933 року я бачив, як хоронили на кладовищі немовлят у збитих як-так ящиках. В нас була корова, яка на весну вийшла, як драбина, бо жила на одній соломі. Молока вона давала мало. Вранішнє молоко (два літри) треба було здати в держву, а вечірнє було наше. Ось так, домішуючи до молока всякі сурогати, наша сім'я зазнала великого горя, але пережила голодну весну.

Масове голодування селян почалося в квітні та травні місяцях на селі і особливо на кутку Фуртахівщині. Появилися уже сім'ї, де всі члени родини опухли від голоду. Люди спасались, як могли, їли всякий бур'ян, листя дерев. Менше страждали від голоду сім'ї, в яких хтось працював на станції Бобринська (Шевченко). Там вони отримували пайок — хліб — і цим рятувались від голоду. Проте колгоспники, які працювали на землі і виробляли хліб, опухали і вмирили з голоду цілими сім'ями. Ось для підтвердження сказаного називаю сім'ї, де вимерли всі члени: Стрижак Михайло мав сім'ю з 5 осіб, з них 3 дітей, Фендюр Григорій — 6 душ, з них 4 дітей, Фуртак Михайло — 4 душ, з них двоє дітей, та багато інших. Більшість було в селі таких сімей, де частина членів все ж таки випадково вижили. Це сім'ї Почки Павла Івановича, мав — 5 душ, помер Павло, син Іван; у сім'ї Почки Власа було 8 осіб, померло п'ятеро. І таких сімей було дуже багато. Цей страшний штучний голод, який виник внаслідок того, що з осені 1932 року з колгоспу силою забрали все зерно, а комісії активу в оселях грабували будь-яке збіжжя, навіть з горщиків і глечиків витрушували і забирали.

Через непомірний голод в селі виникли страхотливі події — людодіство і труподіство. Шандренко Горпина порубала своїх двох дітей і чоловіка Олексу. М'ясо знайшли засолене в казанах. Її забрали органи. Вона відбула строк і вернулась в село, але її не прийняли, вона виїхала, Бобик Андрій ходив на кладовище, брав трупи і їв, а також їв своїх дітей мертвих. Сам Андрій теж помер.

Громадяни Рипило Степан та Іваненко Микола звозили на кладовище мертвих і вкидали в ями по 10—12 чоловік. Бригаді, що копала ями і звозила мертвих, видавали по 1 кілограму яшних послідів за одного захороненого. Колишній секретар сільради Шандренко Михайло стверджував, що по обліку в книзі виданого зерна можна приблизно обчислити кількість померлих людей і захоронаних на кладовищі. А такого зерна видано 340 кілограмів. Треба врахувати і те, що частину мертвих, особливо чужих людей, що приходили із станції Райгород просити милостинку, теж хоронили. І за це бригаді давали зерно. Я так думаю, що райгородців лежить в братських могилах і окремо похованих та грудних дітей більше 300 осіб. Нехай подивляться тепер по сільрадських книгах, чи багато таких людей, що народилися в кінці 1932 і в першій половині 1933 року.

Я вже старий і хворий, ми живемо не бідно, кожному дасть гроші на пам'ятник. Хай наші внуки і правнуки знають про ті минулі страждання, а ми, старі, ніколи не забудемо про наших мучеників.

Список, осіб, що померли під час голодомору 1932—1933 рр. по Райгородській сільській Раді Кам'янського району.

Іванченко Максим	4	3	Вибойчик Текля		
Іванченко Оксана			Ситник	2	1
Іванченко Ганна			Ситник Марія		
Іванченко Павло			Буханець Павло	4	2
Сергієнко Трохим	4	3	Буханець Павло		
Сергієнко Кирило			Буханець Дмитро		
Сергієнко Ганна			Стрижак Марія	1	1
Сергієнко Іван	4	4	Мальований Гнат	3	3
Сергієнко Мокрина			Сергієнко Андрій	6	5
Сергієнко Марія			Сергієнко Микола		
Іващенко Микола	5	3	Сергієнко Марія		
Іващенко Марія			Сергієнко Ілля		
Іващенко Агафія			Сергієнко Іван		
Іващенко Василина			Крупський Петро	2	1
Гречка Антон	5	3	Тетерещенко Дмитро	4	2
Гречка Ольга			Тетерещенко Марія		
Гречка Наталія			Тетерещенко Надія		
Гречка Яків			Крупський Микола	2	1
Іванченко Федір	4	3	Шандра Семен	2	1
Іванченко Дмитро			Бебик Павло	2	1
Іванченко Іван			Сергієнко Лактійон	5	2
Кусайко Федір	2	1	Сергієнко Олена		
Байдак Сергій	3	3	Рикунь Федір	3	1
Байдак Іва			Іванченко Микола	6	5
Байдак Павло			його брат Борис		
Арсеєнко Гордій	2	1	Іванченко Микола		
Вибойчик Петро	2	2	Іванченко Уляна		
Вибойчик Тетяна			Іванченко Марія		
Крупський Семен	2	2	Іванченко Іван		
Крупська Лукія			Фендюр Свирид	2	2
Мартиненко Текля	1	1	Фендюр Денис		
Чернець Федосій	2	1	Фендюр Гнат		
Чернець Федір			Поліщук Григорій	8	8
Попов Андрій	2	1	Поліщук Христина	7	7
Байдак Павло	2	1	Поліщук Марко	3	3
Вибойчик Тарас	2	1	Поліщук Бенедьо		
			Поліщук Катерина		

Фендюр Мусій	5	5	Фендюр Павло	8	1
Фендюр Ганна			Матвеева Даша	3	3
Фендюр Петро			Матвеева Валентина		
Фендюр Марія			Матвеева Олександра		
Фендюр Параска					

с. Радиванівка

Козовий Михайло Дмитрович, 1912 року народження, уродженець с. Телепиного.

— У 1932—1933 роках я працював учителем молодших класів, навчав учнів третього класу Радиванівської школи. Діти дуже голодували, але в школі для них варили куліш, що рятувало їх від голодної смерті.

Та ось одного разу ми, вчителі, кинулись, що двох дітей уже кілька днів нема в школі. Вони були з однієї сім'ї. Тож вирішили негайно з'ясувати, в чому справа, і пішли до них додому. Коли зайшли до хати, то відчули запах жареного м'яса. Мати дітей розгубилась при нашій появі. Коли поцікавились у неї, де діти, вона аж затрусилась, але мовчала. Дітей ми знайшли порубаними на шматки, які були складені в діжку і посолені.

Невдовзі міліція забрала ту матір. Але тільки уявіть собі, до чого призвів голод. Людина втратила здоровий глузд, взяла на душу страшний гріх. Та ще більший гріх вчинили ті, хто організував на Україні штучний голодомор.

18.09.1993 р.
№ 128

Дриженко Марія Павлівна, 1909 року народження, жителька села Оляниного.

— Мої батьки до колективізації жили в достатку. Мали хату під соломою та інші будівлі. Були в нас корова, коні, вівці. В сім'ї нас було 12 душ. Жили дружно, працювали від душі, був хліб і до хліба.

Та прийшла ота насильницька колективізація, людей почали згонити в колгосп, а нашу сім'ю розкуркулили, вислали в Архангельську область. Там в лісах тисячі помирили з голоду, так званих куркулів.

Від тяжкої праці, голоду помер і наш любимий батько.

В голодну весну 1933 року я була одружена. Мали корову, яка рятувала нашу сім'ю. Але в нашій хаті не було й зернини, а тому доводилось добавляти до їжі всякий бур'ян, листя липи і берестка, а також цвіт білої акації. Ловили в ставку маленьку рибку і їли з великою жадібністю.

В селі багато людей померло з голоду. Їх ховали по кілька в одній ямі. Були і такі трупи, що їх просто згортали з воза в братські могили.

Яке то було жахливе людське горе. На такій родючій землі при нормальному врожаї в кожному селі люди сотнями помирали від голоду. Дехто настільки озвірів, що були випадки людоїдства.

Хочу привести конкретний приклад. Пріська Білецька померла з голоду, а з нею і її дві дочки, яких загорнули в одну яму, як тварин. Сім'я Дриженків (Дмитро, Назар і Гапка) померли також з голоду.

Цього лиха наше покоління ніколи не забуде. Хочеться, щоб наші внуки і правнуки завжди мали хліб і до хліба, щоб вони жили в спокої і в достатку.

В нашому селі побудували пам'ятник жертвам голодомору. Ми, старожили села, вносимо щире подяку голові колгоспу — Шевченку Сергію Петровичу, який вклав у цю справу багато зусиль. Пам'ятник буде стояти віками.

З виступу голови профкому колгоспу «Дніпро» села Радиванівки Л. І. Кваченко на відкритті пам'ятника жертвам голодної весни 1933 року 22 травня 1992 року.

— Старі люди знали про це і раніше. Що був колись на Україні нечуваний голод. Їх спогади про те, як вимирали цілі села, і живі не встигали ховати мертвих, і в голодному божевіллі люди доходили до найстрашнішого — їли трупи, вбивали дітей, рвуть серце.

Впродовж десятиліть ця чорна смуга нашого недавнього минулого була оточена глухою стіною мовчання: мільйонів смертей ніби і не було.

Нетривала хрущовська «відлига», явивши приголомшеному світові злочини сталінщини, обминула однак події 1932—1933 років на Україні. І тільки доба демократії й гласності зняла ганебне табу. «Біла пляма» нашої історії проступила кольором крові.

На шістнадцятому році революції при владі, яка називала себе народною, на родючій землі, без війни, моровиці чи стихійного лиха помирали хлібороби. То був відвертий геноцид щодо українського селянства — акція, за жорстокістю й розмахом співмірна хіба що з гітлерівськими злочинами проти людства, про які світ з жахом дізнається через кілька років.

Як же близько був для тих, хто залишився і вижив у той далекий 33-й рік, як він їм болів!.. Як боялися вони не встигнути — бо ж після них, останніх свідків, ніхто вже не розкаже світові, як це було.

А навіщо? — питає, можливо, хтось. — Навіщо нам сьогодні, обтяженим стількома проблемами, ще й ще ворушити давнє, ятрили болючу рану? Чого шукаємо ми тут, серед могил?..

Люди хочуть не символічної, а справжньої гласності, поіменної

реабілітації своїх близьких. Прах семи з половиною мільйонів замучених голодом стукає в наше серце. Їх ніхто не судив — отже, ніхто не реабілітує. Ніхто, крім нас з вами, їхніх співвітчизників, нащадків і вічних боржників.

Хай цей високий курган Пам'яті, зведений у кожному селі, буде як свідок минулого, який увінчає пам'ять своїх невинно убієнних земляків.

Важко встановить і сказати імена всіх, кого забрала голодна смерть 33-го року.

Тяжко повертає собі народ України духовне здоров'я, надто багато позаду могил. Надто великі втрати. І тільки правда здатна зняти наслідки шоку минулих трагедій.

Але повернімося до нашого народу — тих, що, як уміли, розповіли нам про тугу свого життя. Ці слова не можна вигадати, їх можна тільки підняти десь із самого споду згорьованої душі, щоб викричати, виплакати ту давню, ту невигойну муку.

Тяжко говорити про минуле, та для того, щоб воно ніколи не повторилось, нам необхідно подумати про майбутнє.

Найстрашніша смерть — від голоду, і ми повинні ще й ще раз спитати самих себе, що ми робимо для того, щоб ніколи не повторився страшний 33-й рік.

Список громадян села Радиванівки Кам'янського району, які померли під час голодомору 1933 р.

Босовський Ісак			Будянська Секлета		
Босовська Зінаїда			Бащенко Домаха		
Босовський Кирило			Сторчеус Іван		
Босовський Данило			Сторчеус Прокіп		
Босовська Горпина	3	3	Засядьвовк Іван		
Лляний Кирило			Колесник Яків		
Лляний Сергій			Колесник Василь		
Лузан Семен			Колесник Даша		
Жмурко Іван			Лисенко Одарка		
Жмурко Павло			Лляний Остап		
Шуліка Параска			Лляний Іван		
Дойна Параска			Лляний Михайло		
Дойна Данило			Лляний Клим		
Дойна Данило і їх троє дітей			Засядьвовк Яким		
Ліонченко Палажка			Лисенко Ульян		
Ліонченко Марія			Лляний Федір	2	2
Засядьвовк Параска			Тюпа Вакула		
Засядьвовк Ганна			Тюпа Ганна		
Скрипник Олита			Лузан Одарка		
Жмурко Анастасія			Босовський Карпо	7	7
Будянський Дорофей			Лисенко Сизін		

Хом'як Гапка		
Городецька Олена		
Городецький Володимир		
Скрипник Наталія		
Скрипник Євгеній	5	4
баба Марина та двоє дітей		
Бащенко Мар'яна		
Бащенко Максим		
Бащенко Михайло		
Бащенко Надія		
Бащенко Домаха		
Бащенко Марія		
Бащенко Параска		
Бащенко Марфа		
Майстренко Омелько		
Майстренко Килина		
Майстренко Ульяна		
Майстренко Іван		
Сторчеус Іван		
Сторчеус Прокіп		
Лисенко Антон		
Лисенко Микола		
Волинець Ярохтей		
Волинець Григорій		
Волинець Федора		
Лісова Людмила		
Лісовий Хома		
Кулинич Сидір		
Кулинич Олександр		
Токар Устинія		
Токар Юхим		
Токар Марія		
Кулинич Каленик		
Кулинич Оксана		
Кулинич Іван		
Коротич Мусій		
Скрипник Каленик		
Зачепа Лука		
Зачепа Сава		
Зачепа Трохим		
Зачепа Іван	3	2
Сторчеус Павло	4	3
Зачепа Лука		
Зачепа Устин		
Кулинич Федосія		
Бащенко Хома		

Бащенко Василина
Сторчеус Яким
Коваленко Оксана
Лисенко Купріян
Лисенко Микола
Шевченко Оксана
Майстренко Іван
Майстренко Василина
Майстренко Ганна
Майстренко Петро
Бащенко Одарка
Сулима Настя
Сулима Федосія
Сулима Ольга
Сторчеус Павло
Сторчеус Ганна
Шевченко Гаврило
Шевченко Мотря
Шевченко Олена
Шевченко Іван
Корінний Антип
Корінна Мотря
Тюпа Гапка
Лісовий Михайло
Лісова Олена
Лісовий Афоній
Корінний Євдоким
Корінна Фросина
Сторчеус Олена
Сторчеус Олекса
Сторчеус Клим
Ляний Кирило
Ляний Сергій
Ляний Юхим
Ляний Клим
Майстренко Михайло
Ліонченко Палажка
Ліонченко Марія
Чередник Ніна
Шевченко Ігор
Ткаченко Ярина
Ткаченко Євдокія
Волинець Андрон
Волинець Мокрина
Волинець Ольга
Жмурко Оксана

Жмурко Юхим			Зачепа Степан
Лісовий Петро			Зачепа Григорій
Лисенко Семен			Лляний Дмитро
Жмурко Лаврін	4	3	Будянська Марія
Лляний Василь			Євич Іван
Лляна Віра			Євич Олена
Лляний Іван			Євич Ярина
Лляний Андрій			Лузан Павло
Лляна Марія			Лузан Катерина
Лляна Ярина			Ліщенко Семен
Сторчеус Гнат			Лузан Петро
Лисенко Палажка			Лузан Гордій
Лисенко Семен	4	3	Лузан Тарас
Зачепа Яків			

Подружжя ШЕВЧЕНКІВ біля пам'ятника жертвам голодомору в с. Радиваніці.

ІНШІ СЕЛА РАЙОНУ

(ЖАБОТИН, ЮРЧИХА, ГРУШКІВКА, ВЕРБІВКА, ЛУЗАНІВКА,
РЕБЕДАЙЛІВКА, ЛЕБЕДІВКА, ТЕЛЕПИНЕ, КАТЕРИНІВКА, РЕВІВКА).

08.06.1989 р.
№ 33

Ярема Павло Миколайович, 1914 року
народження, житель села Жаботина.

— Та голодна страшна весна 33-го в селах України нікого не минула. Наше покоління багато лиха зазнало, але таке, як голодна весна, всі люди без винятку переживали трагічно.

Наша сім'я складалася з трьох осіб: батьки і я. Нас рятувала ко-
рова.

Мене послали у Київ на курси агрономів. На курсах нас годува-
ли погано. Варили, як і скрізь, сою та квасолю, а хліба давали по
400 грамів, та й то через день. Дуже голодували курсанти, багато
з них кидали ці курси. В Києві люди голодували, робітникам дава-
ли пайок, а утриманцям майже нічого не давали. Сім'ї багатодіт-
ні підпухали і вмирили. Багато вмирало приїжджих людей із села.
Кожного дня солдати підбирали мертвих на вулицях, у скверах,
під магазинами. Тисячами голодні люди з села стояли біля про-
дуктових магазинів з простягнутими руками. Одні настільки опу-
хли, що очей не видно, а другі мали лише чорно-синю шкіру та
кістки. Страшно було дивитися на таких людей.

Коли я прибував додому за продуктами, то в селі люди були та-
кі пухлі, що важко було їх упізнати. В селі багато вимерло людей
з голоду, а точніше — кілька сот. Краще знають старожили, які
тоді переживали оту трагедію.

Після закінчення київських агрономічних курсів мене посилають
працювати агрономом в Бабанський район. В самій Бабанці люди
вмирили цілими сім'ями. Багато вулиць опустіло. Більша половина
коней видохли. Наближалися жнива, жито почало половіти, люди
варили це жито, наїдалися без міри і помирили. Навіть коли намо-
лоли боршна житнього і наварили з вишнями вареників, то теж
багато виснажених людей померло.

Доводилось мені побувати і в Підвисокому, де також я бачив
вулиці.

Сам я теж голодував, ледве ноги носили і був таким худим, не-
наче шкірою обтягнутий. Урожай тоді був великий. Добре уроди-

ла озимина і ярина, та не було кому збирати хліб. Пройшло немало часу, коли люди оклигали трохи, підправились, аж тоді почалося масове збирання хліба. На трудові хліба тоді видали по 5—3 кілограмів, але в багатьох селах половина людей не дочекалася врожаю...

22.09.1993 р.
№ 129

Ромашина Михайло Семенович, 1923 року народження, колишній житель села Флярківки Кам'янського р-ну, нині

проживає в м. Кам'янці, ветеран праці, бухгалтер.

— Наша сім'я дуже важко, я б сказав, в нелюдських муках, пережила голодну весну тридцять третього. В нашій сім'ї було 5 душ і хліба ніякого не було, їли картоплю, буряк. А як настала весна, висадили дрібну картоплю, то їли просяну полу, товкли її, добавляли різний бур'ян та всяке листя. Корови в нас не було. А в тих сім'ях, в яких не було корів, люди поголовно вмирили з голоду.

Це була трагедія не тільки у нашому селі, а і в навколишніх селах: Жаботині, Завадівці, Михайлівці.

Сотні людей забирали голодна смерть. Я тоді ходив до школи. Учні на уроках сиділи тихо, з опущеними головами. Всі тільки й думали про їжу, а їли листя левурди, яке смерділо на всю школу. Нам, дітям, було не зрозуміло, чому всі поголовно голодували, вмирили з голоду. Людей відвозили на кладовище без супроводу рідних і сусідів, хоронили, як тварин, скидали в ями по кілька осіб.

Я пригадую, як один хлопчик сидів під тином опухлий, в нього навіть очей не було видно, такий він був страшний.

Він тихенько промовляв: «Я хочу дуже їсти, дайте хоч зеленого

оладочка. дайте хоч що-небудь їсти, дайте, а то я помру з голоду»...

На нашому кутку сім'я Штрика Семена мала 7 душ, всі вимерли до ноги. А в сім'ї Старченка Левка померли два хлопці Іван і Мирон. Харченко Федосій з жінкою вижив, а двоє дітей — Степан і Марія — померли з голоду.

В нашому селі були випадки людоїдства. Гайдабура Ганна Степанівна з'їла свою дитину.

Ось ми, старожили, доживаємо, а страшна голодна весна і досі крає наші душі. Наше село настільки опустіло, що на душі стає боляче і гірко. Я хочу, щоб ніколи не повторилось таке горе.

15.06.1990 р.
№ 60

Гончар Ольга Яківна, 1915 року народження, жителька с. Юрчихи.

— Нас було у сім'ї 8 душ: батько, мати і шестеро дітей — Степанида, Фрося, Василь, Настя, Олександр і я. До колективізації наша сім'я жила за рахунок свого власного господарства. Був хліб в достатку і до хліба. А коли нашу сім'ю записали до колгоспу, отоді почалися злидні. В колгоспі трудилися від зорі до зорі, а лише ставили палички за роботу. За ці палички, які потім назвали трудоднями, платили натурою, давали грами хліба, якого і до нового врожаю не вистачало. Доводилось харчуватись то житом, то ячменем, що родили на власному городі.

Коли прийшла осінь 1932 року, в селі створили комісії, так звані буксири, які шниряли по оселях і забирали зерно, що знаходили в людей. Хто не хотів давати добровільно, забирали силою. Брали

не лише ячмінь, просо, жито, пшеницю, а навіть і квасоллю висипали з горшків і глечиків.

Коли настала весна 33-го, люди в селі масово почали опухати, вмирати з голоду. Мертвих по кілька душ скидали на підводи і відвозили на кладовище, де вкидали по кілька трупів в одну велику яму.

Дуже страждали великі сім'ї, в яких не було корів. Окремі вимирали повністю. Так, сім'я Курченка Кирила мала 7 душ, а вимерли всі. Таран Єфрем мав 6 душ — теж всі померли.

Навіть одинокі Пономаренко Анастасія та Войцехівська Параска не витримали і померли з голоду.

Наша велика сім'я дуже страждала. Їли ми всякий бур'ян, листя липи, береста та інше. Я ходила сапати цукровий буряк. Було, йдеш ввечері додому, то тільки ноги підпухлі ледве тягнеш. Але сім'я вижила. Тепер згадуєм про ті часи і на душі стає гірко. Хочеться, щоб наші діти, внуки і правнуки ніколи такого горя не знали.

Список жертв голодної весни 1933 року по селі Юрчиха.

Аркуша Лаврін	3	2	Могилка Григорій	2	1
Богун Федір	3	1	Мойсеєнко Іван	4	3
Байко Липистина	4	3	Микульський Герасим	5	4
баба Вірка	1	1	Мойсеєнко Варівон	2	2
Гупало Ольга	4	2	Майор Трохим	3	1
Глуценко Йосип	2	1	Нечитайло Борис	5	3
Гречка Євдоким	5	4	Нужденко Григорій	3	3
Гончаренко Єлизавета	3	3	Наволочка Павло	7	3
Гупало Іван	3	3	Нужденко Іван	3	3
Войцехівська Параска	1	1	Онопа Михайло	5	4
Даліба Яків	5	3	Пономаренко О.	4	4
Даліба Явдоха	3	3	Пономаренко Ганна	2	2
Захаренко Кирило	5	2	Пономаренко Настуся	1	1
Курченко Кирило	7	7	Пономаренко Федір	2	2
Кравченко Саліфон	5	4	Погорілий Кіндрат	5	3
Касян Наталія	4	2	Роман Наталія	3	3
Коновал Федот	3	1	Роман Горпина	1	1
Касян Кирило	4	3	Скринник Микита	3	1
Кобиланський	5	2	Таран Єфрем	6	6
Коновал Петро	4	2	Таран Прохір	4	1
Коновал (Коненко)	1	1	Чалий Йосип	4	3
Лушпіган Хома	4	3	Чалий Марко	4	4
Лушпіган Лука	4	1	Ярема Пилип	8	4
Лезенький Михайло	3	1	Ярема Павло	4	3
Ляшенко Гуріян	4	3	Ярема Гаврило	4	3
Засядько Пилип	4	2	Ярема Омелько	3	1
Могилка Антон	2	1	Кравченко Микита	1	1

— Про 1933-й рік є що розповісти. Я наведу конкретний приклад. Біля мене мешкала велика сім'я, десь з 7—8 осіб. Усі вимерли з голоду. Їх похоронили прямо в дворі, у земляному погребі.

Я тоді працював комірником у колгоспі і все бачив, як люди страждали і масово вмирили. Особливо багато голодна смерть забрала чоловіків. Вони вмирили в першу чергу. Але все ж людей трохи рятувала косарська брага. Хоча, повинен сказати, голодні, змучені, пухлі, вони йшли по ту брагу і часто не повертались, топились у ній.

Тим, хто міг працювати в колгоспі, варили якусь баланду і давали по черпаку. Але на таких харчах вони довго не могли протриматись. Окремі з них пухли і теж умирили. Не одна сотня грушківчан відправилась на той світ у голодному 1933-му році. Після страшного голодомору в селі для сиріт був дитбудинок.

Приходько Наталія Ониськівна, 1914 ро-
ку народження, дружина П. О. Приходька.

— Наша сім'я дуже голодувала. Животіли за рахунок листя, з якого пекли оладки. Також дещо допомагали гриби. Люди ходили неначе чумні, паслись, мов худоба, на траві. В сусідній сім'ї Темних із 9 осіб померло з голоду 8. Випадково вижила одна дівчина, моя однолітка.

Хоч і багато з тієї пори пройшло часу, та забути таке не можна. Це величезне горе для нашого українського народу. Скільки ж то безневинних жертв принесла голодна весна 33-го.

Апілат Кирило Ананійович, 1904 року народження, житель с. Грушківки, працював у лісництві.

— Жили ми тоді на кутку Гандзюрині. Це під лісом. Голодні люди їли всяку траву, кору, листя липи, гриби, та половина опухла з голоду. Я працював у лісі, отримував мізерний пайок, але все ж наша сім'я теж дуже голодувала. Коли мені доводилось везти лісоматеріал на залізничну станцію Фундукліївка, я бачив жахливу картину. Жителі Грушківки і навколишніх сіл йшли до Косарського спиртозаводу по брагу, набирали її в мішки, наїдались і падали мертві. Дорога була всяяна трупами.

Мій сусід Дінець Тимофій Самійлович мав 5 осіб сім'ї, то всі вимерли від голоду, а самого Тимофія мертвого вкинули в криницю.

Апілат Герасько Яхремович теж мав 5 осіб сім'ї і теж усі померли. А взагалі в селі з голоду вимерли сотні і сотні людей.

Горова Марія Трохимівна, 1920 року народження, вчителька, жителька с. Грушківки.

— «Батько» Сталін довів наш народ до голодної смерті. У 1933-му році голод-геноцид на Україні набрав нечуваного розмаху. Я ніколи не забуду весну. Мені тоді було 13 років, я ходила до школи. Батько наш був директором школи. В Грушківці відкрили дитбудинок. Батько і ним завідував. Сюди звозили дітей-сиріт з усього району. Привозили їх напівживих. Було, привезуть дітей на підводі, а половина з них за ніч і помре. Їли баланду.

Батько частенько, як прийде додому, каже: «Діти вмирають масово. вже зовсім нема чим їх годувать, лише сама баланда зосталась». Я бачила, як мертвих дітей кидали в глибоку яму і пересипали вапном. Жахлива ця картина. Повмирили з голоду їхні батьки, багато повмирало і їх самих. Навіть на дорозі лежали мертві люди, а біля деяких із них — мішки з брагою, яку несли з Косарського спиртозаводу. Хотіли вижити, та не судилось багатьом.

Список громадян с. Грушківки, які померли під час голодомору 1932—1933 років.

Гречаний Варивон	4	1	Іщенко Микола	3	1
Глигало Кіндрат	6	2	Юрченко Сергій	5	3
Артющенко Лаврентій	8	5	Широка Софія	7	3
Юрченко Олексій	7	7	Кіяниченко Петро	7	6
Темний Гаврило	4	3	Клименко Микола	6	4
Цвіркун Омелян	2	1	Ратушний Іван	6	4
Дяченко Іван	2	1	Цвіркун Ганна	11	3
Герасименко Макар	5	4	Курятник Федосій	9	3
Волощенко Галина	3	2	Глигало Трохим	2	1
Цвіркун Омелян	4	1	Маляр Терентій	4	2
Юрченко Петро	6	4	Артющенко Василь	2	2
Земський Дармидон	9	3	Куряча Варвара	5	3
Кулинич Самбрось	5	3	Дяченко Олексій	5	5
Гречаний Олекса	2	1	Глигало Федір	7	5
Гречаний Федір	3	1	Глигало Олексій	10	7
Гладир Микита	5	3	Дяченко Корній	9	8
Темна Анастасія	3	1	Дяченко Андрій	2	2
Дінець Платон	6	2	Донець Роман	5	2
Вернигора Микита	9	4	Донець Василь	7	6
Перепелиця Яків	4	2	Донець Сидір	5	3
Приходько Мойсей	3	2	Донець Анастасія	2	1

Донець Оришка	3	1	Коваль Федосій	6	1
Донець Єфрем	7	3	Апілат Касян	6	4
Донець Кузьма	2	2	Апілат Павло	4	2
Донець Кирило	5	5	Дяченко Кирило	5	3
Хабло Дмитро	3	3	Рогозінський Андрій	5	3
Ратушний Іван	4	3	Зубенко Данило	9	5
Широка Марія	4	2	Гладир Микита	6	3
Дінець Василь	5	5	Іщенко Христя	3	3
Сова Кузьма	4	3	Дінець Іван	4	1
Сова Єфрем	3	3	Роздобудько Кирило	5	3
Кулігін Мойсей	4	4	Дінець Григорій	4	1
Кулігін Демид	2	1	Клименко Лукія	5	2
Дінець Кирило	4	4	Литвин Трохим	6	3
Цвіркун Василь	5	5	Клименко Софія	4	3
Роздобудько Андрій	3	3	Дінець Іван	8	2
Гладир Іван	3	1	Артющенко Христя	4	2
Віцький Павло	7	5	Ратушний Данило	6	2
Діденко Костянтин	7	3	Іщенко Олекса	4	2
Вовк Іван	4	4	Дінець Параска	2	1
Дяченко Самійло	6	3	Литвин Василь	4	2
Глигало Кіндрат	6	2	Литвин Олекса	5	3
Діденко Одарка	4	3	Сім'я «Фабрунів»	5	5
Клименко Софія	4	2	Сім'я «Троньків»	6	6
Цвіркун Михайло	5	5	Сім'я «Галушківен»	4	2
Кропива Микита	3	1	Сім'я «Драголюбів»	6	1
Ратушний Петро	4	2	Сім'я «Біловусів»	5	3
Дяченко Каленик	2	1			

19.05.88
№ 39

Харченко Василь Хомич, 1912 року народження, в 1932—1933 роках проживав у с. Вербівці.

— Не можу без болю в душі згадувати той трагічний час. Моя мати така була пухла, що страшно було на неї й дивитись. У нас зовсім не було чого їсти. Я влаштувався в Лебедівку в радгосп, працював з останніх сил, щоб врятувати маму. У самий критичний момент одержував маленький пайок. На ньому й держались.

А в селі люди мерли, як мухи. Ото ввечері ще жива людина, а на ранок уже її нема. Або йде хтось селом, за тин держачись, щоб не впасти, а потім таки впаде і більше вже не встас. Декого хоронили прямо в своїх подвір'ях. Трупі розкладалися і їх уже ніхто не віз на кладовище. А якщо везли мертвих, то десятками і так закопували в братські могили, в чому хто помирав. Умерло приблизно чоловік 400—450.

11.07.1989 р.
№ 42

Вознюк Галина Миколаївна, 1923 року народження, жителька села Вербівки (хутір Калинівка).

— В ту пору мені було десять років. Я тоді навчалась у Вербівській семирічній школі і пам'ятаю, що на початок навчального 1933—34-го року не всі мої однокласники з'явилися до школи — померли від голоду.

Пригадую таку картину. Невеличка дівчинка ходила по хутору просити хліба, але ж тоді хліба ні в кого не було. Їй дали мої батьки їсти і в торбинку вкинули буряків. Ця дитина була пухла і, вийшовши з нашої хати, відразу почала їсти сирий буряк. По дорозі додому вона на людських городах збирала мерзлу картоплю. А коли повернулась додому, її батьки вбили і з'їли. Це були жителі с. Баландинога на прізвище Гриби, а дівчинку було звати Галею.

Як на хуторі Калинівці, так і в селі Вербівці люди дуже голодували, особливо великі сім'ї. Вимирали масово, їх звозили підводою по декілька чоловік на кладовище і скидали у великі ями. Люди їли все, що тільки можна і не можна.

Мої батьки розповідали, що найбільша сім'я була у Вербівці у Харченка Остапа Степановича, яка скаладалася із 19 чоловік — померло 7; у Борисенка Мусія було 13 осіб — померло з голоду 3;

в сім'ї Заболотнього Якова Михайловича було 12 дітей — померло 5; в сім'ї Несененка Євгена було 7 осіб — всі вони померли. Помирали і невеликі сім'ї. Так, сім'я Шатковського Максима Климовича складалася із двох осіб і обоє вони померли. Як розповідають старожили, багато померло людей вже тоді, коли появилось жито нового врожаю, наївшись житніх коржів, вареників з вишнями.

Наша сім'я не страждала так гірко в той страшний рік тільки тому, що у нас була дійна корова.

Восени 1933 року люди по кутках сходились, їли свіжий духмяний хліб і замість того, щоб співати, плакали і підраховували, скільки померло з голоду.

Старі люди тихенько розповідали, що в селі Вербівці і на хуторі Калинівка померло більше 500 душ. Люди тоді однозначно відповідали — хліб у колгоспах забрали в державу, навіть у людей по хатах забирали із торбин, глечиків і горшків до зернини. Люди були приречені на голодну смерть.

Список осіб, які померли від голоду в 1932—1933 рр. в с. Вербівка Кам'янського району.

Сидоренко Федот	7	5	Бондаренко Тихін	4	2
Швагер Костянтин	5	3	Заболотній Микола	7	1
Придько Радіон	7	3	Харченко Остап	19	7
Руденко Йосип	6	1	Черненко Григорій	5	3
Руденко Павло	5	5	Заболотній Яків	12	5
Возний Савелій	6	2	Приймак Радько	5	3
Возний Кирило	7	1	Шкода Савелій	8	1
Вузленко Іван	4	3	Гельон Омелян	9	4
Віщанський Корній	9	1	Солом'яний Радько	7	1
Борисенко Іван	5	2	Приймак Іван	5	2
Попаденко Тетяна	2	1	Гельон Лазар	6	2
Гудименко Давид	8	2	Зорич Григорій	6	2
Швагер Костянтин	7	6	Гончаренко Оксентій	6	2
Несененко Євгеній	7	7	Білошапка Лукерія	4	2
Харченко Іван	7	5	Чута Параска	3	3
Харченко Гура	7	3	Знакома Ганна	3	3
Руденко Іван	4	2	Руденко Степан	6	4
Руденко Наталія	4	3	Борисенко Мусій	13	3
Харченко Іван	6	5	Солом'яний Сила	7	1
Горобець Порфило	5	5	хутір Калинівка		
Руденко Гапка	5	5	Бондаренко Яків	8	5
Харченко Василь	5	3	Горбачов Павло	6	4
Шатковський Максим	2	2	Пшиченко Кузьма	4	3
Перехрест Іван	4	2	Заєць Трохим	5	4
Короп Пилип	2	2	Сигида Лукерія	4	3

4.03.1988 р.
№ 34

Даниленко Григорій Васильович, 1915 року народження, житель села Лузанівки.

— За своє довге життя я працював на різних роботах, багато пережив горя. Мені доводилось писарювати в сільраді, колгоспі, працював бухгалтером кооперації. Після закінчення інституту вчителював.

Ось ця багатогранна праця дала мені змогу вивчити і пізнати тяжке життя українського народу. Я пережив голодовку 1922 року.

Але голодна весна 1933 року перевершила всі голодовки. В селі люди поголовно пухли і вмирили. Десятками їх вивозили кожного дня на кладовище і скидали в ями і лише ледь-ледь присипали землею. Дуже багато вимерло людей на Балабівці, Смиківці, по ярах, де zostались пусті оселі.

Пригадую і такий трагічний випадок. Частина молодих чоловіків призивали в армію. Їх вишикували і запропонували присісти. Виснажені, вони не змогли піднятись, то їх відправили додому і не один десяток з них померло з голоду.

Якщо з фронту не прийшло додому більше 190 чоловік, то в селі померло з голоду в чотири рази більше, тобто більше 800 осіб. Наша сім'я з чотирьох осіб дуже страждала, а брат — студент в Одесі — помер з голоду.

Хто винен у такому страшному горі? Винен «батько» Сталін зі своїм політбюро. Історія дасть їм оцінку за мільйони безневинних жертв і зранену, знедолену Україну.

15.03.1988 р.
№ 37

Польовий Петро, 1913 року народження, житель с. Лузанівки.

— Наше покоління добре пам'ятає 1933-й рік і його весну. Це була весна масового вимирання людей від голоду. Особисто я був у дуже тяжкому стані, моя мати ледь ходила. Серце розривалося від розпачу, ми знали, що голод у будь-яку годину може забрати нас із життя. Та мені пощастило влаштуватися робочим на залізницю. Робочим давали там трохи хліба (малая). Його і їли. Тоді він нам здавався добрішим від усього.

Через Лузанівку голод прокотився страшною хвилею, спустошуючи цілі кутки. Люди мерли масово. Цілими днями на кладовище звозили мертвих і хоронили по декілька в одну яму. Деякі були ще живі і ворушилися серед трупів, але скоро теж помирили. Страшний то був рік. Усе в людей позабирали і зробили штучну голодовку. Не дай бог, щоб таке ще колись повторилось.

— Пройшло 60 років від того страшного голоду-геноциду тридцять третього. Та в людській пам'яті залишились незагойні рани. Голод на Україні забрав мільйони людських життів.

Мене мама з одинадцяти років, ще школяркою, привчала до сапи. Я допомагала мамі сапати дольки. Потім самостійно викопувала наділені мені дольки кукурудзи, цукрових буряків. Була ланковою. А після війни очолювала рілничу бригаду і паралельно сапала п'ятдесят відсотків норми просапних культур. Важко було мені виконувати таку роботу, але старалася, допомагала вдовам, чим могла.

Весну тридцять третього наша невеличка родина переносила дуже важко. Хліба не було. Їли картоплю і буряки. А коли посадили картоплю, їли буряк, до якого добавляли всяке листя. Батько почав опухати. Мати знайшла далеко заховані золоті хрестики. Вона вирішила проміняти їх на різну крупу в Черкаському «Турксині». Ось ця крупа з гречки і ячменю і врятувала нашу сім'ю від голодної смерті. Отелилась корова, наша мама розносила молоко пухлим сусідам, рятуючи їх від смерті.

Наші сусіди Багаченко Профентій Іванович, його дружина Марія, 14-річний син Петя та 12-річна Дуня померли з голоду. Також і сусід Бандура Йосип помер з голоду. Сім'я Кравченків мала 6 душ — померло п'ятеро, зосталась одна Явдоха.

Кожного дня підводи худючими кіньми звозили мертвих з кутків Балабівка, Гордієнківка та інших. Восени 1933 року людям дали хліба. Вони трохи підправились і почали підраховувати мертвих по своїх кутках. Одні говорили, що в селі померло з голоду 800, а другі — майже 900 осіб. На кладовищі і понині видно братські могили. А скільки померло немовлят, яких прикопували в садочках. Про це мало хто знає.

Дуже тяжко переживали люди і 1946—47 роки. Мені, як бригадиру, доводилось бувати в кожній хаті і бачити голодних дітей і дорослих, які в оселі не мали і крихти хліба. А треба ж було на роботу в колгосп їти, виконувати непосильну працю.

Час минав, горе залишалося позаду. Але його забути не можна. В більшості людей у голові не вкладалося, що Сталін — кровопивець, варвар і кат народу.

30.10.1993 р.
№ 140

Куцоконь Килина Йосипівна, 1921 року народження, жителька села Телепине, родом з села Лузанівка, вчителька.

— Я проживала в сім'ї з п'яти душ, була самою старшою з дітей. Батьки мали двоє коней, корову та різний сільськогосподарський інвентар, який потрібний для обробітки землі. Жили ми в злагоді й достатку. Були одіті, було що в нас їсти. Наш батько дуже любив коней, старанно їх доглядав, а тому було на чому їздити. Добротний був виїзд. Завидували нам сусіди.

Як почали записувати в СОЗ, батько поступати в нього відмовився. Тоді силою заставляли писати заяву в колгосп, але батько заяву писати не захотів. Приїхала велика комісія, забрала в нас увесь інвентар і відвезла в колгосп.

Щоб не забрали коней в колгосп, батько запряг коні у віз і утік аж на Донбас. Там він працював кінним, заробляв на прожиток.

Весною 33-го наша сім'я почала дуже голодувати. Їли все. Така була їжа, що в доброго господаря і собака не схотіла б її їсти. У нас лишився один пуд кукурудзи, на який сім'я розраховувала дожити хоч до пристигання жита. Та численна комісія вдерлася в подвір'я. Скрізь шукали, штрикали прутами, але нічого не знайшли. Тоді вони зайшли в хату, все перекидали, потім узяли за руки хворого братика, підняли, а під ним лежала розстелена в мішку кукурудза. Посіпаки відняли в мамі цю нещасну торбину з кукурудзою. Як ми тоді всі плакали...

Тим, хто сапав буряки в колгоспі, давали по 300 грамів борошна з остюками. Мама взяла і мене дванадцятирічну на поле сапати буряк, щоб тоже одержати 300 грам на день отого чорного борошна. Так ми доживали до врожаю. Батько наш повернувся з Донбасу без коней і вимушений теж ходити в колгосп на роботу.

Наш сусід Кирило Бондар мав 8 душ сім'ї, дуже голодували, самий менший хлопчик помер з голоду. Сім'я Медведенка Івана Захаровича дуже голодувала, а самий менший хлопчик (хто коло них проходив), з простягнутими руками просив їсти. Я хочу їсти, не дасте — я помру.

Я бачила, як один чоловік ішов по дорозі і з руки їв чорне борошно. Він трохи пройшов, упав і помер.

Та не тільки в 33-му люди голодували. Я в 1947 році працювала вчителькою в Лузанівській шоклі. Пригадую, як учні голодували, які вчителі були виснажені, худі, жовті, невеселі з жадобою їли в шкільній їдальні пісний куліш.

Наша комісія ходила по дворах підписувати «Позику». Люди голодували, а їх заставляли підписуватися на «Позику». Зайшла наша комісія і до громадянина Махна Євдокима підписувати. Він у листі

підписався, але сказав: «А хто ж гроші віддасть за позику, бачите який я?». Євдокима через два дні не стало. Помер з голоду.

22.10.1993 р.
№ 137

Кульбачний Василь Євменович, 1915 року народження, житель села Ребедайлівки, за професією вчитель, інвалід другої групи Великої Вітчизняної війни.

— Багато чого я бачив, переживав різні труднощі на своєму довгому віку. Служив у флоті. На фронті Вітчизняної війни десятки разів дивився у вічі смерті. Доводилося бачити на полі бою шматки людського тіла, переступати через убитих. Це все переживалось по-своєму. Знав, що це війна, треба бити ворога, звільнити рідну землю від фашистської навали. Знав, що на війні без жертв не буває. З фронту повернувся інвалідом. Важко було, боляче було...

А коли пригадаю отой страшний 1932-й і особливо весну 33-го, то на душі так стає гірко, що нічим вгамувати нестерпний біль.

Сім'я наша була невелика — всього п'ять душ: батько, мати, дві сестри і я самий старший. Коли почалася ота насильницька колективізація, в селі люди відмовлялися писати заяви до колгоспу, навіть проявляли непокору місцевому начальству. Після цього в село прийшли численні уповноважені з району і округу, почалося беззаконня. Насильно заганяли в колгосп. А хто не підкорявся, розкуркулювали. Хоча в селі багатих людей і не було. Але для прикладу і страху непокірних почали виселяти з села. Зокрема, Швеця Самсона Пилиповича, сім'ї Швеців, Ромашин та інших. Тільки після цього заходу залякані люди почали вступати в колгосп.

Наша сім'я теж вступила. Я почав працювати в колгоспі їздовим, коні не слухались, були виснажені від недоїдання. Весною 1932 року уже було видно, що з тягловою силою буде скрутно, концкормів для коней не вистачало. Люди почали опускати голови і тільки й мови: «Хліб позабирали в державу, а для людей і коней нічого не залишили». Всі чекали врожаю. Та коли почали його збирати, зразу організовували «червоні валки» і хліб на станцію вивозили увесь, що намолочували за день.

Уже восени 1932 року було всім видно, що зимувати буде важко. На трудовні дали аванс — по 40—50 кілограмів. Обіцяли дати більше, та обіцянка так і залишилась пустою. Урожай був середній, але все гарно вивезли «під міглу», навіть коням посліди заборонили давати.

Після нового 1933 року по селу зразу пішли чутки, що окремі сім'ї почали підпихати. А в березні почали масово вимирати з голоду.

Наша сім'я дуже голодувала, про хліб і мови не було, одна бу-

ла думка, як вижити, що їсти. Трохи доставали кукурудзу, до якої домішували на дві третини всяку траву, листя та інше. Я опух, ледве пересував ноги. Але наша сім'я якось вижила.

На нашому кутку навпроти нас проживав Ткаченко Василь Гнатович, мав сім'ю з 6 осіб, померло з голоду п'ятеро. Залишилась жінка. І які ж були на вроду красиві дівчата Ганна двадцятилітня, Федора вісімнадцятилітня. Килина шістнадцятирічна, а також Анастасія чотирнадцятилітня. Дві останні працювали в Грушківському радгоспі, їх там так харчували, що вони йшли додому і в урочищі «Чирвине» сіли відпочивати і більше не встали, обидві разом померли.

Наш сусід, двадцятирічний Шаповал Дмитро, помирав з роззявленим ротом, просив їсти, а його вкинули в безтарку і відвезли живого на кладовище, де вкинули в яму разом з мертвими. Сім'я Кононенка Матвія Дмитровича мала 6 душ, померло 5, у сім'ї Швеця Олексія було 5 осіб — померли всі. Були випадки труподства. Отже, завдяки «батькові Сталіну» в селі не одна сотня людей померла мученицькою смертю.

Минуло 60 років від голоду-геноциду, створеного навмисне. Але люди нічого не забули. Хто за це відповідь перед чесним людом? Як живі, так і мертві ждуть відповіді.

22.10.1993 р.
№ 138

Солодаренко Іван Порфирівич, 1924 року народження, житель села Ребедайлівки, вчитель, ветеран війни і праці. інвалід другої групи.

— В ту страшну весняну пору тридцять третього мені було дев'ять років. Ранньої весни, як ще тільки почало зеленіти, я пас свою худющу корову разом з односельцями. Корови були худі, бік до боку злипався, вони теж голодували, пережили зиму на грубих кормах. Та коли підросла трава, корови трохи оклигали і молочко добавилось. Воно і спасало голодні сім'ї від смерті.

Наша сім'я була велика: батько, мати, семеро дітей і тітка. В сім'ї було п'ять хлопців і дві дівчини. Сама старша — 1915 року народження. Ранньої весни наша сім'я почала голодувати. Їли лише картоплю і буряки, а потім почали їсти різну траву, листя з дерев, а також лупу з проса. Коли сім'я почала дуже голодувати, батько набрав різної одежі і поїхав у Росію міняти барахло на будь-яке зерно. Він розповідав страшні картини. Пухлих наших українських селян виганяли з вагонів, скидали з грузових платформ біля кордону з Росією і відправляли на Україну. Багато з них помирили в дорозі. Мати їздила в Білорусію по картоплю. Там голоду не було. Але можна сказати, що в тих сім'ях, де була дійна корова, люди

хоч і голодували, але вижили. Та, на жаль, таких сімей тоді в селі не так і багато було.

Старші діти і батьки працювали в колгоспі. Було, гонеш ввечері корову додому, а жінки ідуть з поля чорні, підпухлі, одна одну підтримує, а ноги набрякли, як валянки, ледве пересували ними.

Масовий голод розпочався в лютому, а почали вмирати з голоду в березні і квітні. Найбільше померло людей в травні і червні. Хоронили людей в загальних ямах по 5—8 осіб. Часто в ями людей скидали, як дрова, як попало, присипали тонким шаром землі тоді, коли наповнялась яма трупами.

Сусід Замогильний Леонід Терешкович мав четверо душ — померло двоє дітей в один день. Мати їх. Оксана, вкинула в старий погріб дітей і прикопала. Швець Олекса Пилипович мав п'ять душ сім'ї. Всі померли з голоду. Один їх син Микола помер на подвір'ї Кам'янської школи № 1. Сім'я Кравченка Антона Кириловича мала 5 осіб, він і його дружина Марія Прокопівна, двоє дітей — Федір і Степан — померли з голоду, а самий менший вижив, його забрали в дитбудинок.

В селі було людодіство. Гвоздика Якова Михайловича та Бичка Параску з'їли живими близькі сусіди.

Список жителів села Ребедайлівки, що померли під час голодомору 1932—1933 рр.

Замогильний Іван	3	1	Швець Петро	4	2
Шаповал Іван	4	2	Швець Марія		
Шаповал Максим			Гвоздик Семен	2	1
Бичок Феодул	3	2	Безпалій Кирило	2	1
Бичок Микола			Ткаченко Василь	5	4
Солодир Феодосій	4	2	Ткаченко Ганна		
Солодир Марія			Ткаченко Якилина		
Швець Марк	4	2	Ткаченко Федора		
Швець Параска			Пилипась Іван	4	4
Кульбачна Одарка	1	1	Пилипась Ганна		
Швець Степан	2	1	Пилипась Петро		
Кононенко Матвій	6	5	Пилипась Мотря		
Кононенко Іван			Гвоздик Василь	2	1
Кононенко Марфа			Швець Василь	11	1
Кононенко Феодосія			Кравченко Антон	6	2
Кононенко Катерина			Кравченко Марія		
Кучеренко Палагея	1	1	Багмет Дмитро	2	1
Замогильний Терентій	2	1	Бичок Тарас	4	1
Романча Василь	6	2	Таран Григорій	6	1
Романча Наталія			Замогильна Текля	3	1

Замогильний Леонід	4	1	Бичок Андрій		
Замогильна Оксана			Сачок Ісак	2	1
Гвоздик Яків	2	2	Бичок Одарка	6	1
Гвоздик Лукерія			Діброва Петро	9	1
Данилюк Прокіп	4	2	Бондаренко Карпо	6	1
Данилюк Платон			Швець Олексій	5	5
Гвоздик Ганна	1	1	Швець Текля		
Романча Павло	4	2	Швець Микола		
Романча Володимир			Швець Леонід		
Бичок Меланія	2	2	Швець Оксана		

Пам'ятник у селі Ребедайівці.

с. Лебедівка

30.10.1993 р.
№ 143

Кравченко Параска Пантелеївна, 1910 року народження, народилася і прожила вік в селі Лебедівці, колгоспниці.

За своє довге життя я такого надивилася, а більше горя, злиденно і трудно жилося моєму поколінню, а мені особливо. Голодні роки 1921—22 переживали трудно, пугнього хліба не було, їли просяний з лупою хліб, а окремі сім'ї підпухали, були і смертні випадки. Та більшого горя тоді зазнали городяни. З далекого Ялесовета града та інших міст люди ходили по селах, одні міняли останню одяжину, інші просто милостину просили. Страшно було на них голодних дивитись.

Голодна весна 33-го все завершила. В селі люди вимирали цілими сім'ями. Особливо вимирали чоловіки і діти. Хліба не було, забули який він на вид і смак. Люди їли таке що і придумати страшно. В селі були випадки людоїдства. Мати поїла своїх дітей. Не хочу називати ім'я. Страшно. Макогін Павло мав сім'ю з 6 душ. померли з голоду сини Андрон Павлович і Олександр Павлович. Зайченко Микола з дружиною був на Донбасі, а троє дітей голодували в селі, були пухлі. Хлопчик десяти років ходив по хатах просив їсти, помер з голоду. Сім'я Приймаків померла з голоду, Захар Іванович, Настя Іванівна, Марія Іванівна, а Варка осталась чудом, вижила, живе й зараз. В селі померло 250 душ.

Добре запам'ятався мені і голод 1946—47 років. Люди не мали хліба, голодували, а на роботу ходять треба було. До війни в колгоспі грошей не платили. За роботу давали хліб на трудодні. А після війни кілька років люди робили в колгоспі гірко, хліба давали мало, а грошей не платили. Було рік проробиш так гірко, та ще й винен у колгосп останешся. Давали на трудодні по 10—15 копійок, от і живи за що хочеш.

Я сапала в колгоспі, доїла корів, а на старість і пенсії людської не заробила.

30.10.1993 р.
№ 144

Щербак Олександр Миколайович, 1924 року народження, житель села Лебедівки, вчитель.

— Найбільше зло чинила влада на селі — розкуркулювання чесних, працелюбних селян. Ось трагічний приклад. В село повернувся без ноги учасник війни 1914 року Щербак Павло Сисойович. В господарстві в нього була одна конячина, корова, а також дрібний

інвентар. До десятого поту він трудився, обробляв землю, дбав про хліб, доглядав худобу. Але він не мирився з насильницькою колективізацією. Заяви в колгосп не подав. Його роззуркулили. Але його доля — ціла історія. Він помер у 90 років.

Або взяти Зайченка Микиту. В його господарстві було двоє коней, корова, інвентар. То було зразкове господарство. Його теж роззуркулили, вигнали з хати і все забрали. Під таку мітлу не одне господарство в селі попало. Ця політика була злочинною по відношенню до працюючих селян.

Село Лебедівка розташоване в рівній долині з родючими чорноземами. Люди до колективізації, як розказували батьки, жили в достатку, мали особливо породисті міцні коні, які запрягали в справні вози. Коні завжди мали добрий вигляд, були доглянуті, нагодовані. Таке відношення до робочої тягової сили привертало увагу жителів інших сіл району.

Колективізація проходила важко, різні уповноважені з району, комісії і вдень і вночі проводили «роз'яснюючу роботу серед громадян села. Колективізацію закінчили в 1931 році.

Літом і восени 1932 року люди впоралися з жнивими. Урожай видався непоганий, а тому ніщо не віщувало чогось недоброго.

Та прийшла директива «зверху» здати хліб державі. З колгоспу хліб увесь вивезли на станцію Сердюківка, а в одноосібників силою забирали хліб.

Весною 1933 року люди почали голодувати, а потім і масово вимирати. Ховали їх на кладовищі в загальні ями, а також прикопували в дворах. В селі за списком померло 220 осіб, а фактично більше.

Наша сім'я складалася з чотирьох осіб. Всі ми голодували, почали підпухати. Батько забрав материну одягу, поїхав в Росію і виміняв зерна. А потім батько поїхав у Мурманськ, проміняв одягу на сухарі і вислав посылкою. Той ящик з посылки і досі зберігаю на горіщі хати як реліквію.

З виступу М. Ю. Тамка — відповідального секретаря районної організації Товариства охорони пам'яток історії та культури на відкритті пам'ятного Знаку жертвам голодної весни 1933 року в селі Лебедівці 16.07.1993 року.

— Шановні товариші, громадяни села, гості.

По всій Україні шириться рух за відзначення 60-ї річниці голоду на Україні. Не тільки в нас, а й за кордоном все більше і більше привертається увага до цієї трагічної події.

Що ж таке голодомор? В російському толковому словнику сказано, що «Мор» — це повальна смерть, епідемія». Це дійсно так.

Вся Україна була охоплена голодомором. В кожному населеному пункті, навіть у маленьких хуторках були численні жертви, а на Україні вимирали мільйони невинних людей. В нашому районі за неповними даними померло голодною смертю біля 12 тисяч чоловік. Вимирали цілі сім'ї, прощалися з життям щодня сотні жителів району. Вмирили люди в розквіті сил, дорослі і діти. По вашому селу померло більше 220 осіб.

Дуже багато трупів лежало по дорозі з села Косарі на Кам'янку і Телепине. В селі Косарях діяв спиртозавод, який працював на зерні. Зернова брага заводу багатьох жителів району рятувала від голодної смерті, але частина, виснажених людей не доходила додому.

Це була велика трагедія для українського народу. Винні в цьому великому горі перш за все Політбюро на чолі з Сталіним, керівники українського Уряду, а також місцева влада. Ті керівники, які сліпо виконували вказівки зверху допомагали своїм односельцям помирати з голоду.

В 1932—1933 роках село знаходилося в стадії занепаду. вмирили від голоду люди, гинули коні, як основна тяглова сила. Частина людей відмовлялася вступати в колгосп, забивали свою худобу і нарешті залишалися без засобів для існування.

Якщо порівняти кількість поголів'я тварин 1916 року до 1933 року, то матимемо таку картину: в 1916 році було коней 35 мільйонів, то в 1933 році лишилось 16,6 мільйона, великої рогатої худоби відповідно було 59 мільйонів, а лишилось 39 мільйонів голів, овець — 115 мільйонів, зосталось 50 мільйонів. Свиной було 20 мільйонів голів, а лишилось 12 мільйонів.

Так постраждало село в час колективізації. Дуже великої шкоди сільському господарству в період колективізації завдала так звана політика ліквідації кулака, як класу. Адже нам відомо, що заможні селяни — це були справжні трударі села, які давали багато хліба, м'яса, вовни для держави.

В містах до 1935 року в нашій державі була карткова система на продукти харчування. Хліба давали на працюючого робітника, службовця по 400—600—800 грамів, а для утримання по 200 грамів. Це теж було людське горе.

Шановні друзі! Голод 1932—1933 років — це велике лихо, яке не можна ні з чим зрівняти. Тому ми, дорослі, наші діти, внуки і правнуки повинні це добре пам'ятати, не забувати наших мучеників. В пам'ять про страшну трагедію у вашому селі відкирається пам'ятний Знак.

Список громадян села Лебедівки, які померли під час
голодомору 1932—1933 років.

Чепурна Варвара	Зозуля Іван
Чепурна Олександра	Зозуля Ганна
Шаповал Левко	Зозуля Василь
Зайченко Максим	Зозуля Марія
Зайченко Ірина	Зозуля Олександр
Зайченко Порфентій	Тетьора Герасим
Зайченко Іван	Тетьора Параска
Зайченко Василь	Мачуський Семен
Зайченко Олександр	Мачуський Назар
Тетьора Олексій	Зайченко Микола
Тетьора Ксенофонт	Макогін Явдоха
Корчоха Марфа	Макогін Андрон
Зайченко Костянтин	Макогін Олександр
Зайченко Анастасія	Кулик Марко
Зайченко Іван	Кулик Олексій
Береза Хрол	Кулик Віталій
Береза Сергій	Соловей Маркіян
Береза Віра	Соловей Олена
Кудин Горпина	Соловей Іван
Цибуля Іван	Соловей Микола
Усенко Омелько	Соловей Ольга
Усенко Олексій	Соловей Олександра
Зайченко Софія	Береза Ігор
Зайченко Одарка	Береза Горпина
Кравченко Яків	Йосипенко Сусанна
Діхтяр Фійона	Йосипенко Марія
Пономаренко Палажка	Шкода Мотря
Пономаренко Марфа	Зайченко Григорій
Пономаренко Ольга	Зайченко Степан
Пономаренко Явдоха	Зайченко Олександра
Пономаренко Макар	Зайченко Василь
Чепурний Модест	Зайченко Яким
Чепурний Іван	Зайченко Хома
Чепурний Радіон	Зайченко Тетяна
Чепурна Наталія	Оскома Пилип
Чепурна Одарка	Оскома Івга
Чепурна Марія	Береза Явдоким
Чепурний Агей	Береза Павло
Чепурна Текля	Пономаренко Наталія
Чепурний Петро	Тетьора Сидір
Чепурна Марія	Тетьора Лукерія
Зрозуля Клим	Приймак Григорій
Зозуля Фійона	Зайченко Оникій

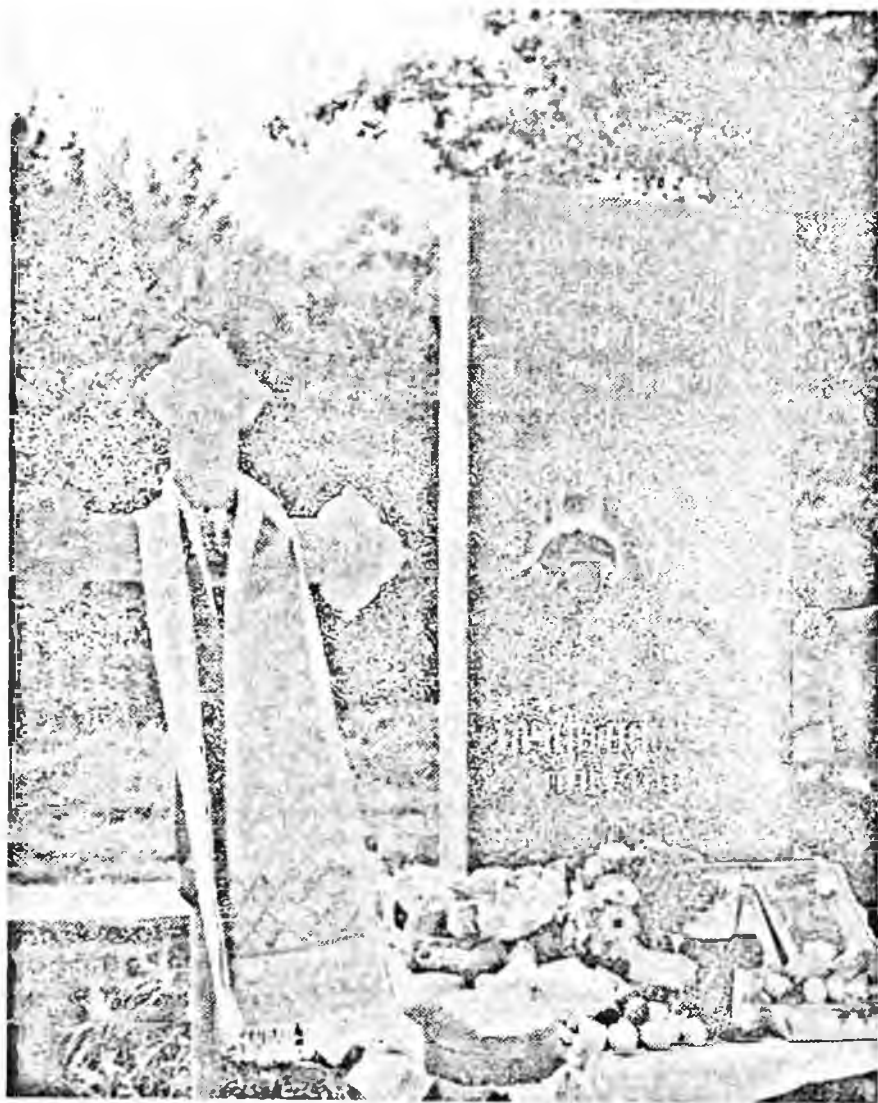
Кулик Петро
Щербак Іван
Тетьора Афанасій
Тетьора Пріська
Приймак Іва
Приймак Явдоха
Приймак Андрій
Приймак Захар
Приймак Марія
Приймак Анастасія
Тетьора Пріська
Тетьора Михайло
Зайченко Гаврило
Зайченко Ольга
Бражник Федот
Бражник Марія
Бражник Олекс
Тетьора Юрій
Тетьора Ганна
Щербак Петро
Щербак Марія
Щербак Григорій
Щербак Олександр
Кітченко Олександр
Зозуля Іван
Зозуля Ладимир
Корчоха Семен
Корчоха Єлизавета
Захарченко Ятроп
Захарченко Андрій
Захарченко Явдоха
Захарченко Ганна
Захарченко Галина
Захарченко Михайло
Шкода Катерина
Шаповал Марія
Шаповал Явдоха
Зайченко Тихін
Зайченко Зіновій
Леус Мотрона
Леус Олександр
Леус Юхим
Мачуська Одарка
Мачуський Кирило
Приймак Феоктіст
Приймак Лукія

Приймак Олександр
Приймак Микола
Сікач Лаврентій
Сікач Ярина
Кулик Пимін
Кулик Явдоха
Кулик Володимир
Кулик Іван
Кулик Грицько
Тетьора Ганна
Тетьора Анастасія
Черненко Роман
Черненко Олександр
Черненко Іван
Щербак Павло
Щербак Одарка
Тетьора Василь
Тетьора Лікандер
Тетьора Павло
Тетьора Лариса
Зайченко Клим
Тетьора Левко
Тетьора Ярина
Кулик Леонтій
Кулик Пріська
Кулик Тетяна
Приймак Марія
Шкода Віра
Шкода Олена
Береза Килина
Шевченко Василь
Приймак Яків
Приймак Явдоха
Приймак Химка
Щербак Семен
Тетьора Одарка
Кібець Харитина
Шкода Одарка
Капустінський Митрофан
Зайченко Гаврило
Сіроштан Олександр
Зайченко Меланія
Тетьора Корній
Діхтяр Петро
Шаповал Тетяна
Сліпченко Степан

Махно Йосип
Сінькевич Іван
Зайченко Марфа
Кулик Анатолій
Кулик Олександр
Береза Лена
Приймак Гапка
Кулігін Мусій
Кулігіна Марія
Тетьора Тетяна
Тетьора Єфросинія
Завертайло Іван
Махно Меланія
Приймак Любов

Приймак Віра
Кулик Мотря
Дрібниця Григорій
Шаповал Іван
Тетьора Василь
Кібець Петро
Кібець Оксана
Кібець Федір
Кібець Наталія
Кулігін Микола
Приймак Ганна
Береза Олексій
Чепурна Наталія
Козоріз Оксана

Я Зайченко Петро Полікарпович, 1910 року народження, громадянин села Лебедівки Кам'янського району Черкаської обл. з допомогою своєї жінки Зайченко Олександри Фомівни 1914 року народження та опитування людей села склали списки померлих людей 1932—1933 років голодомору.

Пам'ятник у селі Лебедівці.

с. Телепине

30.10.1993 р.
№ 139

Куцоконь Микола Миколайович, 1919 року народження, житель села Телепине, інвалід війни II групи, ветеран війни і праці, нині пенсіонер.

— На віку, як на довгій ниві, — часто почуєш у народі. Отож і я за свої довгі роки життя всього пережив. перестраждав. Воював у блокованому Ленінграді, був настільки виснажений від недоїдання, ледве ноги ходили, але били ворога. Додому повернувся в рідне село старшим лейтенантом. Працював у школі воєнруком, а потім потягло на землю, запах якої відчував рядом з собою. Майже все свідоме життя віддав себе сільському господарству. І по нині займаюся домашнім господарством, маю корову і різну живність, дбаю для себе, для дітей і внуків.

Моє любе, рідне серцю село. Колиска моїх батьків, дідів і прадідів, розташоване в глибокій долині. Старовинне село, в якому знаходилась волость Чигиринського повіту Київської губернії. Через нього проходив чумацький шлях до Криму. Раніше воно було містечком, в якому відбувалися знамениті ярмарки. Як розповідають старожили, на ярмарок в село з'їжджалися тисячі людей з Смілянщини, Шполянщини, Черкащини, Чигиринщини, Златопільщини та інших країв. Заможно в ньому жили люди. Було багато скоту, майже в кожного господаря була дійна корова, добротні коні, воли, незчисленна кількість овець. А на великих водоймищах села плавали тисячі водних птахів.

Та прийшла непрохана, насильницька колективізація, яка призвела до занепаду села. Різко скоротилось поголів'я великої рогатої худоби, багато подохло, ще в 1932 році, коней, майже зникли в селі вівці, набагато скоротилося поголів'я свиней. Урожай 1932 року увесь вивезли в державу за вказівками з Москви. Сталін і його друзі вирішили покорити український народ голодом.

В селі голод розпочався ще з осені 1932 року, а весною 1933 року люди почали опухати і масово вимирати з голоду. В селі вимирали сотнями. Кожного дня з різних кутків, декількома підводами вивозили мертвих і скидали за руки і ноги в братські ями. Багато людей прикопували в дворах, вкидали в старі бурячні ями, мали випадки канібальства.

Щоб не бути голослівним, наведу приклади. Сусіди — сім'я Кучерів, дочок Наталку і Параску вкинули в бурячну яму і пригорнули землею. Батько і мати теж померли. Сім'я Сердюка Матвія з жінкою поїли своїх двох дівчаток і самі померли. Засядько Ігор мав 12 душ сім'ї, померло двоє дітей а потім помер Ігор і його дружина.

Коли пристиг хліб, люди варили куліш із жита, пекли коржі житні, варили вареники з вишнями, без міри наїдалися і багато померло уже, як дожили до врожаю.

Багато шкоди принесли так звані активісти, які забирали в людей силою все, що можна було їсти. Непокірних людей, що не хотіли писати заяви в колгосп, розкуркулювали і виселяли з села в північні краї.

Наша сім'я була велика — сім осіб, батько, мати і нас п'ятеро дітей. Степан 1917 року, Явдоха 1920 року та ще дві сестри менші. В нашій сім'ї була корова. Вона і спасла від смерті. Доводилось до їжі домішувати різне листя, бур'ян. В нас було багато сушених фруктів, які теж спасали. Крім того, наш батько був умілим рибакком. Спасала свіжа риба.

Я прожив багато років, всього на віку побачив, але мені хотілось б, щоб мої діти, внуки і правнуки ніколи не голодували.

30.10.1993 р.
№ 141

Карюк Явдоха Іванівна, 1925 року народження, жителька села Телепиного.

Я в ту голодну весну була малою дівчинкою. Мені було 8 років. У нашій сім'ї жертв не було, але мої подруги дуже голодували. Я пригадую, як голодні діти ловили в ставку рибу, жаб, все живе і їли. Страшно було тоді. Коли зацвіла біля акація, то діти лазили на дерева, рвали цвіт і жадібно запихали в рот. Я теж їла акацію, соловодкий білий цвіт.

Було, йдеш вулицею, а люди сидять пухлі, рвуть шпориш і їдять, а окремі просто паслися, як поросята.

Багато дітей-сиріт ходили й просили милостиню, а хто ж міг їх порятувати, якщо всі були голодні, без крихти хліба.

Ситник Лукію Вакулівну розкуркулили, все забрали. В неї було 5 дітей (одинадцятирічний син найстарший) і всі п'ятеро померли з голоду.

В селі були випадки людодства.

Мільйони людей внаслідок штучного голоду загинули без сліду, ніби й не жили.

с. Катеринівка

Список громадян села Катеринівки Кам'янського району, які померли від голоду 1933 року.

Олефіренко Петро	6	5	Підгорний Трохим	5	1
Зачепа Марія	3	2	Погорілий Федір	12	1
Погрібний Федір	4	2	Підгорний Нечипір	10	2
Литвин Яків	6	3	Коваленко Сидір	4	1
Козова Ганна	4	3	Шарга Горпина	4	1
Карюк Параска	4	1	Іщук Трохим	3	1
Чумак Онопрій	7	3	Гончар Меланія	3	1
М'якота Петро	10	7	Мельник Михайло	7	1
Козовий Йосип	6	2	Махинько Іван	9	1
Герасименко Максим	7	3	Кравченко Максим	5	1
Герасименко Василь	4	3	Петренко Олексій	4	3
Козовий Павло	5	1	Карюк Микола	6	2
Сокур Михайло	8	1	Кравченко Савелій	6	4
Сокур Микита	4	2	Кравченко Вустя	11	6
Сокур Микита	5	4	Кравченко Федір	4	2
Герасименко Аврам	5	2	Губенко Михайло	4	1
Чередник Петро	7	2	Мельник Давид	9	1
Шарга Кіндрат	4	2	Зачепа Яків	4	2
Погорілий Дмитро	6	2	Плаксій Михайло	7	2
Шарга Мусій	4	2	Жужман Микола	7	4
Погорілий Микита	3	2	Жужман Іван	4	1
Погорілий Федір	9	4	Жужман Павло	4	3
Нечипоренко Микита	7	2	Погорілий Іван	8	5
Шарга Яків	7	2	Бабій Григорій	2	1
Чумак Софія	3	1	Бабій Іван	4	2
Шарга Петро	14	4	Олефіренко Федот	4	1
Жужман Антон	11	2	Підгорний Пантелей	8	3
Погорілий Григорій	11	2	Бабій Іван	3	1
Чабан Марія	8	1	Підгорний Федір	7	5
Шарга Юхим	5	2	Підгорний Петро	5	1
Гуржій Тарас	3	2	Бармалюк Іван	6	1
Мельник Федоря	3	1	Шевченко Григорій	2	1
Шевченко Іван	6	2	Дудник Мирон	6	3
Карюк Андрій	4	1	Навожко Михайло	8	1
Нечипоренко Іван	5	2	Іщук Горпина	3	1
Шарга Марія	2	1	Іщук Марія	4	1
Бегейда Яків	5	1	Іщук Петро	5	2
Ткаліч Гнат	6	1	Іщук Зіновій	5	1
Присяжна Селевета	3	1	Плаксій Палажка	4	1
Шевченко Федір	4	1	Бабій Дмитро	5	1

Олефіренко Семен	7	2	Ішук Микола	9	2
Губенко Петро	5	3	Олефіренко Данило	9	3
Ткаліч Свиридін	7	5	Ішук Андрій	5	4
Погорілий Омелян	3	1	Ліонченко Сергій	6	1
Плаксі́й Петро	5	4	Олефіренко Данило	1	1
Підгорна Харитина	4	1	Ішук Фокій	5	4
Погорілий Семен	5	2	Олефіренко Павло	7	2
Погоріла Марина	2	1	Ішук Махтей	9	7
Погорілий Марко	5	1	Козовий Кирило	7	7
Ткаліч Катерина	4	1	Козова Пріська	4	2
Шевченко Гаврило	2	2	Погрібний Яків	8	3
Погорілий Мартин	3	2	Погрібний Омелян	7	6
Дудник Купрія́н	3	2	Ішук Микита	6	5
Дудник Степан	6	2	Ішук Степан	2	2
Дудник Іван	5	4	Олефіренко Федір	8	5
Плаксі́й Іван	5	2	Олефіренко Іван	4	3
Литвин Яків	6	3	Олефіренко Савелій	2	1
Ішук Тетяна	1	1	Олефіренко Свирид	2	2
М'якота Захарій	5	2	Олефіренко Данило	5	2
Олефіренко Марія	3	1	Олефіренко Кирило	5	4
Олефіренко Зінаїда	7	2	Олефіренко Микола	7	5
Олефіренко Никін	6	2	Карюк Петро	4	2
Олефіренко Домаха	3	3			

Згідно прикладеного розрахунку, складеного на основі опитування старожили́в села: Погорілого Федора Григоровича, Коваленка Олександра Івановича, Жужмана Карпа Михайловича, Плаксі́я Дмитра Михайловича, Погорілого Федота А., Олефіренка Лазара Григоровича, Мельника Івана Михайловича, Чабана Якова Кириловича, Ішук Євдокії Іванівни, Стороженко Анастасії Явтухівни, Олефіренко Ярини Григорівни, Коваленко Євдокії Махтеївни, Гуржія Михайла Дем'яновича, Матюшенко Оксани Федорівни, Литвин Марії Яківни, Герасименка Івана Павловича, Герасменко Уляни Федорівни, Погорілого Петра Марковича, Федун Ганни Давидівни, Кравченка Федора Явтуховича, проживало на початок 1933 року 1510 чоловік, померло 288, з наявних 315 дворів із жертвами 124 двори.

с. Ревівка

Список осіб, що померли під час голодомору 1932—1933 рр.

по с. Ревівка.

Кузьменко Макар	9	5	Геріх Микола	9	1
Кузьменко Ярина			Чучко Галина	6	3
Кузьменко Марія			Чучко Михайло		
Кузьменко Михайло			Чучко Сава		
Кузьменко Гаврило			Шкворець Самійло	6	1
Арсеменко Антон	2	2	Шкворець Федосій		
Арсеменко Анастасія			Шевченко Махтей	4	2
Арсеменко Фатій	3	3	Шевченко Варівон		
Арсеменко Софія			Шевченко Семен		
Арсеменко Петро					
Арсеменко Олександр	4	2			
Арсеменко Ніна					
Нерубай Роман	4	2	Гнатенко Кирило	1	1
Нерубай Олександр			Чубатенко Тарас	3	1
Нерубай Євгенія			Олексенко Гаврило	1	1
			Засядько Зінаїда	1	1

Інші райони Черкаської області

20.02.1988 р.
№ 10.

Гудзенко Тамара Леонідівна, 1920 року народження, с. Райгород Кам'янського р-ну, вчителька, тепер проживає в м. Кам'янці.

— Я пригадую, що в 1932—1933 роках мій батько працював у Смілянському цукрокомбінаті і наша сім'я в цей час жила на голодному пайку. Ми раді були будь-якій їжі. Батько змушений був залишити цукровий комбінат і влаштуватися у військовому полку. Із нової роботи він приносив хороший (на той час) пайок, крім того, йому ще й солдати давали свої шматки хліба. Як ми радувались приходу батька з хлібом, рибою. Ці пайки нас врятували від голодної смерті, у мене вже були пухлі ноги.

Полк, у якому служив батько, восени 1933 р. переїхав із Сміли у Вапнярку. Там було важко знайти квартиру, ми жили в одній кімнаті, була спільна кухня на три сім'ї. Наша сім'я складалася тоді із п'яти осіб. Ми вижили тоді, тільки дякуючи пайку, що одержував батько. крім того, я з бабусею ходила в комсоставську їдальню по обіди, а батько харчувався в солдатській їдальні.

Пам'ятаю страшну весну 1933 року. Як прибував пасажирський поїзд, то із вагонів виходили пухлі, нещасні голодні люди, які за кусочок хліба віддавали платки, спідниці, кофти — хто що мав — міняли все на хліб, зерно.

Люди мерли, як мухи. Я бачила на свої очі таку страшну картину. Одного дня молода жінка з пухлими ногами вела одну дитину за ручку, а другу дитину, грудну, несла на руках. Вона ледве йшла і просила в людей милостини. Через кілька днів я побачила цю жінку мертвою; вона лежала обабіч дороги, а діти лазили по ній і плакали.

29.02.1988 р.
№ 15

Дорошенко Іван Андрійович, народився в 1918 р. в с. Велика Севаст'янівка Христинівського району, Черкаської обл., нині проживає в м. Кам'янці.

— Наша сім'я в 1933 р. дуже голодувала. У нас не було ніяких істівних запасів і не було корови, бо сім'я з 1928 р. була в комуні.

Батько і мати були пухлі. Я був найстарший у сім'ї, крім мене. було ще два брати — один 1920 року народження, другий 1928-го. Я з мамою діставав їжу: шукали в землі мерзлу картоплю, качани з кукурудзи, кабачкове насіння, все це мололи і з цієї так званої «муки» пекли «чуреки». Сім'я вижила випадково. Але батько

був такий виснажений, що через декілька років після голодовки помер.

У нашому селі було дуже багато пухлих людей, кожного дня вмирало по декілька чоловік. Їх десятками хоронили в одній ямі.

15.04.1989 р.
№ 29

Дуленко Василина Мефодіївна, 1913 року народження, жителька с. Будки Смілянського р-ну Черкаської області, пенсіонерка.

— У ту голодну весну тридцять третього року я працювала технічкою в школі. І чого я тільки не надивилась. Страшно пригадувати...

В нашій школі тоді було чотири перші, п'ять четвертих класи і один п'ятий. Коли учні в школу почали приходити пухлими, виснаженими, то якось домоглися, щоб в школі були сніданки. Зразу в школу привезли кілограмів 30 пшона і один літр олії. Почали варити для дітей ріденький куліш. Пшоно закривали в комірчині на два замки. Від одного замка ключ був у мене.

Коли я перший раз зварила в казані ріденький куліш і насипала по ополонику в миски, то діти їли з такою жадобою, що по блідих їхніх обличчях текли сльози. Жаль було дивитись на них. Рештки їжі, які не можна було взяти ложкою, вони вилизували. Більше половини дітей були пухлими. Кілька осіб не дожили до нового врожаю..

У Смілі на базарі було багато продуктів, але дорогих. Маленький кусочок хліба — два рублі, півлітра молока — руб, банка сухого жому — руб, кусок малая — руб. І куди не кинь — все руб. А рублів у людей не було. Хотіли поїхати по хліб у Київ, та міліція повернула додому. Казали: «Їжте своє». Квасолька, листя, лобода, дубові жолуді, потовчена в ступі кора, цвіт акації, гнила картопля — оце була наша їжа. Всього доводилось попробувати, але вижила, хоч горя такого зазнала, що й зараз здригаюсь, сльози виступають.

26.05.90 р.
№ 48

Гуля Антон Панасович, 1919 року народження, колишній житель с. Мошни, нині мешкає в Черкасах.

— Їли ми в 1933-му все, що попадало під руку: полу, листя, качани та ін. Дуже страждали. Відчуття голоду не полишало ні вдень, ні вночі, як хотілося хоч крихту хліба з'їсти, але його не було. Жителі нашого села пухли від голоду, вмирали масово. Люди втрачали людську подобу.

Сусіди Гречки (у них було 7 дітей) були настільки виснажені, що

перетворились на тіні. 5 дітей їхніх умерло. Ніхто тоді не знав, чи доживе до наступного дня. Смерть могла скосити в будь-яку хвилину. Страшна смерть, голодна. Цього не можна забути. Це незагойна рана в душі нашого народу.

26.07.1993 р.
№ 126

Муха Павло Григорович, 1915 р. народження, житель, м. Золотоноші Черкаської області.

— В ту страшну голодну весну 1933 року я навчався в гірничо-промисловому училищі в місті Сталіно (тепер — Донецьку). В училищі нас навчалось більше 150 осіб. Нас готували до праці в шахтах. Ми харчувалися в шахтарській їдальні, їжа була несмачна, але нам, крім цього ще по карточках давали по 1 кг хліба. Шахтарі також одержували хліб по картках. Вже восени 1932 р. відчувалася недостача хліба. В училище приїжджали на навчання учні із різних областей України. всі вони були виснажені і нерідко пухлі від голоду. Як у Сталіно, так і по всьому Донбасу було дуже багато пухлих людей, які приїжджали із сіл різних областей України.

Сім'я наша проживала в місті Білопілья Харківської області і складалася із одинадцяти осіб, я був самим меншим. У нас було 7 га землі. Коли розпочалася колективізація, нас розкуркулили, вигнали із хати, забрали корову, коні і весь сільгоспінвентар. У нашій хаті відкрили школу. Батько не витримав цього горя і помер, а ми розповзлися, хто куди міг.

28.07.1993 р.
№ 127

Балабай Ніна Павлівна, народилася в 1927 р. в с. Васильків Черкаської обл. Шполянського р-ну, тут і проживає нині.

— В ту голодну весну 1933 р. я хоч і була малою дитиною, але голод мені запам'ятався на все життя. Нас у сім'ї було п'ять осіб. Дуже голодували ми весною 1933 р., їли різне листя, а до того — мерзлу картоплю. Зерна у нас не було: все забрали комнезами.

Першим опух у сім'ї наш батько, а потім — мати, були пухлі і ми — всі діти. Першим помер від голоду батько, потім — мати, за нею — старша сестра Марія (їй було всього 10 років), а ми з братом випадково вижили. Дядько викопав яму для батька і стеріг її, щоб у неї не поховали когось іншого. На нашій вулиці вимерла більша частина людей, яких хоронили переважно в дворах в бурячних ямах. Померлих підводами звозили на кладовище і хоронили по декілька в одній ямі без трун.

29.07.1993 р.
№ 128

Костенко Марія Якимівна, народилася 1922 року в с. Шубині Стави Лисянського р-ну, Черкаської обл., учителька хімії і біології.

У нашому селі було 600 дворів. від голоду в 1933 р. померла було 11 років. Наша сім'я індивідуально вела господарство. Таких людей тоді звали одноосібниками. Тому наша сім'я з осені мала невеликі запаси зерна і весну 1933 р. пережила з великими труднощами. Найбільшою допомогою від голодної смерті була дійна корова. Восени 1933 р. нашу сім'ю повністю розтерзали. Забрали пару коней, увесь інвентар, зерно, а землю забрали в колгосп, то нам і 1934 р. був не кращим від 1933 р.

У нашому селі було 600 дворів, від голоду в 1933 р. померло майже третина населення. Вимерло дуже багато людей і внаслідок цього залишилось дуже багато пустих хат. Люди вмирили сім'ями, і їх хоронили в дворах, декома хоронили на кладовищі. Мерлих звозили на кладовище підводами і хоронили по декілька чоловік в одній ямі. Ями зверху прикривали землею. Люди їли все, що можна і не можна. В селі були випадки людоїдства. Хайко Олита зарубала свою дочку Марію 1920 р. народження і з'їла. У цій сім'ї було 6 осіб і всі вони вимерли від голоду. Я могла б назвати багато страшних прикладів, але не маю сили про це більше розповідати.

На мою думку, цей страшний голод 1933 р. був створений «батьком» Сталіном і його посіпаками. Я хочу, щоб наші діти і внуки не знали такого лиха.

25.09.1993 р.
№ 133

Гончаренко Петро Якович, 1920 року народження. народився в селі Макіївка Смілянського району, Черкаської обл., тепер проживає в с. Матусів того ж району.

— Я весну 1933 року не можу ніяк забути. Добре пам'ятаю насильницьку колективізацію, коли людей загнали в колгосп, весь інвентар звозили в загальний двір, а коні і худобу усупільнили. Пройшло небагато часу, як корови з колгоспу почали забирати додому. Люди тоді плакали, благаючи начальство повернути корови, бо то була єдина надія на те, що сім'я якось виживе.

Прийшла осінь 1932 року, а на трудодні тоді хліба видали дуже мало. Страшно тоді було дивитися, як різні комісії ходили від двору до двору і забирали весь хліб у людей. Сльози дорослих і крик дітей не змогли вгамувати грабіжників. Вони по оселях вишкрібали все підряд: зерно, борошно, квасолю з горщиків. Непо-

кірних, так званих куркулів і підкуркульників, розкуркулювали і вивозили із села.

Наша сім'я була велика, складалась із 8 осіб. Весною 1933 року у нас забрали ячмінь, який держали на посів квасоллю, ступу, жорна і навіть віршовку, якою рубель стягали, як возили снопи. Всі ми дуже важко переживали цю весну. Доводилось їсти всяке листя, буряк, цвіт білої акації. Та коли почали підпхати, батько забрав барахло і поїхав у Воронізьку область міняти на зерно. Ось те дороге добуте зерно та дійна корова і врятували від голодної смерті нашу сім'ю.

Наш батько розповідав, що дуже пухлих людей на межі з Росією вигонили з вагонів, не пускали в Росію. Людей, які їхали товарячком, зганяли з платформ водою під тиском із шланга.

В нашому селі голод охопив усі сім'ї. Люди масово вмирили з голоду. Одних вивозили на кладовище і скидали в ями, як скотину, а других прикопували в дворах. Для прикладу візьму сім'ю Гончаренка Харитона Ничипоровича (мій дядько), який мав шість душ сім'ї. Померли з голоду сам Харитон, його дружина Пріська та двоє дітей.

В селі весною багато залишилося пустих хат, були випадки людоїдства.

На людське горе мало хто звертав увагу. Мене дивувало: всі районні керівники були не місцеві, а прислані, так звані двадцятип'ятитисячники, які з презирством ставились до української мови і культури. Вони розмовляли російською мовою. Хто відстоював свою мову, таких називали націоналістами і репресовували.

8.12.1987 р.
№ 4

Коханій Андрій Оверкович, народився в 1910 році в с. Барахті Васильківського р-ну Київської обл.

— Я випадково залишився живий в 1933 році. Весною їв переважно шпориш. Був такий пухлий, що не міг ходити. Про все пережите страшно розповідати. Люди вмирили з голоду, як мухи. В нашому селі були майже всі люди пухлі, вимерло більше половини жителів села. Залишилося після голодовки багато пустих хат. Людей хоронили в тій одежі, в якій вони помирили, без трун, хоронили по декілька чоловік в одній ямі; тим, хто хоронив, давали в колгоспі по 200 г хліба за одного мертвого.

А жінку Ваську взяли на підводу ще живу і відвезли на кладовище, вкинули в яму, але не прикопали землею. В тій ямі було декілька трунів, і ця жінка якось вибралась із ями і прийшла із кладовища додому, вижила і ось два чи три роки тому померла.

Багато наших односельчан їздили в Київ, щоб купити хліба і багато з них додому не поверталися; ніхто не знає, де їх застала смерть.

Інші області України

4.12.1987 р.
№ 5

Кисільов Петро Іванович, народився в 1918 році на Гомельщині в Білорусії. за професією — інженер-електрик, нині живе в м. Києві:

— Наша сім'я жила недалеко від Чернігівщини. Ми бачили, як з України приїжджали пухлі люди, міняли останні свої речі на хліб, сало, картоплю і зерно.

В Білорусії не було голоду. Наша сім'я мала незначний запас хліба, але у нас було багато картоплі, грибів, була дійна корова. Мама наша не міняла речей на продукти у бідних пухлих людей з України, а всім вона давала картоплю, сало, сир та інші продукти.

Були випадки, що голодні люди з України помирали після того, як наїдались без міри.

28.09.1988 р.
№ 25

Цілий Павло Федорович, 1906 року народження, інвалід II-ї групи Великої Вітчизняної війни, житель села Поділля Баришівського району Київської обл.:

— В ту голодну весну 33-го я працював комірником у колгоспі, і мені було видно, як на долоні, що діялося в селі. Ще з осені 1932 року можна було прогнозувати, що весна 33-го буде голодна. Хліб, який обмолочували, зразу відправляли в державу. Численні комісії ходили по людях і під всякими видумками умовляли колгоспників здати зерно. Хто цього не робив, у того силою забирали. На весняну посівкампанію залишили ярих культур лише на половину. На фураж коням залишили посліди, які кілька раз переочищали. Та за зиму коні так виснажилися, що з них залишилася шкіра та кістки. Лише весною їм почали давати по півкілограма обмішки з отих пісних послідів.

Як почалася посівкампанія, то коні в мокрій ріллі почали падати і дохнути. Уже на початку весни люди почали їсти дохлу конину. Страшно було дивитись на пухлих людей, які приходили до комори і з сльозами просили допомогти. Та скрізь: біля комори, в полі були наглядачі — уповноважені, які чітко виконували свої обов'язки. Але я, було, вкраду зерна і хоч по жмені давав дуже пухлим людям. Та одного разу попався. То ледве відпросився у голови сільради, щоб помилував.

На кінець квітня люди почали падати, як мухи. А в травні вимирали цілі сім'ї. Наше село велике, рятувати всіх людей пухлих не було чим. Багато дітей зосталося сиротами. Для них створили ін-

тернат. Їм варили яшні галушки з остюками. Кожного дня в інтернаті помирало по 3—6 дітей. Були випадки, коли разом із мертвими дітьми вкидали в ями і непритомних.

В селі померло не менше 900 осіб. Склалася така обстановка, що не було кому копати для мертвих ями, а тому хоронили їх по 5—10 у могилу.

Я в той час був нежонатий. У нас була дійна корова, сім'я наша не мала хліба, але я приносив додому зерно. З нього робили крупу і з молоком їли кашу.

Одна сім'я дійшла до краю, всі опухли, а потім почали вмирати. Померли батьки, померла дівчина і два брати. Одна дівчина осталась, але вже не ходила. Я пішов до цієї хати, взяв дівчину додому. Матері сказав, щоб вона цю дівчину за всяку ціну спасла. Через два тижні Маруся оклигала, почала навіть матері помагати по господарству.

Пройшов рік, Маруся стала моєю дружиною. Прожили ми в зладі і великій повазі одне до одного, хоч я за неї старший набагато.

18.04.1988 року
№ 19

Дмитренко Євдокія Петрівна, 1904 року народження, жителька села Волоши- мівка Баришівського р-ну Київської обл.:

— На все життя в мене зосталась незаживаюча рана від голоду 1933 року. Наша сім'я дуже важко переживала голодну весну. Про хліб уже і думки не було. Раді були кукурудзяним крупам, які з горем вимінювали за різне барахло. Та й цих крупів важко було дістати. Отож, як появилась зелень, доводилось їсти різне листя та всяке зілля. Наша сім'я була така виснажена, що ми від вітру хилилися. Та коли розтелилась корова, ми трохи ожили. Але мій чоловік, на всі руки майстер, був такий виснажений, що й молоко не дуже рятувало. Довелось останню одежину промінати за відро кукурудзи, яку по стакану ділили на день, щоб довше протягти. Діти вижили, а чоловік, якого я так гляділа, помер у тяжких муках.

В селі більшість людей були пухлі, багато вимерли з голоду. Хоронили людей без всяких почестей, вкидали в ями по 10—15 осіб.

7.12.88 р.
№ 20

Муравський Макар Аврамович, 1914 року народження, колишній житель с. Станілівки Погребецького району, Вінницької обл., агроном:

— У селі Станілівка я працював агрономом. Урожай в 1932 році зібрали середній. Хліба вистачило б і дати колгоспникам на трудні, і обсіяти поля, а також розрахуватися з державою. Та Мо-

сква розпорядилася по-своєму. По всіх селах району з'явилися представники партії, органів, які створювали комісії по викачці хліба. Ці активісти під керівництвом уповноважених з району, області і центру діяли жорстко, не рахувалися з колгоспниками. Хліб у колгоспі вибирали з-під молотарки і вивозили в державу. А коли все вивезли, почали сортувати, переочищати посліди і теж вивезли. Навіть коням на фураж не залишали... Людям на трудодні видали по 30—40 кілограмів. Уже з осені було видно, чим це закінчиться.

Та озвірілі партійні уповноважені, підкріплені енкеведистами гонили бригади по селах і в колгоспників забирали силою зерно. Навіть із горщиків чи торбинок витрушували зерно, квасолю та все, що можна їсти.

Там, де послаблювалась хлібозаготівля, до керівництва села і активістів застосовувалися адміністративні заходи. окремим «пришивали» саботаж, судили і репресовували. Під репресію попадали навіть і окремі керівники в районах.

Для зміцнення залізної дисципліни на селі скрізь і повсюди були вивішені плакати: «Розкрадачі колгоспного добра — вороги народу».

А 7 серпня 1932 року виходить Постанова ЦВК і Раднаркому СРСР Про охорону майна державних підприємств колгоспів та кооперації і зміцнення соціалістичної власності». В цій постанові зазначалося, що за вчинені злочини карались вищою мірою покарання — розстріл з конфіскацією майна без застосування амністії, а за зрізування колосків — 5—10 років таборів.

Ось такі заходи, вчинені Кремлем, і привели до того, що уже ранньої весни 1933 року по селах району люди почали опухати від голоду. А в кінці квітня і в травні розпочалося масове вимирання людей. У селі були виділені люди і підводи, які звозили мертвих на кладовище. Їх вкидали у великі ями по 10 і більше, хто в чому помер.

Про масове вимирання людей по селах району ні на рівні села, ні району не обговорювалось, а все проводилось, як кажуть, втихаря. Одного разу на районній нараді по підготовці до збирання врожаю я сказав, що в селі багато людей вимерло, а інші в такому стані, що нікому буде збирати врожай. Мене позбавили слова. Після наради я попав в органи на «розмову». Чудом я уцілів. Після такої «обробки» я ходив сам не свій, але скрізь мовчав, про голод ніде і нікому не говорив, хоч люди скрізь падали, як мухи. Як в Станілівці, так і сусідніх селах окремі кутки стали пустими, не було кому збирати врожай. Людям, які ходили на роботу, давали «марину» (сіра юшка з яшного борошна).

Коні, як основна тяглова сила, ще весною в ріллі попадали і майже половина їх видохла.

Голодні десятки людей обступали дохлятину, розрубували і забирали для їжі. На місці дохлої конячини залишались лише копи-та, навіть шкуру забирали, смалили, варили і поїдали.

Як почав пристигати хліб, люди кинулись зрізати колоски. Їх тя-жко били, а окремим давали по 5—10 років таборів.

В багатьох селах району були випадки людодства і труподства. Страшний голод-геноцид охопив усю знедолену Україну. Мільйон-ни жертв.

5.01.89 р.
№ 32

Демченко Денис Дмитрович, 1913 ро-ку народження, житель с. Красне Бах-мацького р-ну, Чернігівської області:

— Мені довелося мандрувати по великій території України, шу-каючи кращого життя. Коли настала, як її повсюди називали, три-вожна осінь 1932 року, наша сім'я проживала в селі Новий Завод Остерського району Чернігівської області. В цьому селі ще з осе-ні хліб вивезли в державу, а колгоспникам дали по 50 кілограмів жита. Ось можна уявити, коли в сім'ях тоді було по 5—7—9 дітей, на скільки вистачило цих кілограмів. Отож і доводилось перехо-дити на картоплю. Та й картоплю поїли люди. В селах Остерсько-го району ґрунти піщані, бідні, зернові давали низькі врожаї, то-му вже ранньої весни розпочався голод. Почали масово опухати люди, а потім помирали з голоду.

Люди їли, що можна і не можна. Коли появились гриби, багато отруїлись ними і померли. Сусідній район — Козелецький — теж постраждав від голоду. Хоронити людей в цей район прислали солдат із Києва, бо місцеві жителі були настільки виснажені, що ко-пати ям не могли.

Наша сім'я виїхала на переселення в Новопразький район Кіро-воградської області, в село Бережинка. Прибули в це село після жнив під осінь, а хліб у степу стояв незібраний, хати позаростали бур'янами, людей залишилося дуже мало. В селі я зовсім не бачив живих тварин. Люди навіть собак поїли. Мешканців залишилось не більше 20 відсотків. А село Андріївка так вимерло, що теж не бу-ло кому збирати врожай.

В села цього району переселяли людей з Білорусії, які поселяли-ся в пустих оселях. Чимало було випадків людодства.

Дуже багато весною видохло коней, а тому і поля не всі засія-ні. Мені довелось побувати в багатьох сусідніх селах, то скрізь бу-ло видно одну і ту ж картину. Цілі вулиці стали пустими, позарос-тали оселі бур'янами. Хліб збирали до самого снігу, а молотили кінними молотарками до нового 1934 року.

І от пройшло 56 років, а я й досі не можу забути того, що до-велось пережити і побачити на власні очі.

20.05.1990 р.
№ 41

Якушко Олександра Яківна, жителька
Бобровиці (вул. Зелена) Черніговської
обл.,

— Мешканці нашої вулиці дуже страждали від голоду у тридцять третьому. Більшість з них опухли, ноги потріскались, з ран сочилась рідина. Вимирали цілими сім'ями, їх хоронили в братських могилах. Навіть ям для померлих не було кому копати, закопували у дворах. У нашій сім'ї (батьки і чотири дочки) теж усі опухли, їли всяке зілля, чудом вижили. Наша сусідка, Єлизавета Григорівна Литовко, мала сім'ю із шести чоловік, всі вони не витримали тяжкого голоду і померли.

20.05.90 р.
№ 43

Плескач Павло Антонович, мешканець
Бобровиці (вул. 30-річчя Перемоги)
Черніговської обл.:

— Я на все життя запам'ятав ту страшну, чорну, голодну і холодно весну 1933 року. У нашій сім'ї було 8 душ: батьки, два хлопці і четверо дівчат. Всі були пухлі, особливо мати. На нашій вулиці багато було в такому стані, вимирали цілими сім'ями, не було кому хоронити. Сусідка—Соломія Плескач мала сім'ю із 10 осіб, шестеро не витримали, померли від голоду. Повністю вимерла сім'я Шатковських. Закопані в дворі Шудри, Голуби.

20.05.1990 р.
№ 42

Лупич Олексій Данилович, житель Бобровиці (вул. Фрунзе) Чернігівської обл.:

— Назавжди врїзалась у мою душу голодна весна тридцять третього року. У сім'ї було 7 чоловік: дід, баба, батьки та троє дітей. Я був найстарший. Їли листя, бур'ян, товкли гречану полову і пекли чуреки. Дід не витримав і помер від голоду. Щоб урятуватись від голодної смерті, ми, хлопчачи, зібрались і пішли в радгосп збирати довгоносики. Нам давали баланду і по 150 грамів хліба. Але на плантації цукрових буряків кілька хлопців померло з голоду. Пригадую і таке: створені бригади ходили по хатах і забірали все, що можна було їсти...

20.05.90 р.
№ 44

Величко Марія Герасимівна, жителька
села Нова Басань Черніговської обл.:

— В селі люди дуже голодували весною 1933 року, вмирали на ходу. Окремі сім'ї вимирали повністю. Наша сім'я складалася із 13 душ: батько, мати і нас одинадцяттеро. Що було в хаті, все виміняли на їжу. Їли гречану полову, головки конюшини, цвіт білої акації, бурякове листя та всілякі бур'яни. Малі діти серед двору паслися як поросята, їли калачики. П'ятеро дітей померло з голоду. Окремі односельці дочекались жовтого жита, наїлися і теж повмирали.

20.05.90 р.
№ 45

Цикал Олексій Трохимович. колишній житель Озерян, нині проживає в Бобровиці (вул. Воровського) Чернігівської обл.:

— Весною 33-го наша сім'я так голодувала, що страшно пригадати. У сім'ї було 10 душ: дід, баба, батько, мати і шестеро дітей. Їли, що попадало під руки: всілякий бур'ян, листя липи, цвіт білої акації. Колодочки з кукурудзи товкли. Коли батько і брати опухли, вирішили зарізати ялову корову. М'ясо ми посолили, їли ощадливо, навіть шкіру смалили і теж їли. Оце нас і врятувало від голодної смерті.

21.05.90 р.
№ 46

Белова Марія Іванівна, колишній ветфельдшер, жителька Носівки Чернігівської обл.:

— Коли пригадаєш ту жахливу весну 33-го, ніби мороз по спині пробіжить. Багато було пухлих людей, наша сім'я — теж. Випадково вижили. На окремих кутках померлих прикопували на подвір'ях. В селах були випадки людодства. Голод на Україні створений Сталіним штучно. В колгоспах все зерно забрали ще восени 1932 року, вірніше не забрали, а пограбували, навіть посівматеріалу не вистачило.

22.03.92 р.
№ 89

Барановський Олександр Костянтинович, 1910 року народження, м. Білополе, Сумської обл., робітник:

— За свої довгі роки мені довелося всього побачити, пережити багато всякого горя. Громадянську війну ще малим хлопцем довелося переживати в злиднях, недоїдали, не було взуванки і одержі, а всяке зерно забирали, то красні, то білі.

Великого горя приніс людям і голод 1922 року. Він багато людей забрав на той світ через неврожай, епідемії, та багато тоді з села хліба забрали під силою, тобто конфіскували. Тоді багато людей вимерло з голоду, особливо в містах. Одні люди ходили просили їжі, другі міняли всяке домашнє барахло на хліб. А скільки людей померло на дорогах, не добравшись до села...

Голод в 1933 році завдав найтяжчого горя людям ізраненої України. Він охопив усю Україну, люди вимерали цілими сім'ями і навіть селами. В нашу невелику сім'ю, що складалася з чотирьох осіб, голод прийшов на початку лютого 1933 року. Відтоді ми в оселі не мали ніякого зерна. Активісти на чолі з уповноваженим з району в людей забирали все підряд, що можна їсти. В селі люди масово вимирали, їх вкидали в ями, як тварин, без всяких пощестей.

Я своїми очима бачив мертвих людей з торбинками колосків, які лежали, вже розклавшись, в озимих хлібах. В місті на вулицях і ринку валялися трупи мертвих людей. Я міркую так, щоб по-людськи тоді підійшло верхнє начальство, то такого голоду не було б, бо врожай 1932 року був середній.

Мені вже мало осталось, але я неначе й зараз чую дитячі трагічні голоси: «Мамо, мамочко, я їсти хочу, дай хоч що-небудь...».

25.05.88 р.
№ 24

Скорик Іван Захарович, 1907 року народження, колишній житель села Васильківки Онуфріївського району, Кіровоградської області, тепер мешканець міста Кам'янки Черкаської обл.:

— Всім людям, які осталися живими на Україні після голодної весни тридцять третього, навіки врізалась в пам'ять трагедія народу.

Тоді я працював головою споживчого товариства в своєму селі. Запам'ятав на все життя і я страшний голод. В кооперацію раз на тиждень привозили по 5—10 кілограмів хліба (по 6 карбованців за один фунт). Ось попробуй його розділити. А ще прикрише було, коли виділили по списку 200 грамів, а в людей не знайшлося 3-х карбованців викупити його. Сльози і плач убивали мене.

Люди в селі опухли з голоду. А весною, як почали сіяти, то і коні дохли, і люди групами вмирили, проте допомоги з боку держави ніякої не було.

В селі створилась така обстановка, що люди стали злі, безжалісні, почалися крадіжки. Голодні люди стали залазити в погріби за картоплею і буряком, в кого залишилась якась курка, доводилось забирати в хату.

Людей мертвих хоронили в ямі по кілька чоловік. Укидали, як попало і в чому хто вмер. Багато вимерло дітей. Зараз важко їх порухувати. Це відбулося на прирості населення в Україні.

Довго замовчувалась ця страшна трагедія. Я думаю, треба відродити історію. Потрібно на кладовищах відшукати могили помірних, опорядити їх і на зібрані гроші побудувати пам'ятник. Вважаю, що голод на Україні створено штучно. Основний винуватець цього страшного голодомору-геноциду — Сталін із своєю свитою. Мені хотілося, щоб більше ніколи не було сиріт, вдів і наруги над нашими людьми.

8.10.1988 р.
№ 26

Дерев'янка Леонід Степанович, народився в 1917 р. в селі Омельгород Олександрівського р-ну Кіровоградської обл., тепер живе в с. Бовтишка, вчитель за професією.

— Мені було тоді 16 років, і я добре пам'ятаю ту страшну трагічну весну 1933 року. Учні в школі ходили по коридору з опущеними головами, не чути було веселого дитячого сміху, галасу. Я і мої однокласники думали про одне: хоч би раз чогось доброго наїстися. До школи ми йшли майже не снідавши. Мати, було, спеке сковорідку оладків із листя, поділить по два на кожного, посьорбаєм якоїсь юшки із зелені та і дибаш до школи, а нас у сім'ї було 9 осіб.

Одного разу ми поверталися із школи додому і були настільки виснажені, що ледве переступали ногами. Та ось безсилля нас примусило присісти. Сиділи ми довго, мовчки нахиливши голови.

Наша сім'я була велика. Весною 1933 р. дуже страждала, їли все, навіть не віряться тепер мені, що ми таке їли — листя, і різний бур'ян, дохлу конину. В сім'ї всі були пухлі.

В селі люди були майже всі пухлі. Було, йдуть жінки із буряків, а ноги, як валянки. Для тих, хто працював на буряках у колгоспі, варили баланду і давали її по літрі. Кожного дня їздила підвода і звозила мертвих на кладовище, яких скидали у братські ями. В селі з голоду вимерло біля 200 осіб.

16.04.1991 р.
№ 62

Костенко Карпо Іванович, 1918 року народження, житель с. Вершино-Кам'янка Новгородківського району, Кіровоградської області:

— У нашій сім'ї було 11 осіб. По селу вона вважалася середняцькою, землі було 9 десятин, мали коней, корову та різний інвентар, жили ми в достатку. Коли почалася насильницька колективізація, у нас забрали землю, коней, знаряддя праці. Забрали і хліб, тобто всяке зерно. Нам доводилося, уже починаючи з 1930 року, жити в злиднях. Старші мене брати і сестри поодружувались і відійшли від сім'ї, а на весну 1933 року нас залишилось 5 осіб: батько, мати і нас 3 хлопці.

Ранньої весни 1933 року наша сім'я почала дуже голодувати, не було в хаті ні зернини, їли буряк, картоплю, а як і цього не стало, почали їсти всякий бур'ян, листя дерев, ходили у степ, розкопували мишачі запаси. Але все це не врятувало, сім'я опухла з голоду, а батько не витримав і помер в тяжких муках голодною смертю.

Наше село найбільше в районі: нараховувалось до 2000 дворів

з населенням понад 6000 осіб. Люди в селі настільки страждали від голоду, що майже дві третини були пухлими, а з голоду померло більше 2000 осіб. Страшно згадувати, як їх десятками возили на кладовище і вкидали, як тварин, в ями. Багато їх лежало на вулицях, трупи прикопували в дворах, на городах. Навіть нашого батька прикопали на городі. В селі цілі вулиці були спустошені. Сім'я Ложешника Антона Савелійовича, яка складалась з 4 осіб, вимерла повністю, а сім'я Удовиченка Михайла Сергійовича складалась з 3 осіб і теж вимерла повністю. Сім'я Панасенка Гната Семеновича складалась з 6 осіб — померло з них 3, а в сім'ї Пробийголови Трохима з 6 осіб померло 4. Та всіх їх, мучеників, не перелічити.

Сусідні села постраждали від голоду настільки, що залишились пустими. Це село Велика Чечелієвка, Павлівка, Воронцівка і Будьонівка.

21.08.91 р.
№ 83

Мельник Олекса Іванович, 1915 року народження, житель м. Кам'янки, а проживав у с. Красносілка Кам'янського району (тепер Кіровоградська обл.):

— Зерно з урожаю 1932 року забрали підчисту, а хліб тоді вродив непогано. Навіть посівматеріал переполовинили. Сім'я наша складалась з трьох осіб — батько, мати і я. Зимою 1933 року хліба в нас зовсім не було. Їли квасоллю. А навесні їжі не стало геть. Батько й мати опухли, їли листя, траву. Але, дякувати Богу, якось вижили.

У сім'ї Івана Заливи лишилася одна дочка, а 3 особи померли. Сім'я Тарасенків вимерла повністю, а було 7 осіб. Та й не одну цю родину спіткало таке страшне лихо. В селі було пухлих людей десь процентів 80, а померло з голоду 35—40 процентів. Жодну хату не обійшов голодомор. Влітку не було кому збирати врожай. Присилали людей на жнива з інших населених пунктів, а також студентів із Києва.

30.12.1988 р.
№ 31

Бойко Микола Іванович, 1910 року народження, житель міста Дніпропетровська (Повної адреси не дав, мотивуючи побоюванням за дані ним пекучі спогади. пригадавши 1937 рік — рік масових репресій):

— Мене призвали в кадрову восени 1932 року і направили відбувати службу в м. Києві. Годували нас в армії непогано, на початку—пайка трохи було малувато, а коли втяглися, то цілком вистачало.

Як прийшла голодна весна 1933 року, то і ми в армії почали по-

троху відчувати голод. Зрізали пайок хліба з 1200 грамів до 800.

У місті появилися перші жертви. Люди із села приїжджали, щоб щось роздобути з їжі і за холодну ніч, виснажені помирали під магазинами. Наших солдат перестали пускати в місто. Та коли появилися масові жертви, у нашій частині сформувався підрозділ і кілька кінних підвод, які дуже рано забирали мертвих, накривали брезентом і відвозили на Байкове кладовище. Там їх скидали у глибокі ями по 20—30 чоловік, а могилку насипали, як для одного. Лишню глину вивозили підводами. Нам було наказано не розповідати в частині про те, що ми робили. Були і такі випадки, коли на підводі під брезентом серед мертвих подавали предсмертні голоси ще живі люди...

Проходив час, а мертвих людей у місті збільшувалось, тоді нам наказали вивозити їх у безлюдні місця, там їх грузили на машину і десь вивозили. Коли ми їхали підводами по місту, пухлі голодні люди обступали нас і з сльозами просили хліба.

Я завжди вечірню порцію свого хліба залишав голодним, а рано ділив його на маленькі шматочки і давав голодним, які кожного ранку нас зустрічали. Голодні, особливо підлітки, брали шматочок хліба, цілували руки, христилися і плакали.

Як розпочалося масове вимирання голодних людей, нашу роту з підводами відправили в Козелецький район. Там роту поділили на частини і розіслали по селах хоронити мертвих людей. В окремих селах люди так виснажились, що не мали сили ніяк копати, ні хоронити померлих. Отож солдати копали ями, звозили мертвих і вкидали в ями більше десяти осіб. Окремі сім'ї вимирали повністю. Були випадки, що мертві були в такому стані, що їх приковували в дворах.

12.01.91 р.
№ 74

Клименко Кирило Андрійович, 1921 року народження, родом з міста Донецька, вул. Бірюзова, учасник Великої Вітчизняної війни, шахтар:

— Мій батько, Андрій Миколайович, виходець із села. Молодим юнаком залишив він родину і поїхав на заробітки в Донбас. Працював він на шахті в забої. Вугілля тоді в шахті перевозили вагонетками і видавали його на-гора.

Сім'я наша була велика, складалася з 8 осіб, проживала в старому «юзівському» бараці, в двокімнатній квартирі, в якій прусаки і таргани не давали спокою. Проживали в злиднях. Мені, як найстаршому, ще молодим хлопцем довелося тоже спустатися у шахту добувати вугілля, заробляти гроші і допомагати сім'ї.

Важко було працювати в забої: невиносима жара, піт заливав очі, все тіло мокре покривалось їдким вугільним пилом. Вилазили з шахти такими, що тільки очі та зуби блищали. Заробітки були

великими і це нас молодих прив'язувало до шахти.

На війні я воював у діючій артчастині, як кажуть, від дзвінка до дзвінка. Був двічі поранений, перебував у госпіталях, але вернувся додому працездатним, пощастило мені.

І знову потягло на шахту. Після війни шахти Донбасу були зруйновані, затоплені водою. Та пройшов певний час — шахти відновили, почали давати вугілля так потрібне державі. Доводилось працювати в шахті по дві упряжки, щоб більше заробити. Заробітки почали зростати, сім'я моя з чотирьох осіб жила заможнo. Навіть «Волгу-21» придбав. Та доробити до пенсії мені не довелося. Списали мене з шахти по стану здоров'я, серце підвело.

А тепер розповім і про голодний 1933 рік. Мені тоді було 12 років. Як найстаршого, мене мама посилала кожного дня в магазин за хлібом. Тоді все давали по карточках. Батькові, як шахтарю, давали на день кілограм хліба, а на утриманців—по 400 грам. В Донбасі шахтарі хоч і не багато жили, але не голодували. Проте місто було забите голодними людьми, що добиралися з голодних сіл. Всюди ходили дорослі чоловіки, жінки і діти: обірвані, замурзані, пухлі. Одні просили, а другі намагалися проміняти одержину на кусок хліба.

Коли я виходив з магазину, то завжди добавочний кусочок хліба ламав на кусочки і роздавав голодним дітям. Мама мене за це хвалила. Я бачив, як пухлі, німечні люди, які не могли рухатись з протягнутою рукою, просили хліба. Через деякий час, особливо рано, мертвих і тих, що не могли ходити, скидали на підводу і кудись вивозили. Бачив я і таке, коли з порожніх платформ знімали мертвих людей і скидали на «полупорку». Горе людське я ніяк не можу забути.

15.01.91 р.
№ 75

Климов Володимир Петрович, 1908 року народження, народився і проживає в м. Сімферополі, службовець:

— Прожив я багато. Всього довелося побачити своїми власними очима, пережити і тяжкі тривожні роки, і завжди чомусь доводилось чекати і надіятись.

В Криму, як всесоюзній здравниці, мені довелося спілкуватися з людьми різного віку і різних національностей. В Крим приїжджали одні відпочивати, а другі — торгувати, наживатися.

В моїй пам'яті залишився страшний голод 1922 року. Громадянська війна завдала великої шкоди населенню Крима. Люди дуже голодували. хліба не було, повсюдно пухлі ходили, просили милостиню. Трупні людей можна було бачити в Сімферополі, вмирали вони тоді і в степовому Криму. Не одна тисяча кримчан померла з голоду.

Наша велика сім'я, що складалася з 9 осіб, дуже голодувала, про хліб давно забули, нас рятувала риба — чорноморські бички. Я з двома братами кожного дня ходив у степ ловити сусликів. з них мама готувала їжу.

Як пригадую весну 1933 року, то мені здається, що в Криму такого повального голоду, як на Україні, не було. Я тоді працював службовцем, отримував по карточці 600 грам хліба. В комерційному магазині можна було купити по дорожчій ціні один кілограм чорного хліба. Та й риби в магазинах можна було купити. Це і спасало людей від смерті. Були випадки, що помирали люди з голоду, але це найбільше траплялося на сімферопольському ринку. Це люди, які приїжджали з голодної України, шукаючи порятунку...

16.01.91 р.
№ 76

Проценко Василь Сергійович, 1918 року народження, житель м. Бердянська Запорізької обл., колишній рибак.

— Мене змалку батько привчав рибалити. Як тільки я підріс, мене Азовське море так зачарувало, що риба мені снилась кожної ночі. Я не снідав, швидко брав рибальські снасті — і на море. Як тільки попадалась риба в мої снасті, я радів, мені здавалося, що я находжусь на десятому небі. З рибою біг додому, віддавав її мамі, а потім снідав. Так кожного ранку до схід сонця я бігав на море. А ставши юнаком, поступив на роботу в риболовецьку флотилію Азовського моря. На морі рибалком працював до пенсії.

Азовське море було одним із самих багатих по кількості риби в світі. Важливі промислові риби: тюлька, хамса, судак, різні коропові, бички, осетрові, оселедці, лящ, сазан, вобла та інші. Море багате на кормову базу. А тому улов риби з одного гектара складав у «врожайний» рік 80 кілограмів з гектара. В минулих роках добували риби 2,5—3 млн. центнерів. А тепер із-за варварського відношення до вилову риби («давай план любою ціною»), Азовське море почало переживати трагедію, окремі види риб перестали бути промисловими, інші почали зникати. Навіть тюлька стала дефіцитом.

Мені, як рибак, стає на душі гірко, боляче за такий стан справ до господарської діяльності на Азовському морі.

Голодну весну 1933-го року жителі Бердянська переживали важко, хліба на робітника-рибака давали по 500 грам, а на дітей — по 200.

В місті люди дуже голодували, пухлі, були жертви. У нашого сусіда Онищенка Дмитра померло двоє малих дітей — Оля та Петя 5—7 років.

Риба — цінний продукт, але коли кожного дня риба з рибою, то організм перестає сприймати її, хворіє... Я це відчув на собі. Було

голодний наїсишся риби без хліба, починає нудити, а потім настає рвота.

Наша велика сім'я з 7 осіб переживала труднощі, але вижила.

До Бердянська кожного дня приїжджали сотні голодних, виснажених людей з різних сіл. Вони з жадібністю наїдалися тюльки, всякої риби, а потім віддавали Богові душу. На березі моря валялися трупи людей по кілька днів.

22.03.92 р.
№ 97

Христенко Тимофій Антонович, народився 1914 року в селі Сирово, Владівського району, Миколаївської області. нині проживає в м. Києві, робітник.

— Багато часу пройшло від того страшного голоду-геноциду тридцять третього, а коли пригадую оті страхітливі трагічні події, то на душі стає гірко, серце тривожно б'ється, очі наливаються слізьми. Та як не плакати, коли наша сім'я, яка складалася з чотирьох дорослих — мами, старшого брата Пантелеймона та його дружини — померла з голоду. Я вижив чудом, був такий пухлий, ледве ноги переставляв.

В наші оселі ще з осені 1932 р. склалося трудне становище. На трудодні хліба в колгоспі видали дуже мало. Уже після нового 1933-го року в нашу сім'ю прийшло горе, доїдали останні кілограми квасолі, сої, кінчалася картопля. Почали їсти все, що можна і не можна — всяке листя, траву, товкли колодочки кукурудзи, але це не врятувало сім'ю від голодної смерті.

Я бачив, що скоро і мені прийде кінець, треба шукати порятунку. Ото ж наплів я з кінського волосу з десяток петель і вирушив у степ ловити суслики, ховрашки. Було принесу додому три—чотири тваринки, обдеру, а потім їх варив, смажив і їв — так і вижив.

Наше село було велике, біля 1000 дворів, люди в ньому ходили майже всі пухлими, вимерло з голоду не менше 30 відсотків громадян.

В нашої сусідки, Олександри, було п'ять душ сім'ї. Померли з голоду Олександра, її чоловік і троє малих дітей.

Якщо взяти нашу велику родину, то половина її вимерла з голоду.

Чому трудовий люд на такій родючій землі вмирав з голоду? Хто цьому винен? Не один раз ми, дорослі, тоді запитували один одного по секрету, але не хотілось вірити тому, що Сталін і його політбюро штучно створили голод на Україні.

Те насильство, ті жахи, які творились над нашим багатостраждальним народом, ті мільйони невинних жертв, ті мільйони сиріт, ті тисячі братських могил, в які вкидали ще живими, не зникнуть з моєї пам'яті до самого кінця мого життя.

Малиновський Марсилін, 1912 року народження, житель села Олександрівки, Новоград-Волинського р-ну, Житомирської обл., колишній житель с. Федорівки, робітник.

— Сім'я наша була велика: батько, мати, три хлопці, і троє дівчат. Щоб три рази дати їсти такій сім'ї, то треба було мамі «поламати» добре голову. Ранньої весни 1933 року наша сім'я була вже без хліба. Доводилось до чорного борошна домішувати картоплю, буряк, гречану полову і пекти на сковороді якісь коржі, не схожі на їжу. Колись в доброго господаря і собака такої їжі не схотіла б їсти. Та прийшов час, борошна не стало, доводилось їсти листя з дерев, жолуді та всякий бур'ян. Сім'я дуже страждала, але вижила — молоко спасло, корова отелилась.

Наші сусіди, Осінський Кароль, і його дружина Мілька та годувальник Антоні померли з голоду. Запольський Григорій, чотири його дочки і син померли з голоду, а потім і сам Григорій.

Мій двоюрідний брат Малиновський Тахій у великих муках протягом кількох днів помирав. Я йому носив молоко, напував його, але він не витримав — помер.

Я добре пам'ятаю і голодну весну 1922 року. До нас привозили голодних дітей з півдня України і розселяли по дворах. Ми цих дітей спасали від голодної смерті.

А тепер хочу розповісти про своє особисте горе, про муки і виживання, про кровожадний фашизм, очолюваний людоїдом Гітлером.

В липні 1942 році нашу групу людей, яка переховувалась у житомирських лісах, захопили німецькі карателі. Відправили в табір за колючу проволку, як партизанів, там били і морили голодом. Для наведення страху кожного десятого розстріляли. Тих, хто вижив, вивезли на каторгу в Німеччину.

Попав і я в один товарний поїзд, в якому вивозили людей з України у великий рейх. У вагони так напхали людей, що присісти ніяк, вірніше сказати, як сірників у коробку. Дорогою їхали кілька діб до місця призначення. Людям не давали ні їжі, ні води. Це все робилось з метою, щоб виснажити людей до такого стану, щоб вони були не в силі робити будь-яку непокору.

Нашу велику групу відправили на завод на самі чорні важкі роботи. Хліба з тирсою давали по 400 грам. Я не витримав і втік із заводу. Мене і таких, як і я, непокірних, половили і відправили в табір смертників — Дохау. Мені вручили мій номер 42820. Наділи смугнасту лагерну одягу з цим номером. Годували в лагері погано. Люди сотнями вмирили з голоду. Їх грузили на машини, вивозили і спалювали в печах крематорію. Тим, хто був виснажений

до крайності, ввечері у їжу кидали отруту, вони поїдали її, засинали і не просипались. Таких мертвих тоже спалювали. День і ніч з труб крематорію валував чорний дим. Кожного дня нас чекала така страшна доля. Та мене особисто в лагері спіткала страхотлива доля. Нас, групу в десять чоловік, відправили в лікарняний експериментальний блок. Як стало нам пізніше відомо, в цій лабораторії проводили різні експерименти, дослідження, як над тваринами. Нашу групу кілька днів тримали у великій кімнаті, давали якусь невідому нікому з нас рідину, яку ми голодні випивали.

Ввечері 23 лютого 1943 року нам усім десятьом дали закурити душисті папіроси. Як тільки ми їх викурили, нас вивели на подвір'я блоку, розділи до нижньої білизни і положили на дерев'яні нари. Мороз охопив моє тіло, воно трусилось, а потім я неначе провалився в безодню. Рано я прийшов у себе в водяній холоднокрижаній ванні. Потім мене перенесли в трохи менш холодну ванну, і так з ванни у ванну переносили поки нарешті я відчув теплу воду. Я зрозумів, що нас заморожували, а потім розморожували.

З десяти чоловік, після такого експерименту, нас оживили лише трьох. Нас поселили в одну палату. Їсти нам почали давати три рази на день, різноманітну і добротну їжу. Але кожного дня досліді, уколи, викачували і переливали кров. Давали такі уколи, що втрачали розсудок. І так кожного дня протягом місяця. Ми сиділи в палаті і дивились один на одного, як на якісь експонати. Тіло у нас набралось, прийняло форму нормальної людини, але воно утратило тургор, стало дряхле, бліде, жовте, обезкровлене, ніби з воску зліплене.

Пересуватись нам стало важко, в голові паморочилось, темніло в очах.

Таких, як ми підопитних, кожного дня по кілька чоловік вивозили на страту через механічну вішалку.

Ось підійшла черга і до нас. Вивели нашу трійку з кімнати на подвір'я. Там стояло чоловік з десять. Вони шатались, тримаючись один за одного. Як групу цих людей почали вести до шибениці, з якою йшов і лікар, то я до нього звернувся на польській мові: «Якщо в вашому тілі є хоч крапля польської крові, то ви мене повинні врятувати».

Лікар підійшов до ката, дав йому 200 марок і сказав: «Над номером 42820 я продовжуватиму проводити досліді». Кат махнув рукою. Лікар мене повів у експериментальний блок, переодягнув і положив на ліжку. Я на ліжку лежав, а моє тіло так здригалось, як після приступу лихорадки. Коли лікар глянув на мене, він взявся за голову. Через деякий час мені дали укол, я заспокоївся і заснув.

В палаті я пролежав кілька днів, мене відкормили, навіть молоко давали. Потім лікар дістав цивільну одежу і організував мені втечу. Я після всього ось такого страшного мученицького життя, знову народився на білий світ. Своєму лікарю-рятівнику я настільки вдячний, що як тільки виживу, буду все життя молитися за його гуманність і доброту.

Я оставив смертний табір, настояще пекло. Одна була мета — добратися додому, до сім'ї, до рідної України.

Довго мені ввижався отой смертоносний Дахау, в якому безневинних людей з усієї Європи навіть і самих німців спалювали, а попелом людським удобрювали свої лани. А скільки загинуло в чорному пеклі українців, білорусів, росіян, народів Кавказу, Середньої Азії, полонених і насильно вивезених в Німеччину та їм і ліку немає!

Довго я блукав по території Німеччини, але холод і голод примусив залишитись нелегально в одного доброго бауера, який проживав на маленькому хуторці. Він мене використовував на різних роботах. Але донесли в поліцію і мене знову забрали в лагерь. На роботі в лагері я зумів знову втекти. І так я кілька разів попадав за колючий дріт і все тікав. Скільки довелося разів дивитися у вічі смерті? Та видно щасливий я був. Я пройшов велику територію Німеччини і скрізь бачив колючу проволочку і безчисленні мученицькі лагери.

Довелось мені побувати в Швейцарії, Австрії, Там також лагерь з колючою проволочкою. Американські війська в Австрії 30 квітня 1945 року нас звільнили з лагерь. Радості не було меж.

День Перемоги над німецьким фашизмом всі народи, звільнені з лагерь, зустрічали з великою радістю, із сльозами на очах...

Голод на Україні в 1921—1922 роках.

Голод в 1921—1922 роках, який охопив усю хлібородну Україну, розпочався в кінці літа 1921 року. Особливо страхітливий голод вирував у південних районах України, де проживало майже 10 мільйонів людей, або біля двох п'ятих всього населення республіки.

Щоб читач зміг уявити, якою тоді була Українська республіка, подаю коротку історичну довідку про територію і населення.

Дванадцять губерній, що складають Радянську Україну, охоплюють загальну площу в 408 тисяч квадратних верст, або коли перевести на десятини. — 42.519.000 десятин. Загальне населення пересічно 26 мільйонів (25.861.000), з них — 21.067.000 сільського населення і 4.790.000 міського населення. Таким чином, на сто чоловік припадає біля 19 чоловік міського населення і біля 81 сільського. Найбільшим містом була Одеса з 485.000 мешканців, потім Київ — 366.000, Харків — 271.000, Катеринослав —

164.000 і Миколаїв — 109.000. Найбільше число міського населення в Одеській губернії, де на 100 сільських мешканців припадає 42 міських, далі йде Донецька з 38 міськими, Київська — з 34, а останніми йдуть Кременчуцька — з 12, Полтавська — з 10. і найменше мала міського населення, Волинська губернія — 9 мешканців.

По національності 76 процентів населення становлять українці, 11 процентів великороси, 7 процентів євреї, 2 — німці, 1 — поляк, а також 3 проценти — інші національності. Головний процент міського населення становлять великороси — 34, за ними йдуть українці — 32, євреї — 25, німці — 2. В сільському населенні українці становлять 83 проценти, великороси — 7.

(Зі статті Раковського «Радянська Україна» в 1921 році опуб. «Українські робітничі вісті» 8 березня 1922).

Зараз важко встановити, скільки мільйонів людей голодувало в південних районах України — радянська преса замовчувала про страшний голод того часу.

Різні представники з іноземних країн цікавилися страшним лихом на Україні. Так, в лютому 1922 року канадські газети писали, що згідно з Харківським з'їздом губернських комісій допомоги перебували 6.682.000 голодуючих. Ці цифри занижені.

В. Квіслінг, представник комісії Нансена, для України повідомляв, що під час перших 8—9 місяців голод зростав шаленим темпом і досяг 7 мільйонів осіб. Цифри Квіслінга часто використовували радянські газети, як фактичні цифри голодуючих.

Уже в березні 1922 р. міліція в Одесі по вулицях назбирила 1060 трупів. Мертвих від голоду підбирали по південних містах України. За два місяці на початку 1922 року в Запорізькій губернії загинуло 16.000 людей. В Україні між 1 і 20 березня від голоду померло 125.000 людей, а місячно вмирає 40.000 осіб («Укр. Голос» 13.09.1922 р.).

Люди голодували, їли всякі відходи, собак, котів, мали місце численні випадки людодства і труподства. Інформація про голод на Україні була обмежена. «У. Р. вісті» не присвячували темі голоду належну увагу до кінця 1921 року. Проте «Правда» 21 вересня писала про «Страшний голод і пошесті в Росії і на Україні».

Проходив певний час, і жах голоду почав діяти на читачів преси. В газетах почали появлятися змістовні великі статті про голод на Україні. Привертали до себе увагу статті професора М. Грушевського. Він пише 10 квітня 1922 року листа «До шановних земляків Америки»:

— Шановні земляки! Хоч великі розміри, тяжкі й страшні форми голоду на Україні вже кілька місяців сконстантовані урядовими органами Української Радянської Республіки й оповіщені в пресі, проте поміч... з місяця марта розвивається дуже поволі. Коміса-

ріат об'єднаного комітету інтернаціональних Червоних Хрестів д-ра Нансена хоч іще в грудні включив Україну в план своєї акції. тільки щойно приступає до організації годування голодної людності...

Тимчасом страхи голоду не можна навіть описати... Люди висихають до тої міри, що з тіла нічого не лишається, буквально самі кості та шкіра...

Попри це Український Червоний Хрест нагадує про тяжке становище української інтелігенції...

Я з остатків грошей, присланих на мої руки деякими українськими організаціями Америки торік, за останній час вислав близько 200 доларів... Прошу Вас робити те саме найкраще безпосередньо... українським університетам, академії мистецтв, академії наук, Українському Народному Товариству... («Канадський Українець», 10 травня 1922 р.) (адреса: Київ, Велика Підвальна, 36). Зі щирим привітом М. Грушевський.

Я навмисне, хоч і скорочено, вмістив листа М. Грушевського, першого президента України, вченого зі світовим іменем, щоб показати його турботу про голодуючий український народ.

Одеська газета «Станок» подає цілий ряд повідомлень про голод. Вона пише, що найбільше постраждало від голоду населення Дніпровського повіту. Негайної допомоги потребує 100.000 населення. Надзвичайно тяжке становище дітей, яких привезли з Донбасу. В Одеськім повіті 25 процентів населення потребує негайної допомоги. люди помирають з голоду.

І так «Селянська Правда» 23 грудня 1921 р. в рубриці «По голодних місцевостях» пише:

Одеській повіт. Подають про важке становище в повіті. Живий і мертвий реманент продають за безцінь... Голодні відшуковують різне падло і їдять його, по деяких селах голодує 90 відсотків населення.

Мелітопольський повіт. Вознесенську волость оголошено голодною... Через голод поширюються пошесті. Люди, залякані голодом кидаються світ за очі, розпродують реманент та худобу. В Михайлівській волості зареєстровано 9000 голодуючих. На протязі другої половини листопада захворіло 96 чоловік, вмерло — 18. В багатьох місцях панує тиф.

А в «Селянській Правді» за 25 грудня читаємо: «На Запоріжжі все яскравіше виявляється страхіття голоду. В Мелітопольському повіті по 1 грудня зареєстровано 459 смертних випадків, в Гуляй-Польському районі — 49 випадків, в Бердянському — 39. Скотина гине неймовірно. Вже загинуло 20—25 відсотків. В деяких повітах продають скотину за 12 пудів борошна.

Голод на Полтавщині. 6 волостей Кобеляцького повіту і три во-

лості Коноградського повіту визнано за голодні. Тиф проявляється серед голодних.

В Новомосковському повіті на Катеринославщині нараховується більше ста тисяч голодних... В Апостольській волості Криворізького повіту голодує більше як 100 тисяч чоловік, які місяць їдять курай, макуху та інші рослини. Всю худобу поїли, навіть племінну. Багато людей продає своє майно за хліб, решта кидає рідні хати і виїздить в інші губернії...

На Миколаївщині. За підрахунками Губерніяльного комітету, допомоги голодним в трьох повітах на Миколаївщині, а саме — в Херсонському, Дніпровському, Миколаївському голодує біля 400000 людей. Щоб прогледувати всіх до майбутнього врожаю, потрібно біля 6 мільйонів пудів зернохліба.

Такий стан панує в голодуючих губерніях Радянської України. Наведені цитати все ж не дають повної картини того, що діється в голодуючій Україні.

«В південній Україні гірший голод, ніж над Волгою, на Одещині голодує 75% населення». («Канадський Ранок» 14.02.1922 р.).

У звіті Квіслінга, який він писав у березні, сказано, що не буде перебільшення ставити 10.000 як щоденне число жертв від голоду на Україні. Ту саму ж цифру повторив у липні британський лікар д-р Гейг, дорадник Ліги Націй для Міжнародної допомоги Росії.

В серпні газети передали повідомлення про Херсон, де від листопада до квітня померло 38.000 осіб. Голодні, виснажені, пухлі люди південної України кидали обжиті місця і валками рухалися в північні райони, щоб врятуватися від голоду. Та сотні, тисячі цих людей не доходили до намічених місцевостей, укривали дороги трупами.

Голод охопив великі території Росії. Дуже голодували люди на Поволжі. Особливо жахлива картина була в Астраханській, Царицинській, Саратовській, Пензенській, Самарській, Казанській, Новгородській, Пермській, Вятській губерніях. Голодували люди в Криму.

Для порятунку голодуючих в Росії, а їх нараховувалось до 20 мільйонів, створено рятунковий комітет, який очолив М. Каменєв. Цей Комітет був наділений великими правами. Він скорочено називався КПГ в СР. Своїх членів він посилав на Україну, щоб пошвидше виконували продподаток. Продподаток на Україні здирали з селян в час так званої політики військового комунізму під силою зброї.

Хліб селянський, а також страхові фонди, які знаходилися в коморах громади вантажили на підводи цивільних і військових і відправляли на залізничні станції. Так за три роки з України було вивезено 400 мільйонів пудів хліба.

На ІХ Всеросійському з'їзді Рад голова Українського уряду Раковський заявив, що Україна дає Росії 30 мільйонів пудів хліба.

До Києва прибувають голодуючі з Росії. Привезено 800 дітей з Поволжя.

На Україні також перетворено КПГ на РУ. Його члени роз'їхались по голодуючих губерніях. Було досліджено, що в південних губерніях України голодують люди гірше, ніж у Поволжі.

Україні починають подавати матеріальну допомогу голодуючим канадські українці, американські, Південної Америки.

Перші п'ять американських суден з продовольством прийшли в одеський порт. Продукти харчування розподілялися під контролем Червоного Хреста та представників місій. Особливу увагу в матеріальній допомозі приділяв В. Квіслінг. Він навіть побував у голодуючих містах — Катеринославі та Єлисаветграді (Кіровоград).

Український уряд, який очолював Раковський, довго відмовчався про голод на Україні, навіть відмовлявся від допомоги. Та, коли представники різних місій, що знаходилися в голодуючих районах України доносили в Лігу Націй про справжній стан, то тільки тоді почала поступати допомога для голодних людей.

Допомагали голодним з різних країн Європи і Америки як від різних організацій, так і окремих громадян. Допомога надходила у вигляді посилок з харчами та з оджею, а колективи збирали гроші, на які закупляли зерно і борошно.

Український Червоний Хрест повідомив канадську пресу про те, що на Україні голодує понад 4 мільйони людей. Але тільки незначна частина з них одержує харчову допомогу. Ця допомога є такою:

АРА — годує біля 800000 чоловік, Урядові організації — біля 400000 чоловік. Організація Нансена — біля 103000 чоловік, Український Червоний Хрест — 80000 чоловік, «Американ Менаїті» — біля 47000 чоловік, Голландський Менаїті — біля 21000 чоловік, Організації Чехословак 13000 чоловік. Разом 1.464.000 чоловік.

На головних станціях залізниць створено продовольчих пунктів біля 30, на яких щоденно обслуговувались їжею біля 8 тисяч чоловік.

Український Червоний Хрест, головна Управа якого міститься у Харкові на Театральній площі № 7.

Голова Управи Українського Червоного Хреста **І. Холодний.**
Секретар **М. Кузьмінський.**

Умирили на Україні люди не лише від голоду, а також від таких інфекційних хвороб, як тиф, холера, дизентерія, туберкульоз та інші. Хвороби нападали безжалісно, в першу чергу, на тих людей, які були виснажені через страхітливий голод.

Мені дев'ятилітньому хлопчині довелося дуже страждати від голоду ранньої весни 1922 року. Я пригадую, як батько ще з осені 1921 року переміряв відром усяке зерно. Почали економно витрачати, пекли хліб з несіяного борошна. До жита домішували ячмінь і просо, мололи у вітряку. Думали і розраховували дожити до нового врожаю. Сім'я наша тоді була велика, складалася з дев'яти душ.

Восени 1921 року по селу їздили військові і цивільні підводи, в людей забирали зерно. Хто відмовлявся віддавати продподаток, забирали насильно. Забрали і в нас майже все зерно. Лишили лише просо і гречку. Весною посіяли ярий клин лише просом і гречкою. В оселі не лишилось ніякого зерна. Настав страшний голод. Їли буряки та дрібну картоплю.

Перший зліг 65-річний батько і через кілька днів помер. Його поховали в труні, а 27-річного брата Кузьму, дванадцятирічного брата Гаврила та тітку Марію (батькову сестру) відвезли на кладовище без труни і вкинули в яму. Нас лишилось п'ятеро: Євдоким, 1902 року народження, Палажка, 1904 р., Порфило, 1908 року і я. Мати була така страшна, худа, що ледве ноги пересувала. Все, що було роздобуде, в першу чергу дітей рятувала, останньою крихтою ділила.

Про трагедію в нашій сім'ї дізнався добрий приятель батьків із села Маслово Златопільської волості, не пригадую його. Він привіз нам пшона, проса, картоплі. Так наша сім'я дотягнула до врожаю. З 1890 року до осені 1914 року батьки працювали в панській економії с. Маслово на штатній роботі. Там нас і народилося десятеро дітей.

Мені запам'яталась така страхітлива картина. Ранньої весни 1922 року, як казали тоді, двері не закривались через людей, що ходили по селі просити милостиню. Було зайдуть до хати люди різного віку і статі, обірвані, пухлі, на ногах порване взуття, а деякі ходили босі, хоч на дворі було холодно. Коли мати запитувала: «Звідки ви люди?». Від них можна було чути: «Ми з Катеринослава», а інші — «Ми — з Єлисаветграда». Ходили просити люди з навколишніх сіл — Вербівки, Телепиного, Оситняжки та інших.

Батьків брат, Андрій Олександрович проживав у місті Єлисаветграді. Він мав власний добротний будинок в районі «катрановки». Весною 1922 року померли з голоду господар двору, його дружина і доросла дочка Марія. Старша дочка Ганна зі своїм чоловіком Поповим Михайлом та братом Олександром з великими труднощами добрались до нас в село Коханівку. Вони привезли на возику одягу померлих міняти на зерно та картоплю. Були такі страшні, худі, виснажені, що ледве ходили. Мати допомогла їм виміняти проса, ячменю, картоплі. Вони повернулись до Єлисаветграда.

Будучи студентом другого курсу Зінов'євського (Єлисаветград) педтехнікуму, в 1932 році я розшукав згадану сім'ю. Це була тра-

гічна незабутня зустріч. Всі при зустрічі плакали, згадували минуле. Дядя Міша, як його всі називали, працював завідуючим комерційною їдальнею. Він мені, голодному студенту, від душі допомагав чого і понині не можу забути. Материна сестра Ялена проживала в селі Мошорино Знам'янського району (по теперішньому адміністративному поділу) мала в 1922 році 7 душ сім'ї. Навесні померла Ялена, її чоловік і двоє дітей.

Я відвідав у 1932 році село Мошорино, побував на Саблінському цукрозаводі і дізнався про трагедію сім'ї тінки Ялени через найменшу дочку Зою, 1907 року народження. Вона мені про все розповіла і як сухий жом їли із цукрозаводу, на якому німці ще тоді побудували сушарню, і про те, що в селі багато людей померло від голоду. А ще сказала, що в селі голоду у 1922 році не було б, але силою, із зброєю хліб у людей пограбували.

Я привів конкретний приклад із своєї родини. Взяв три сім'ї, в яких проживало 22 особи, з них весною 1922 року померло від голоду 11 чоловік, тобто половина, а вони проживали в різних місцях.

Отож, коли наші дослідники, дослідники Америки, Канади доводять, що від голоду на Україні в 1921—1922 роках померло 3,5 мільйони людей, то мені здається, що це занижена цифра.

Американські дослідники твердили, що катастрофічний голод охопив Південну Україну. А вивчаючи трагічну весну 1933 року, перебуваючи в різних регіонах України, я одночасно вивчав і голодну весну 1922 року. Як стверджують старожили, голодували і вмирили люди Центральної і Північної України. Коротше кажучи, від Чорного моря і до Білорусії.

В моїй пам'яті страшний, трагічний голод 1922 року залишився на все життя як нестерпний біль за жертви рідних і близьких. Мільйони невинних жертв! Отож свідком цих жертв, найбільш достовірним «документом» є людська пам'ять. Свята, непідкупна пам'ять...

Про що писала газета «Радянське село»

(Орган Комуністичної партії більшовиків України за 1932 р.).

«П'ятирічку — за чотири роки — такий наказ партії».

«Нешадно бити по опортуністичній практиці «Мірчук — невід'ємна частина хлібозаготівель».

«На 1 лютого с. Капітанівка (Златопільськоо р-ну) (тепер Новомиргородський р-н) дала ганебні показники виконання хлібозаготівель: одноосібники — 38 відс., куркульсько-заможна частина — 47 відс. Цілком виконати план весняної сівби. Дужі коні — запорука успіху третьої більшовицької весни. Тільки той колгосп готовий до сівби, що разом з насінням, машинами приготував і коня».

За цілковите виконання хлібозаготівель, як вихідної засади більшовицького проведення весняної сівби».

(Р. С. № 863 6 лютого).

«На 15 УП ц. р. сінозбирання проходить ганебно: Одеська обл. — 58%, Дніпропетровська — 65%, Донецька — 75%, Київська — 16%, Вінницька — 24%, Харківська — 30%, АМСРР — 37%».

(Р. С. № 911 30 липня).

Постанова ЦВК СРСР и РНК СРСР

Про охорону майна державних підприємств, колгоспів та кооперацій і зміцнення соціалістичної власності (Виписка).

ЦВК та РНК Союзу РСР вважають, що громадська власність (державна, кооперативна, колгоспна), — це основа радянського ладу, вона священна і недоторкана і людей, що чинять замах на громадську власність, треба вважати за ворогів народу, тому рішуча боротьба з розкрадачами громадського майна — найперший обов'язок органів радянської влади.

Беручи це до уваги і йдучи назустріч вимогам робітників та колгоспників, — ЦВК та РНК Союзу РСР ухвалюють:

1

1. Прирівняти своїм значенням вантажі на залізничному та водному транспорті до майна державного і всебічно посилити охорону цих вантажів.

2. Застосувати, як захід судової репресії за розкрадання вантажів на залізничному та водному транспорті, вищу кару соціального захисту — розстріл із конфіскацією всього майна, замінюючи при пом'якшувальних обставинах позбавленням волі на строк не менше як 10 років з конфіскацією майна.

3. Не застосовувати амністій до злочинців, засуджених у справах про розкрадання вантажів на транспорті.

II

1. Прирівняти своїм значенням майно колгоспів та кооперативів до майна державного і всебічно посилити охорону цього майна від розкрадання.

2. Застосовувати, як захід судової репресії за розкрадання колгоспного та кооперативного майна вищу кару соціального захисту — розстріл із конфіскацією всього майна із заміною при пом'якшувальних обставинах позбавленням волі на строк, не менше, як 10 років з конфіскацією всього майна.

3. Не застосовувати амністій до злочинців, засуджених у справах про розкрадання колгоспного та кооперативного майна.

III.

1. Повести рішучу боротьбу з тими протигромадськими, куркульсько-капіталістичними елементами, що вдаються до насильства й загроз, або проповідують застосування насильства і загроз до колгоспників, щоб змусити їх вийти з колгоспу, щоб силоміць зруйнувати колгосп. Прирівняти ці злочини до державних злочинів.

2. Застосовувати, як захід судової репресії в справах про охорону колгоспів та колгоспників від насильств й загроз куркульських та інших протигромадських елементів позбавлення волі від 5 до 10 років з ув'язненням в концентраційному таборі.

3. Не застосовувати амністії до злочинців, засуджених у цих справах.

Голова ЦВК СРСР — М. Калінін.

Голова РНК СРСР — В. Молотов
(Скрябін).

Секретар ЦВК СРСР — А. Єнукідзе.

(Р. С. № 914, 12 серпня).

«Рішуче вдарити по куркульській знеосібці в заготовлях горюдини».

(Р. С. № 916, 17 серпня).

Постанова Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету Ради Народних Комісарів УРСР

За погане скиртування, за припущення гноіння і проростання хліба на ланах, за скиртування мокрого хліба, що призводить до псування хліба в скиртах, покласти цілковиту відповідальність на правління колгоспів та бригадирів аж до віддання до суду, як за псування і шкідництво громадського добра.

Голова Всеукраїнського ЦВК

Г. Петровський.

Голова РНК УРСР — В. Чубар.

За секретаря ВУЦВКУ — К. Горлинський.

Харків, 14.VIII.1932 р.

(Р. С. № 916, 17 серпня).

«Дамо нищівну відсіч ворогам народу...», «За крадіжку колгоспного хліба — розстріл...», «Колгоспному врожаєві пильну охорону...», «Викорінити правоопортуністичне недооцінювання правильного розташування партійних сил в бригадах. боротися з «лівацьким адмініструванням».

«Бригада товариша Студнікова (артіль 12-ти річчя Червоної Армії с. Клинци Зінсв'євського р-ну) закінчила перші в районі жнива».

«12 коней, 3 жатки і 120 чоловік ударно працювали на збиранні озимини, ударно працювали в'язальниці снопів».

(Р. С. № 911, 30 липня).

«Михайлівська сільрада Добровеличківського району дійшла до того, що, навіть не повідомляючи нікого, іде на пасовисько до череди і як прямий господар забирає там худобу у м'ясозаготівлю».

Запитання: Чи вірно робить наша управа, що примушує колгоспників брати колгоспних свиней на відгодівлю, кормів не дає, нічим не допомагає відгодовувати і вимагає віддавати 50% м'яса та сала?

«Ми хочемо жити без куркулів».

«Розкрадачі колгоспного добра — вороги народу».

(Р. С. № 914, 12 серпня).

«Скосити 4 косарками 241 га за 11 днів — таке завдання поставила управа артiлі «Ідеї Ільча» Мордвинської сільради Мелітопольського району».

«Дорідний хліб складають у скирти довжиною 100 м, шириною 4,5 м та вишиною на 5 м. До 4 серпня складено 6 таких скирт».

(Р. С. № 915, 15 серпня).

Просити ВУЦВК скасувати постанову Кам'янського райвиконкому (на Київщині) про видавання авансів лише на 15—20% фактично вироблених кожним колгоспником трудовнів. В колгоспі Держинського В. Висковського району (Одещина) Подурець Олекса за 644 трудовні одержав лише 64 кг або 102 грами на трудовдень.

Хліб видавати лише на зароблений трудовдень, а не на їдака. Видавати хліб 10—15% від намолоченого. Вчать, як пов'язати жнива з готуванням до сіяби. Озимину розпочати сіяти 25 серпня.

(Р. С. № 916, 17 серпня).

«Колгоспники артiлі «Соцперебудова» Великовеселівської сільради. Охтирського р-ну одержали план хлібозаготівель на 3915 центнерів, який вивозять на елеватор».

«Розіб'ємо шкідницьку роботу куркулів правильним авансуванням, більшовицькою організацією праці, нещадною розправою з ворогом».

«Замість 23 годин на добу трактори Прилуцької МТС працюють 7—8 годин. Віддали цукор бур'янам. В Софіївському бурякорядгоспі, Фастівського р-ну на плантаціях цукрового буряку виріс бур'ян 1,5 м заввишки (На фото стоять двоє людей, а бур'ян їм до плечей)».

(Р. С. № 920, 28 серпня).

«Дамо нищівну відсіч ворогам народу».

«На Глобинщині, в колгоспі ім. Петровського і в артiлі «Комунар» видаванням печеного хліба розтринькали мало не половину обмолоченого хліба. Тепер колгоспники самі собі печуть хліб і в поле йдуть зі своїм хлібом, це найкращий шлях до подібного гатунку розбазарювання хліба».

(Р. С. № 922, 5 вересня).

«Осінню сівбу та зяблеву оранку на повний хід».

«Колгоспники повинні рішуче вдарити по намаганнях ворога розкрадати буряк. Для копання буряків використовувати бурякокопачі (пристрій до плугів) і ручні копаниці.

(Р. С. № 923, 10 вересня).

«Про використання коней одноосібних селян на потреби сівби, хлібозаготівлі та вивозу зерна, буряків і овочів», «Під суд зривника хлібозаготівлі».

(Р. С. № 926, 18 вересня).

«Посилити молотьбу».

«9 вересня о 6 годині на току було лише двоє колгоспників, машиніст Фесен прийшов о 8 годині, моторист прийшов о 9 годині, бригадир не явився, молотарку пустили о 10 годині; так працюють в артілі ім. Скрипника Барвінського району. Те, що діється в цій артілі, типове для багатьох колгоспників України».

«В артілі «Незаможний селянин» Рашівської сільради, Гадяцького р-ну зривається сівба, гине хліб у копицях, сіно попріло, погнило в покосах. Це злочин, коли коні не цілком використовуються.

Партосередок зриває хлібозаготівлю, він повинен взятися до виконання хлібозаготівлі й міцніше троцити куркуля».

«Осінню сівбу на повний хід?».

«Бригада Мудрецького та Словинського в боротьбі за 250—300 ц з га (на Білоцерківщині)».

(Р. С. № 927, 19 вересня).

«По м'ясозаготівлі».

Постанова Ради Народних Комісарів і ЦК ВКП(б) (виписка по Україні).

«Встановити такі календарні строки виконання п'ятнадцятимісячного плану м'ясозаготівель одноосібниками і колгоспниками у процентах з норми, що припадає на двір по областях, краях, республіках».

IV квартал 1932 р. — 32% на 1933 р. — 68%.

З однієї голови корови — 30 кг, із свиноматки — 120 кг, з вівці — 10 кг. Для одноосібних господарств відповідно — 50 кг з голови корови».

«У с. Телепиному Кам'янського р-ну, в артілі «Серп і молот» на 17 вересня лежить 200 куп буряків, з яких не відвезено на завод жодного грама».

(Р. С. № 230, 28 вересня).

«Десятого жовтня Радянський Уряд приймає першу чергу Дніпрельстану».

(Р. С. № 934, 10 жовтня).

«Доки в Новому Бузі злочинно використовуватимуть трактори, у колгоспі ім. Молотова три трактори — два «Фордзони» і один «Інтер» вже другу добу стоять, бо немає мастил».

В артілі «Радянське село» теж дві доби стоять трактори за браком мастила».

«Викорінити самоплив хлібозаготівлі серед одноосібників — організувати, хліб негайно здати:

До 9-го тиражу 3-ої вирішної.

Уряд визначив до 15 вересня закінчити вручення позики «3-го вирішального».

«Треба пожвавити роботу комісії сприяння держкредитові, нещадно борючись з бюрократами, тюхтіями, опортуністами — помагачами класового ворога, що перешкоджають виконувати п'ятирічку».

«Кооперативним господарствам Прилуцької ЗРК здано до засолочного пункту 13577 центнерів огірків та 1005 центнерів помідорів».

«Артіль «Культурна Перемога» (Цюрупінського р-ну), цього року домоглися високої врожайності винограду.

(Р. С. № 935, 13 жовтня 1932 р.).

Голод на Україні в 1946-47 роках

Після закінчення Вітчизняної війни, народне господарство України було в великому занепаді. Отже, для відбудови як промисловості, так і сільського господарства потрібно було перейти від командно-адміністративних методів господарювання до економічних, а досвід уже був в період так званої політики непу. Сільське господарство після громадянської війни та страшної посухи і голоду 1921—22 років було зруйновано не менше, ніж після Вітчизняної війни, але заміна продрозкладки продподатком, тобто виконуючи політику непу, яка дозволяла вільну торівлю, різні форми кооперації, державне регулювання ринком за допомогою цін, введення податку, кредиту, системи контракції, налагодження еквівалентного обміну між містом і селом, все це дало тоді швидкі позитивні наслідки. Через кілька років непу сільське господарство досягло великого розквіту, збільшилась урожайність усіх сільськогосподарських культур, зросло поголів'я великої рогатої худоби, коней, овець, свиней, птиці. Все це дало змогу наситити внутрішній ринок сільськогосподарськими продуктами. На зарубіжних ринках появилася українська пшениця.

Проте Сталін і його помічники не бажали застосовувати економічні методи господарювання в повній мірі, так як вони суперечили командно-адміністративній системі.

Викорінюючи товарно-грошові відносини не забув Сталін і про підсобні особисті господарства колгоспників, обклавши їх надмірними податками: грошовими, натуральними — м'ясом, молоком, вовною, яйцями. Навіть доходило до абсурду. Податок накладався на кожне фруктове дерево. бджолину сім'ю. Така політика призвела до занепаду тваринництва, в колгоспних дворах вирубували фруктові дерева. За постановою уряду СРСР і ЦК ВКП(б) від 19 вересня 1946 р. «Про заходи по ліквідації порушень Статуту сільськогосподарської артілі в колгоспах» відбиралися в колгоспників лишки землі, передбачені Статутом норми.

...Сталін, як говорив М. С. Хрущов у своїй закритій доповіді на XX з'їзді партії «Про культ особи і його наслідки», запропонував підвищити розмір оподаткування колгоспів і колгоспників ще на 40 млрд. крб., оскільки селяни, як вважав «вождь» народів живуть заможнo, продавши лише одну курку, колгоспник може повністю розрахуватися з державними податками. І це в той час, як колгоспи і колгоспники одержали за всю здану і продану державі продукцію 26 млрд. 200 млн. крб. («Известия ЦК КПСС», — 1984 г. — № 3 — с. 160).

До чого призвели надмірні податки на колгоспників натурою, грішми та вилученням лишку землі? Ось один лише характерний приклад: колгоспник села Коханівки Кам'янського району Щербина С. Ф. мав земельну ділянку 0,70 га, на якій було фруктового саду 0,45 га, в господарстві була корова, теля, свиноматка, 10 вуликів бджіл, птиця. В нього відібрали 0,05 га огороду — це була левада (сінокос). Через надмірний натуральний та грошовий податок цей колгоспник змушений був продати теля, позбувся свиноматки, залишив лише два вулики, викорчував дерева двадцятирічного саду, залишивши лише декілька деревин. Таких дворів було тисячі.

В колгоспах після війни колгоспникам на зароблені трудодні давали грами зерна, а грошей нараховували по 5—10 копійок на трудодень. Отже, не маючи зиску з колгоспної праці, селянин переважно жив із свого присадибного господарства, яке давало йому в роки першої післявоєнної п'ятирічки близько 70% усього грошового доходу, більше як 80% м'яса, близько 90% картоплі і 96% яєць. Селяни, по суті, працювали в колгоспах за «паличку», тобто за позначку за відпрацьовані трудодні.

Велике значення мали особисті підсобні господарства і в забезпеченні країни основними продуктами сільського господарства. Наприклад, на Україні вони давали близько 70% від усього виробленого республікою м'яса, картоплі, близько 80% молока, близько 90% яєць, біля 60% фруктів і 30% овочів. («Сільське господарство Української РСР», ст. Збірник. К., 1969, — с. 16). В 1944—1950 рр. із 100 селянських господарств державі щорічно надходило 37,1—47,7 голів худоби.

Через низькі врожаї сільськогосподарських культур страждали не лише громадяни України, а й гинула худоба. В 1948, в одному із самих сприятливих у всіх відношеннях році, тільки по 16 східних областях України загинуло 102 тисячі голів великої рогатої худоби, 187 тисяч свиней, 64 тисячі овець і кіз, а роком пізніше становище ще погіршилось.

Система планування і управління була не ефективна. Відсутність матеріальних стимулів і примусовий характер праці, повне безправ'я привели до втрат сільськими працівниками інтересу до праці в колективному господарстві, послаблення трудової дисципліни, апатії і безгосподарності. Впливало на колгоспників ще й зневажливе ставлення з боку держави до пенсійного їх забезпечення.

За будь-які прояви негативної роботи серед колгоспників або керівного складу приймалися суворі міри покарання.

Система покарань була універсальним засобом усіх політичних і економічних питань, для чого й була горезвісна 58 стаття, під яку особливо можна було підвести будь-який «злочин» — від «сабо-

тажників» хлібозаготівель до «злочинців», що підбирали колоски на полі. Але на практиці саме репресії за різні «злочини» були чи не найбільшим «засобом» побудови сталінського соціалізму. Репресивними мірами було паралізовано управлінські апарати. Принімалися жорстокі репресії до працівників районної ланки. Про це, зокрема, говорилося на серпневому 1946 року Пленумі ЦК КП(б)У. На ньому відзначалося, що за півтора року в республіці змінилося близько 38% секретарів райкомів партії, 64% голів виконкомів, 2/3 директорів МТС. Переслідування кадрів продовжувалось і в наступні роки. За всі промахи, що створювалися з тих чи інших причин у колгоспах, притягались до відповідальності в першу чергу голови правління колгоспів, тобто їм діставалося найбільше, хоч по суті вони не приймали ніяких самостійних рішень, на те ж було правління у колгоспах.

Можна навести деякі факти того часу. У Сумській області був засуджений голова колгоспу Ясенюк тільки за те, що, рятуючи урожай картоплі і буряків від заморозків, послав на ці роботи колгоспників, зайнятих на обмолоті хліба.

Голова одного із Полтавських колгоспів, учасник війни І. І. Коментаренко був засуджений до 10 років ув'язнення за продаж 360 кг зерна на ринку для придбання необхідного реманенту. (ЦДАЖР УРСР, ф.-2, оп. 7. спр. 4296, арк. 82). Мали місце непоодинокі випадки розтягування колгоспного майна керівними партійними і радянськими працівниками. Наприклад, протягом 1945 і першого півріччя 1946 р. працівники Пирятинського райвиконкому Полтавської області незаконно одержали в колгоспах району 1200 кг зерна, а працівники райземвідділу взяли в колгоспах 2070 кг зерна, 100 кг соняшнику, 3332 кг картоплі, 5 поросят.

Керівники Березанського району Київської області за цей же період лише в п'яти колгоспах узяли 2450 кг борошна, 21 поросля, 23 кг сала і 47 кг м'яса. («Колгоспник України», — 1946 р., 6 серпня—15 серпня).

Під час німецької навали сільське господарство України зазнало величезних збитків. Було зруйновано 27910 колгоспів, 872 радгоспи, 130 МТС, вивезено або пущено під ніж 3311 тис. коней, 7594 тис. голів ВРХ, 9333 тис. свиней, 7317 тис. овець і кіз. Було зруйновано більше як 550 тис. житлових будинків і близько 500 тис. громадських будівель. Більше 10 млн. чоловік змушені були жити в землянках і напівзруйнованих приміщеннях. («Очерки истории компартии Украины», — К., 1977, с. 584).

Але найтяжчим були втрати людей на Україні у Великій Вітчизняній війні. На війні загинув більше як кожний шостий житель України, понад 6 млн. чоловік, близько 2,5 млн. чоловік вивезено в Німеччину на каторгу. На перше січня 1945 р. сільське населення зменшилося в республіці на 7 млн. 415 тис. чоловік.

Головний тягар по відродженню українського села ліг на плечі жінок, які становили 80% всіх працездатних колгоспників.

Весна 1946 року була важкою. Строки сівби зернових затяглися. Загострилися продовольчі труднощі. Про це колгоспники с. Попелюхи Піщанського району Вінницької області написали листа М. С. Хрущову: «Микита Сергійович, батечко наш, заступник. Важко нам, обірвані ми всі, голі й босі, брудні й голодні, на людей не схожі, гірше худоби живемо. Ніколи нам не було так важко, як у цю хвилину, люди з голоду мруть. діти від недоїдання і хвороб стають каліками. Харчуємося ми лободою, корою, а в кого є гроші, їдуть у місто і купують хліб у комерційних магазинах, бо за хлібом їти далеко — 140—160 км, а в нас ніхто не продає, з колгоспу ми нічого не отримали і немає надії, все згоріло, а ярина дуже слабка і, як виконаємо план, то всі подохнем...

Живуть зараз гарно тільки хитруни, спекулянти, шахраї, злодії, а їх багато. А простій людині не добитися правди, всі не неї кричать і не вірять...

Якщо Ви, Микито Сергійович, нам не допоможете, то у нас сил уже не вистачає, а із області нас ніхто не чує, з кожним роком все гірше і гірше...

Молодь наша ходить у ганчір'ї, а комсомольці і партійці мовчать. В газетах пишуть, що все добре, а в нас все погано. Базару немає, церкви повалили, ставок завалили, лазня не працює. Люди всі змінилися — худі, чорні, злі. Ми просимо у Вас підтримки, Микита Сергійович, зверніть увагу на наше село Попелюхи, Піщанського району. Допоможіть нам хоч у цьому році» (ЦДАЖР УРСР, ср. 2, оп. 7, спр. 3152, арк. 10).

Одним з найбільш драматичних епізодів 1946 р. була хлібозаготівельна кампанія, яка проводилася під гаслом «Боротьба за хліб — це боротьба за соціалізм». Україна повинна була здати державі 363 млн. пудів зерна, а було зібрано всього 540 млн. пудів.

На ім'я М. С. Хрущова надійшла телеграма 26 листопада за підписами Сталіна і Жданова, де висувалася вимога покінчити з «небільшовицьким ставленням до справи організації хлібозаготівель і забезпечення виконання плану». Стан справ у сільському господарстві погіршувався, тому що в окремих областях України, особливо на півдні, у зв'язку із посухою був недорід. Через надмірні хлібопоставки загострилося і без того тяжке становище з кормами, тому становище в громадському тваринництві погіршилось, почався великий падіж худоби.

На перше січня 1947 року поголів'я ВРХ зменшилося в порівнянні з відповідним періодом 1946 року на 46,4 тис. голів, свиней на 1001,8 тис., овець і кіз на 125,9 тис., коней на 35,7 тис. голів. Скорочення поголів'я продовжувалось аж до появи зеленого корму.

Взимку 1946—47 року стався великий голод. Через засуху і надмірні хлібозаготівлі колгоспам нічим було оплатити трудодні колгоспників. У більшості господарств, що потерпіли від засухи, зернових на трудовень не видавалися (История крестьянства СССР. — т. 4, с. 183).

Голодні селяни цілими сім'ями залишали домівки і виїжджали в міста або райони, де було краще з харчами. З 1 січня 1946 р. по 1 січня 1947 р. кількість працездатного населення в колгоспах республіки зменшилось на 283,9 тис. чоловік. (ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 7, с. 4871, арк. 150).

А тим часом у селах республіки склалася катастрофічна ситуація. Голод посилювався. Люди відкопували з-під снігу мерзлу картоплю, буряки, їли кору, дрібних гризунів, собак, кішок. Були випадки людоїдства. Ось що писав у своїх «Спогадах» М. С. Хрущов: «Я одержав повідомлення про те, що під невеличким містком біля Василькова, районного центру під Києвом, знайдена людська голова і ступні ніг. Очевидно, тіло було з'їдено. Були й інші подібні випадки. Кириченко, який був тоді секретарем Одеського обкому партії, сказав мені, що він їздив в один з колгоспів перевірити, як люди переносять зиму. Йому запропонували зайти до однієї жінки, яка працювала в цьому колгоспі. Ось як він розповідав про це: «Я бачив жахливу картину. Жінка різала на частини труп своєї дитини, який лежав на столі. При цьому вона промовляла: «Меланку ми вже з'їли. Тепер ось засолимо Іванка, протримаємося трохи. Ця жінка від голоду збожеволіла і зарізала своїх дітей» (Кодры — 1989. — № 12 — с. 131).

Внаслідок недоїдання серед сільського населення поширювалися різні інфекційні хвороби. До літа 1947 року на Україні було зареєстровано більше як 1 млн. хворих на дистрофію. Не зважаючи на страшну трагедію — голод в Україні 1946 року — експорт становив 1,7 млн. тонн, більша частина цього зерна була вивезена у вигляді допомоги зарубіжним країнам... безкоштовно (История крестьянства. — Т. 4 — с. 119).

Мені розповів старий рибалка Сафронів Д. І. з села Приморського, Кілійського р-ну, Одеської області, таке. У їхньому селі проживали в основному рибалки. Як настала сувора зима 1946—47 року, а хліба в людей зовсім не було, то рибацькі сім'ї кинулися до моря ловити рибу. Море покритися великою товщиною криги. Улов риби припинився. В селі взимку розпочався масовий голод. Люди почали вимирати, трупи валялися у плавнях на кризі, яких кожного дня звозили на цвинтар по декілька чоловік. Всього за зиму і весну в селі вимерло від голоду більше 500 осіб. У місцевого дядка було 13 дітей, половина з яких померли від голоду.

Микита Сергійович Хрущов як секретар ЦК України намагався

полегшити становище голодаючих. Були організовані закупки зерна в Західних областях України. У найбільш потерпілі області для організації харчування дітей (Ізмаїльську, Одеську, Миколаївську, Херсонську) були направлені урядові комісії.

Для посівної кампанії 1947 р. колгоспам України була надана насіннева позика в розмірі 35 млн. пудів, що становило майже половину потреб республіки в насінні. Тому М. С. Хрущов знову звертається до Москви за допомогою і просить виділити додатково продовольчі позики, щоб забезпечити бодай 100—200 грамами хліба на день дітей, хворих на дистрофію, інвалідів. Але в цьому йому було відмовлено.

Чи знав Сталін про голод на Україні? Безперечно.

Про страшний голод на Україні неодноразово доповідав М. С. Хрущов Сталіну, але Сталін все це називав брехнею. О. М. Косигін доповідав Сталіну про голод у Молдавії, Сталін на нього нагрімав. М. С. Хрущову його звернення до Сталіна, а також «недостатня твердість» при проведенні заготівель коштувала посади першого секретаря ЦК КП(б)У. На березневому Пленумі (1947 р.) на цю посаду був обраний Л. М. Каганович.

А про людей не турбувались. Люди, тим часом, вимирали тисячами, сотнями тисяч, в розквіті літ, старі і малі, по хатах осиротілих, холодних, по шляхах, які вели в далекі міста, в озимих хлібах, затиснувши в долонях колоски. Голодувала майже вся хлібородна Україна.

На все життя в моїй пам'яті лишився такий сумний епізод. Одного дня весною 1947 р. директор Лузанівської середньої школи Ганжа Андрій Іванович не вийшов на роботу. Мені, як завпеду, доповіли про це. Після уроків я відвідав директора, щоб довідатись про його стан здоров'я. Коли я зайшов у квартиру — вся сім'я обідала. За столом сидів господар, худий, згорблений, у солдатській шинелі, його дружина та троє малих дітей віком від 5 до 10 років. Вони їли густий, пісний борщ. Подружжя їло борщ із череп'яної миски дерев'яними ложками без хліба, а діти — з алюмінієвих солдатських кухлів і потрошку кусали дируна. Після борщу сім'я попила чай. Сама старша дівчинка, Ніна, звернулась до матері: «Мамо, мамочко, я хочу їсти! Дай хоч що небудь. Я хочу їсти...» Фросина Іванівна мовчки відкрила ключем тумбочку, дістала сирого білого бурячка. тонесенько почистила, розрізала на три рівних частини і роздала дітям. Вони його жадібно їли.

Я глянув на них і пригадав голодний, страшний тридцять третій. В мене мимоволі потекли сльози. Нехай читач повірить у цю гірку правду, свідками якої є ще живі люди. (Ніна проживає в м. Смілі).

Вчителі нашої школи недоїдали, а окремі голодували. Багато учнів приходило до школи голодними, виснаженими. Для сиріт,

напівсиріт, а також виснаженим учням варили ріденький куліш і давали по черпачку. Частина вчителів школи також одержувала по черпачку цього кулешику.

Пайок на місяць вчителі одержували мізерний: 9 кг борошна чорного, несіяного, а на утриманців — по 4,5 кг.

Зарплату вчителям виплачували по 600—700 крб. на місяць, тоді як пуд зерна на ринку коштував 1000—1200 крб., склянка пшо-на — 15 крб., хлібина — 100 крб., а 100 г тюльки — 10 крб. Млич у селі був опечатаний. Працював лише один вітряк, на якому мололи посліди зерна для колгоспних коней. Всі люди в селі, в яких було яке зерно, мололи його на жорнах.

В нашому багатому Кам'янському районі недоїдало більше як 80% хліборобів. були пухлі, а також були і жертви. Недоїдала інтелігенція.

В мене збереглася фотографія випускного десятого класу разом із вчителями Лузанівської середньої школи за 1947 рік. Коментувати її не потрібно...

Тяжка історія повоєнних літ, особливо голодних 1946—47 рр. на Україні. Вона не описана в такому обсязі, як історія трагічних 1932—33 рр., але стривожено промовляє устами очевидців.

ГОЛОД У 1833-1834 РОКАХ НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ

Основною причиною голодовки 1833 року була неймовірна засуха на Лівобережній Україні. На початку квітня і до кінця череня не випав ні один дощ. Осимина цілком висохла, ярина тільки зійшла, і коли настали жнива, то весь хліб довелося скосити на корм для худоби. На жаль, у поміщицьких засіках залишилися дуже незначні запаси зерна. Уже восени було видно, що скоро наступить людське горе — голод. Страшному голодові 1833 року передувала війна з Туреччиною, виникла інфекційна хвороба — холера, розпочався падіж худоби та трирічний неврожай.

Про те страшне лихо, що переживав народ Лівобережної України не залишилося тогочасного опису, а деталі його давно вже забуті. Але колишній генерал-губернатор, князь Микола Григорович Рєпнін описав про цю трагедію. Його звіт про голод на Лівобережній Україні, тобто в Полтавській губернії, був видрукуваний наприкінці 1886 року у № 11 часопису «Киевская старина». З допомогою його сухих фактів і голих цифр можна все-таки скласти собі уявлення і про обсяги нещастя, і про ті заходи, що були вжиті для полегшення становища.

На щастя, генерал-губернатором Полтавської губернії тоді був князь Рєпнін. Це була дуже розумна на той час людина, і завзятий адміністратор, який цілком прихильно ставився до населення, керованого ним краю. З його почину було здійснено низку заходів, щоб поліпшити становище у цьому краї.

Насамперед за височайшим указом 28 червня було виведено війська, які стояли в межах Полтавської губернії. В розпорядження Рєпніна було відпущено спочатку півмільйона карбованців, а йому особисто запропонували об'їхати довірений край і доповісти в Петербург про стан та заходи допомоги голодуючому населенню.

Дослідивши губернію, князь побачив, що п'ять повітів: Полтавський, Костянтиноградський, Кобеляцький, Кременчуцький і Гадяцький — знаходилися в найгіршому становищі. На північно-східних землях голод також панував, але в менших розмірах. За донесеннями повітового начальства потребувало допомоги 617525 душ (338847 казенних та 278678 поміщицьких селян), а це означало забезпечити їх 357028 чвертями хліба.

Залучивши маршалків дворянства та земських справників, а також своїх ад'ютантів і чиновників, Рєпнін зробив перевірку кількості нужденних і визначив, що їх — 219278 чоловік. Рєпнін випросив із казни 3365197 карбованців і 97,5 копійок, та з продовольчого капіталу губернії виділив 1709343 крб. і 80 із чвертю копійки, тобто всього 5074541 крб. і 87 із трьома чвертями копійки.

Найбільше лиха зазнали люди, у яких не було землі, а це переважно були безземельні козаки, які працювали в багатіїв за третю і четверту частину врожаю, а так як це був неврожай, то землевласники урожай зібрали своїми силами. У не кращому становищі були і поміщицькі селяни.

Князь Рєпнін виклопотав в уряді грошову позичку поміщикам, щоб вони закупили зерна для своїх селян. Кожний поміщик зобов'язаний був годувати своїх селян під час голоду. Було поставлене питання ще й у такий спосіб, коли хто із поміщиків залишить свого селянина без прожитку, вижене його з дому, й останній сам прогодує себе під час голоду, то тоді цей селянин отримає волю.

Хліб закупували в тих місцях, де був урожай і старались купувати за якнайдешевшу ціну, сам генерал-губернатор стежив за правильним розпродажем вивезеного на базар хліба. Для того, щоб не було перекупників, міській і земській поліції було наказано стежити за торгівлею на базарах. Щоб запобігти зосередженню маси зерна в одних руках, було опубліковане суворе попередження за скупку. Було зібрано відомості про запаси хліба в поміщиків, зменшено виробництво спиртних напоїв із зерна.

Головними ринками хліба в цей час стали три повітові міста: Лохвиця, Переяслав і Кременчук. Генерал-губернатор призначив

відомих йому чесних чиновників і купців які скрізь скуповували зерно і привозили його в Переяслав, Кременчук та Лубни, як центральне місце всієї губернії. З кожною поїздкою за хлібом визначалася на нього ціна, вище якої не дозволялося платити без особливого дозволу. Всього тоді було закуплено жита — 1.939.986 пудів, гречки — 132.253 п., пшениці — 167.377 п., ячменю — 112.488 п., вівса — 83.679 п., всього на суму 3.185.498 крб. 4 копійки. Крім того, поміщики отримали позичку для закупівлі хліба на харчування своїх кріпаків — 911.852 карбованці 85 копійок. Таким чином із виданої у розпорядження Репніна суми було витрачено 4.097.351 карбованець. Закупівля хліба тривала із серпня 1833 року до лютого 1834. Хліб купували де тільки можна було: у Мінській губернії, в Орловській та Курській і навіть у Туреччині закуплено 40000 пудів жита. При тодішньому бездоріжжі, хліб із великим трудом доставлявся на місця призначення.

Коли хліб, завдячуючи енергійній діяльності властей, став підходити до Полтавської губернії звідусюди, то слід було подумати про способи його розподілу серед населення і, насамперед, про обнасінення озимого клину. Оскільки це мали зробити у серпні 1833 року, коли ще не привезли хліба, то на посів відібрали рештки громадського зерна та взяли у позичку в заможних господарств, із першим же підвозом весь хліб їм було повернуто. Для харчування видавали хліб лише тим, хто справді у цьому мав крайню потребу; це визначало волосне правління, яке вважало, що дорослому можна прожити місяць на 30 фунтах жита, а малолітньому — на 15 фунтах.

З місць, де зсипали зерно, його потрібно було перевозити в інші повіти селянськими возами. На близькі відстані (не далі 30 верст) перевозили безплатно, а далі — вже призначали по 5 копійок із кожного пуда за кожні 30 верст.

Земські справники та комісія народного харчування, під наглядом цивільного губернатора, здійснювали розрахунки із візниками. Всього за перевезення зерна було заплачено 94627 карбованців і 87 з половиною копійок.

Хліб, придбаний у Курській, Орловській, Чернігівській та Київській губерніях, було роздано на обнасінення ярових полів. Всього було роздано 83.464 пуди 33 фунти пшениці, 52.185 п. 1/2 ф. ячменю, 168.492 п. 11 ф. гречки й 40.810 п. 5 фунтів вівса. Але цим зерном не пощастило скористатися. 29 квітня 1834 року над Полтавською губернією, охопивши відстань у 300 верст, пронісся страшний ураган, а потім наступила засуха, яка тривала до кінця липня, висушила всі поля, і селяни, отримавши позичку хлібом, навіть не повернули собі насіння, особливо з посівів ячменю й гречки.

Під час видачі поміщикам позичок вживали заходів, щоб одер-

жані гроші не витрачалися ними на придбання предметів розкоші та на господарські справи. Той, хто брав позичку, мав засвідчити, що він справді не може прогодувати своїх кріпаків, а з іншого боку — що заборони на його маєтки не перевищують визначеної законом суми, і комісія, видаючи позичку, зобов'язувала розписатися в тому, що, одержавши гроші, поміщик цілком забезпечить своїх селян, інакше його маєтку загрожуватиме опіка.

Крім грошей, відпущених із державного казначейства та сум продовольчого капіталу, на допомогу бідним надходили пожертви. Государь імператор дав 16000 карбованців, єпископ Полтавський та Переяславський Нафанаїл зібрав серед різних осіб 8000 крб., московський, першої гільдії купець, ніжинський грек, Хаджі-Конста пожертвував 2000 крб.

Під час розгрівання лотереї виробів вихованок Полтавського інституту шляхетних панянок та дам міста виручено 1339 крб, на свято Великодня надійшло 1401 крб, аматори музики дали два концерти на користь бідних і зібрали 2.910 крб.; крім того, в повітах, на запрошення цивільного губернатора, передано голодним 4.250 крб. та 500 пудів різного зерна. Крім того, дехто з полтавців утримував на власний кошт по кілька родин, а саме архимандрит Хрестовоздвиженського монастиря Гавриїл півроку утримував 50 чоловік; полтавський міський голова купець Панасенко протягом восьми місяців — 120 чоловік, а полтавський купець першої гільдії Петро Ворожейкін чотири місяці утримував 175 душ.

Водночас населення звільнялося від рекрутського набору. селяни мали дозвіл вирушати на заробітки. На Полтавщині, завдяки всім цим заходам, були попереджені до деякої міри всі жахи голоду. Не було порушено ніде на Полтавщині народного спокою.

Та ось жахлива картина голодомору у нас перед очима 1932—33 років на всій Україні, з тією різницею, що в цих роках на нашій Батьківщині не було неврожаю, не було стихійного лиха і ніхто не допоміг нещасним людям, які умирали з голоду. Невже нікого не цікавила доля вмираючих людей?

А що зробив сталінський уряд? На відміну від царського, він не виручив людей з біди (ця біда була геноцидом, свідомим винищенням, приборканням нашого хлібороба-селянина, за примітивною класовою ознакою — дрібної буржуазії, що жила власним мозолям і заробленим окрайцем).

Два полюси — цар і вождь. Перший самодержавець піклується навіть про кріпаків, забезпечуючи їхнє жалюгідне існування; другий же «батько і вчитель» відриває від рота в колгоспника останню крихту. Коли ніхто з оточення Сталіна — ні Постишев, ні Каганович, ні Косіор, не кажучи вже про інших «чинуш», не тільки пальцем не ворухнули на захист народу, а навпаки — одноставно схва-

лювали аграрну політику, і саме їхні оплески на урочистих засіданнях «переходили в овацію». Тоді як полтавський генерал-губернатор згодом добрий знайомий Тараса Шевченка Микола Репнін зробив усе можливе для полегшення становища, врятував людей від голодної смерті.

Нація і мова

Перебуваючи на лікуванні в Одеському санаторію «Україна», я відвідав місцевий педагогічний інститут, розміщений на Комсомольській, 26 і закінчений мною ще в 1951 році. Не вагаючись, відразу завітав до бібліотеки, поповненням якої займався професор, доктор географічних наук С. Т. Білозеров. У відділенні географії і геодезії я натрапив на цікаву карту, з гербами Львова і Києва, із жовто-блакитним прапорцем поміж ними і написом: «Карта земель, де живе український народ». Дану карту видано в одеській друкарні Я. Сагала десь на початку нинішнього століття і виготовив її до друку Г. Тисяченко. З неї я довідався, де, в яких губерніях царської Росії і скільки жило українців. Згідно з переписом 1897 року в Чернігівській губернії мешкало 1579 тисяч чоловік (серед них українців — 86 відсотків), Полтавській — 2585 тисяч (93), Харківській — 2010 тисяч (81), Подільській — 2445 тисяч (81), Київській — 2820 тисяч (80), Волинській — 2100 тисяч (70), Катеринославській — 1460 тисяч (69), Херсонській — 1465 тисяч чоловік (серед них українців — 54 відсотки).

На карті вказується і чисельність українців, які проживали в губерніях імперії. Зокрема, в Кубанській їх мешкало 910 тисяч чоловік (48 відсотків від усього населення), Таврійській — 615 тисяч (43), Ставропольській — 320 тисяч (37), Воронежській — 920 тисяч (36 відсотків), Донській — 720 тисяч (23 відсотки), Гродненській — 365 тисяч (23), Курській — 530 тисяч (23), Бессарабській — 350 тисяч (20), Люблінській — 200 тисяч (17), Сідлецькій — 110 тисяч (17), Астраханській — 135 тисяч (13), Саратовській — 150 тисяч (7), Тверській — 45 тисяч (5), Самарській — 120 тисяч (5), Оренбурзькій — 45 тисяч (5 відсотків від усього населення).

Таким чином, підсумовує автор, в 1897 році в 23 губерніях Європейської частини Російської імперії проживало 21 мільйон 980 тисяч українців.

Відгалуження від українського коріння простягалося далеко за межі Європейської частини Росії. Наприклад, в Усурійському краї в той час українці становили 25 відсотків від усього населення, Амурському — 20, Тобольській, Тюменській, Акмелінській, Енісейській губерніях — по 10, у Середній Азії і на Кавказі — по 5 від-

сотків. Крім того, близько чотирьох мільйонів українців проживало тоді в межах Австро-Угорської імперії. Чимало їх мешкало в Америці, Канаді, Аргентині, Бразилії.

Беручи до уваги складність перепису людей, підсумовує Г. Тисяченко, всього українського народу можна тепер рахувати близько 35 мільйонів. А площа, де українців мешкає переважна більшість, сягає 750 тисяч квадратних кілометрів (660 тисяч квадратних верст). Ось про що розповіла невелика карта, вік якої — майже сторіччя.

А скільки нас проживає нині? Згідно з переписом 1989 року в колишньому СРСР проживало 44 мільйони українців, з них на Україні — 37. Якщо від цієї кількості мінусуємо 7 мільйонів, які мешкали в Західних областях і Криму, то отримуємо 30 мільйонів. Тим часом у 1926 році на території України, що входила до складу колишнього СРСР, проживало 22 мільйони українців. Отже, за 63 роки приріст українців склав 8 мільйонів, або 36 відсотків. За цей же час приріст населення СРСР становив понад 200 процентів, тобто був у 6 разів вищим, ніж на Україні.

Які ж причини такої невідчужної демографічної ситуації? Найвідчужніше позначилися на скороченні кількості українців репресії і голод — 1921—1922 рр., 1932—1933 рр. та 1946—1947 рр. (війну в даному разі не враховано, оскільки вона проходила на території й інших республік колишнього СРСР).

Таким чином від штучного голоду в 1921—1922 роках та 1946—47 рр. за приблизними підрахунками померло на Україні близько 5-ти мільйонів людей. Від голоду-геноциду 1932—33 рр. біля 8 мільйонів, та в сталінських ГУЛАГах — понад 3 мільйони. Всього загинуло більше 16 мільйонів наших співвітчизників.

У нашому Кам'янському районі за багато заниженими відомостями було реабілітовано 228 громадян, з яких розстріляних 122 особи, тобто більша частина, з них одна жінка — Несененко Олена Дмитрівна. 1889 року народження, громадянка села Вербівки, колгоспниця.

Винесено смертний вирок десятком громадянам району, яким понад 60 років:

Андрієвський Іван Григорович (с. Ревівка),
Білик Данило Дем'янович (с. Кам'янка),
Босий Дем'ян Петрович (с. Михайлівка),
Діхтар Петро Севаст'янович (с. Лузанівка),
Кураш Самсон Маркович (с. Грушківка),
Левченко Мефодій Гордійович (с. Жаботин),
Пономаренко Купріян Остапович (с. Юрчиха),
Шамрай Григорій Дмитрович (с. Жаботин),
Щегловський Андрій Євстахович (с. Куликівка),
Ярошенко Трохим Лаврентійович (с. Юрчиха).

Скорботний, страхітливий мартиролог!

Численність українців зменшується швидшими темпами, ніж численність усього населення. Покоління батьків заміщується поколінням дітей в цілому по Україні на 92 відсотки, в містах — на 85. Україна була в СРСР і залишається в СНД «найстарішою». Якщо в 1959 році питома вага осіб пенсійного віку становила 13,5 то через 30 років — 21,2 відсотка. Катастрофічно зростає смертність чоловічої статі працездатного віку за цей період — на 30 відсотків.

За попередніми даними етнографів нині у світі проживало 672—75 мільйонів українців, а на Україні 58—60. Живуть вони у багатьох країнах. Що ж їх змусило залишити родючі землі і вдатися до еміграції та міграції? Насамперед — злиденне життя, рабська праця.

Під час другої світової війни мені довелося спілкуватися з українцями, які проживали в Румунії, Чехословаччині, Угорщині, Австрії та Югославії. Це були люди різного віку, третього—п'ятого покоління, і всім їм хотілося б побувати на землі своїх предків. Переважна більшість з них володіла кількома мовами, але, що найголовніше, не забули вони рідної. В місцях компактного проживання українців у згаданих країнах існували українські школи. Видавалися рідною мовою книги і газети.

Вивчаючи причини голоду, мені довелося побувати в усіх регіонах України, а також у сусідніх республіках колишнього СРСР. Відвідав я Ленінград, Москву, Воркуту, Північний Урал. Бував на Дону, Північному Кавказі, в республіках Закавказзя. Всюди чув російську мову, щоправда, інколи з українською вимовою. Ніде в книгарнях не зустрічав українських книг, відсутні там і українські школи. І це незважаючи на те, що поза Україною проживає 7 мільйонів українців.

А що ж діється на Україні? Не секрет, що в нас у російських школах навчається більше дітей, ніж в українських. А тим часом росіяни складають лише 22 відсотки від усього населення нашої держави.

На початку ХХ сторіччя в Харківській губернії мешкало понад 1 мільйон 600 тисяч українців. Нині цей регіон, як і Донбас, Південь України, чомусь вважається російськомовним. Тут колишні номенклатурні чинуші здійснюють голос про впровадження другої державної мови — російської. Так і хочеться звернутися до них — чи ж є у вас, добродії, повага хоча б до своїх предків?

З імперської волі в Києві, обласних центрах, більшості міст запанувала російська мова. Нею здійснюється навчання в технічних і медичних вузах, технікумах і училищах. Це ж стосується і більшості міських середніх шкіл.

Візьмемо для прикладу Черкаси. До проголошення незалежності

ті України тут з 33 шкіл було лише три українські. В усіх дитсадках дітей навчали і виховували російською мовою.

Та поступово проходила русифікація в Україні. Тих, хто був проти, називали націоналістами і знаходили їм «відповідне місце». Тисячі представників української інтелігенції, а то і звичайних громадян, репресовувалися. Це незаперечні факти.

А тепер коротенько про наш район. Чи втілюється в життя на його території Закон про державну мову? Так, але не всюди. По-належному дану справу поставлено в райраді і її підрозділах, Кам'янській міській і сільських Радах народних депутатів, колгоспах, сільськогосподарських підприємствах, радгоспах. Проте в деяких підприємствах і в окремих установах та організаціях продовжує панувати російська мова. Хоча, відверто кажучи, її керівники непогано володіють українською.

У нас уже стало звичкою називати місяці по-російському, всюди можна почути такі слова, як «общезитие», «торговое предприятие» тощо. Як не парадоксально, в районі важко знайти друкарську машинку з українським алфавітом. Тому українські тексти, видруковані на машинках з російською абеткою, спотворюються, засмічуються русизмами. Стає боляче на душі, коли їх читаєш.

Доки ж сидітиме в наших душах цей словесний раб? Чи, ж захоче хтось після цього поважати нас, бачити рівних собі? Ми не повинні забувати, що ми давній народ. А тому, щоб побудувати справді незалежну державу, необхідно передусім відродити національну мову, культуру і духовність.

Мною пережите

Важко згадувати, а ще важче писати про ті страхітливі лихоліття, які довелось пережити мені, моєму поколінню і всьому народові зраненої України.

Безмовною стіною десятиліттями затулялась правда про створені злочини Сталіном і його підручними. Хто посмів хоч словом обізватися або намагався проникнути в таємниці наших «білих плям» (я назвав би їх чорними), карався по «Закону».

Ось мені і хотілось на схилі віку в моїх скромних спогадах дуже коротко описати ту історичну правду, правду свого довгого, цікавого, навіть в окремих моментах трагічного, на мій погляд, життя.

Народився я в 1913 році 22 травня десятою, останньою дитиною у своїх безземельних селянських батьків у с. Маслове Златопольської волості Київської губернії. Тяжко жилося безземельним селянам, а ще тяжче — багатодітним.

Важка доля випала мені ще з дитинства. Ось дуже коротко про те, що я перепустив через свою душу.

Я своїми очима бачив громадянську війну. Голодну весну 1922 року тяжко пережив, опух і випадково вижив. Я не мав свого дитинства. З дев'яти років і до п'ятнадцяти працював наймитом у заможних селян. Вставав до схід сонця і лягав, як наступала ніч.

Тяжкі часи доводилось переживати при суцільній колективізації. Голодні студентські 1931—32—33 роки закарбувалися на все життя. Голодна і холодна весна 1933 року найбільше стерзала мою душу. Дуже болісно в 1941 році довелося відступати. Я захищав Житомир, Київ від фашистської чуми. Був тяжко поранений.

Мучився в німецькому Кременчуцькому таборі в 1941 році, в якому кожного дня люди пачками помирали з голоду. Я був наскільки виснажений, що доходив до відчаю. З вагона через люк вночі втік і вижив.

У часи окупації 1942—43 років переховувався, мене переслідували, був заручником, кілька разів тікав з-під арешту, голодував, багато разів дивився смерті в очі. Дружина померла в 1942 році. Залишилися дві маленькі дочки. Велика трагедія...

Знову на фронт в 1944—45 роках недоїдання, переживання, ризиковав життям. Болів за маленьких дочок-напівсиріт. З боями, як розвідник, пройшов Румунію, Чехословаччину, Угорщину. Австрію, Югославію. Маю 14 нагород.

Післявоєнні 1945—46 роки виявилися важкими, голодними. Але весна 1947 року була ще більше голодною, із численними жертвами.

А тепер трохи ширше і по порядку.

Громадянська війна на Україні завдала великої розрухи. Тоді, в період так званої політики «воєнного комунізму», хліб забирали в селян під силою зброї. Село занепадало. руйнувалося, зменшувались посівні площі.

Мені немає потреби аж надто напружувати пам'ять, щоб згадати ті страшні події, свідком яких був і я. Сам не відаю, як вдалося мені, дев'ятирічному хлопчику, вижити голодну весну в 1922 році. (Більш детально описую про цю трагедію в розділі «Голод на Україні в 1921—1922 роках»).

Наближалась осінь 1921 року. Старший брат Євдоким відвів мене до школи. Але я ще дома навчився читати і писати цифри.

Одного осіннього ранку мені мати дала глечичок сметани і два пиріжки. Вона наказала віднести сніданок вчительку Григорію Федосійовичу Куценку. Біля його дверей вчитель забрав у мене принесене, погладив по голові і подарував мені червоний олівець. Тоді вчителів носили по черзі їжу і платили зарплату зерном.

Голодна весна 1922 року не дала мені закінчити навчальний рік. Але мене перевели до другого класу.

Коли трохи поправився від голоду, мене забрав Волинець Гнат Павлович пасти дві корови і коня. Вівці вони вигонили в отару.

Від бездітного Гната Павловича мене мати віддала в найми до Пахіля Микити. В нього також були дві корови і кінь. Я в нього пас і виконував сільськогосподарські роботи протягом двох років.

Заможний культурний селянин Гончаров Андрій Іванович, маючи сім душ сім'ї (його батьки і три малі хлопчики), запропонував мені вигідну плату і я в 1925 році пішов до нього в найми. Добре було в нього. Багато всього я в цього господаря навчився, навіть бджолярську справу пізнав. Працював по найму до осені 1927 року. Потім мене прийняли в члени профспілки Робземліс.

Наймитуючи, я одночасно за угодою з господарями, ходив до школи.

В 1929 році закінчив школу другого ступеня. В колгоспі працював обліковцем, а коли появлялися вітри, підміняв вітчима у вітряному млині.

Як задули осінні вітри, почався сезон переробки зерна на борошно. Було як запусу новенького вітряка на всі чотири паруси, то млин починає ходором ходити, а борошно іде з-під каміння, як вода з обриву, м'яке, пухке, аж гаряче. В млині зчиняється лемент, крик, особливо жінки не вгавали, вони спускалися вниз і подавали голоси:

— Млина перекинеш, крила повідриваються!

А я їм у відповідь:

— Не бійтеся, млин новенький. справний, швидше змелете, пухкіше борошно буде.

Так кожного дня я змінював батька після обід. Він ішов додому і брався за столярну справу, а я правив вітряком. У безвітряну погоду я також після обіду столярював.

Навчившись від старших братів чоботарювати, я часто вечорами ремонтував взуття рідним і близьким. Це було моїм улюбленим ремеслом. Я знав, що в скрутну годину чоботарський молоток гуде сім'ю.

Про те, як проходила в с. Коханівці колективізація, розповідають мої свідки. Але я хочу ще раз підтвердити, що такої нелюдської жорстокості до заможних селян, яку проводив двадцятип'ятитисячник Бутріченко ні описати, ні розказати. В нього завжди за плечима карабін, а в кишені — пістолет. Багатих і середніх селян розкуркулювали, виганяли з хат, а скотину і майно забирали в колгосп. Усіх «ворогів» народу, як тоді називали, відправили в північні краї. Це було неймовірне людське горе...

На початку 1930 року, після закінчення бухгалтерських курсів, я почав працювати рахівником сільської кооперації, а ввечері навчати групу малописьменних. Великий тоді був ентузіазм до навчання як молоді, так і людей середнього віку.

Жадоба до знань захоплювала всіх.

Найрадіснішим у моєму житті був день у серпні 1931 року, коли після конкурсних екзаменів мене зарахували студентом Зінов'євського (Кіровоград) педтехнікуму. Стипендія тоді була 22 карбованці на місяць. Більшість студентів отримували половину, тобто 11 карбованців. Мені цієї суми вистачало на сніданок і на обід. Хліб давали по карточках — 600 грамів. Важко, але переживали. В гуртожитку було пічне опалення, дров бракувало, холод неймовірний, спали по двоє на ліжку.

В їдальні варили різні страви, навіть м'ясні, але грошей не було. Студенти, які не мали підтримки від батьків, голодували.

Наступила осінь 1932 року. Студентів других і третіх курсів посилали на збирання картоплі і кукурудзи в колгоспи с. Лелеківки і с. Клинци. Урожай цих культур був середній. Всі студенти дуже раділи, що хоч картоплі та кукурудзяного супу їли вдосталь. У студентській їдальні варили напусняк і соєвий суп. Хлібний пайок студентам урізали, почали давати по 400 грамів.

За осінь 1932 року я двічі пішки приходив у с. Коханівку за харчами. Своїми очима бачив, як проходив обмолот хліба, як поспішно його вивозили в державу, а хліборобів залишали напризволяще. Ще з осені було видно, що весна 1933 року буде голодною. Люди тривожились, намагались економити харчі, на трудодні колгоспникам майже ніякого хліба не дали, а той, що вродив на городах, забирали силою.

На початку лютого 1933 року я залишив другий курс Зінов'євського педтехнікуму і був у такому стані, що ледве ходив. Влаштувався на роботу вчителем четвертого класу Будківської школи Смілянського району. На квартиру мене взяли люди, в яких у хаті не було й зернини. Разом зі мною в оселі мешкало чотири особи. Я отримував пайок — 12 кілограм борошна, 1 кг олії, 1 кг пшона, 1 кг цукерок «подушечок». До борошна домішували картоплю, буряк, сухий жом. Пекли по два оладки на кожного. Їли два рази на день. Були всі дуже худі, але не пухлі, бо рятувала корова.

І ось навесні пройшли дощі, після яких громада вийшла в поле сіяти. Третина коней, лише ступивши на ріллю, попадала з голоду. Було тягнуть уже мертва коняку, щоб закопати, а за нею йде ще з десяток-півтора людей, щоб роздобути шматок конини.

Весна була холодна, дощова і затяжна. Навіть першого травня йшов мокрий сніг.

Незабаром настала екзаменаційна пора в школі. В моєму четвертому класі з 36 учнів на іспит з'явилась половина пухлих. Частина учнів так і не дожила до нового врожаю.

По закінченні навчального року я одержав пайок за червень і поїхав додому в с. Коханівку. В хаті застав вітчима Д. К. Ісакіна

(він працював у колгоспі завмайстернею) настільки пухлого, що спершу його навіть важко було пізнати. Він лежав майже нерухомий. Через деякий час зайшла в хату мати, теж пухла, але ще ледве переставляла ноги. Вона витягла з кошовки кусень порібрини з дохлого коня. Мій пайок трохи підтримав батьків, вони на щастя вижили того жахливого 1933 року.

Я часто бував на станції Бобринській (Шевченко) і бачив страшні картини. З відкритих вагонів скидали, як дрова, мертвих людей. А скільки людей пухлих, з опущеними головами сиділи біля станції і чекали своєї кончини...

Тимчасово я працював рахівником кооперації і мені була відома трагедія села. Майже всі люди опухли. В селі було лише 40 корів, з яких вимагали непосильне молоко. Навіть заготовач кооперації І. П. Шутенко опух. Молодий комсомолец Аврам Фесенко купив 200 грамів хліба за 3 карбованці в кооперації, зразу його з'їв, промовивши:

— Ну, а тепер і помирати можна.

Через декілька днів Аврама відвезли на кладовище разом з іншими.

У 1935 році я успішно закінчив Кіровоградський педагогічний технікум, який готував учителів 1—4 класів. А мене, як відмінника навчання, послали викладати математику і фізику в Бовтишську семирічну школу.

1933 рік не обминув і села Бовтишки. В ньому вимерло дуже багато людей, унаслідок чого залишилося чимало сиріт і напівсиріт. Навіть восени 1935 року існував при школі інтернат більше як на 50 учнів, де їх доглядали і годували.

Війна мене застала на польовому аеродромі 17 авіадивізії зв'язківцем 316 авіабази, що обслуговувала цю дивізію. Польовий аеродром був розташований недалеко від села і станції Романівки в районі Шепетівки. У перший день війни при бомбардуванні станції Романівки загинув кіномеханік Козлов. Дивізія вступила в бій у цей же день: спочатку пішли в бій винищувачі, а потім за ними — штурмовики, бомбардувальники СБ. Через кілька днів боїв було втрачено кілька літаків. 4 липня дивізія передеслокувалася на оборону Києва. Особливий склад 316-ї авіабази захищав Житомир, а пізніше — Київ. Бої були важкими, з численними жертвами. В районі Пирятинна база потрапила в оточення, мене поранено, а польовий госпіталь, у якому перебував і я, захопили німці. Я попав у Кременчуцький табір військовополонених. З нас безжально змущалися: били, годували раз на добу юшкою з гороху, через тиждень-два люди доходили до виснаження. На моїх очах помирали друзі — рядові й офіцери. Я дійшов до відчаю: вже приготував мотузку, щоб... Але знайшлася добра людина, в якій я виміняв за гімнастерку жменю пшона, і це мене врятувало.

Самим достовірним документом для історії я вважаю людську пам'ять, і тільки людську пам'ять, яка непідкупна.

Я протягом усього свого довгого життя, відносився до хліба, як до якоїсь святині. Хліб і людина — це два нерозривні поняття. Люди, бережіть і шануйте хліб, він ваша сила і життя!

Нехай земля України і її народ не знає такого страхітливого лихоліття, яке пережило моє покоління.

Мовою архівних документів

ПОСТАНОВА ЦК КП(б)У ТА РАДНАРКОМУ УСРР ПРО ХЛІБОЗАГОТІВЛІ ТА ВЕСНЯНУ ПОСІВНУ КАМПАНІЮ*

18 березня 1932 р.

Щоб максимально використати всі сили та засоби для успішного проведення посівної кампанії, яка цього року, за умов весни, повинна бути проведена у виключно короткі терміни, ЦК КП(б)У і Раднарком УСРР постановляють:

1. Незалежно від рівня виконання окремими колгоспами та районами плану хлібозаготівель, вважать заготівлі по колгоспному сектору за закінчені.

Запропонувати всім сільським, районним та обласним організаціям зосередити свою увагу на виконанні планових завдань щодо посівної кампанії.

2. Запропонувати райвиконкомам, міськрадам, МТС та Колгоспцентру в районах, де насінніві фонди не забезпечено наявним громадським колгоспним зерном, провести мобілізацію посівматеріалу, що не вистачає колгоспам, із хлібних ресурсів, що були розподілені і знаходяться в особистому розпорядженні колгоспників, в спосіб позики, яка має бути обов'язково повернута натурою з нового врожаю.

3. Цю постанову негайно оголосити в центральній, обласній та районній пресі та довести до відома всіх колгоспів.

Секретар ЦК КП(б)У С. Косіор
Голова РНК УСРР В. Чубар

**ВИТЯГ З ЛИСТА СЕКРЕТАРЯ
ХРИСТИНІВСЬКОГО РАЙКОМУ КП(б)У
ПРО ПРОДОВОЛЬЧІ ТРУДНОЩІ У СЕЛАХ РАЙОНУ**

Травень 1932 р.

Щоб перевірити справу з дійсним станом у селах, недоїдання або голодування — виїхали на села всі члени бюро РПК, члени президії КК і відповідальні керівники в кількості 30 осіб (це незалежно від постійних уповноважених, що є в кожному селі на весь час засівкампанії). На додаток до інформацій постійних уповноважених (які, до речі, в багатьох випадках умовчали про дійсний стан і негайну потребу допомоги), було виявлено: що з наших 30 сіл району з них 40 колгоспів потребують негайної допомоги: колгоспники — 939 господарств, або 4000 душ; одноосібників — 298 господарств, або 1405 душ. Разом 1237 господарств, 5405 душ.

Отже, коли врахувати, що на кожну душу треба 300 г допомоги, то це складає 17 ц на добу, а до нового врожаю маємо 80 діб — значить потрібно допомогти з розрахунку 13060 ц.

Секретар РПК Жук.

**ПОСТАНОВА ПОЛІТБЮРО ЦК КП(б)У
ПРО ХЛІБОЗАГОТІВЛІ***

3 січня 1932 р.

Надіслати міськкомам та райпарткомам і уповноваженим ЦК таку телеграму:

«Незважаючи на рішення Політбюро ЦК (ВКП(б) від 29 грудня про оголошення січня місяця бойовим ударним місяцем закінчення хлібозаготівель, виділення спеціально для стимулювання хлібозаготівель краму на 70 млн. крб., який вже на 60% відвантажений й прибуває до районів, надсилку на допомогу району значної кількості робітників на чолі з членами Політбюро, — становище з хлібозаготівлями на Україні залишається надзвичайно тривожним.

Подальше падіння заготівель першої п'ятиденки січня (2 млн. 800 тис. пудів проти 3 млн. 500 тис. пудів останньої п'ятиденки грудня) вказує, що районні організації, місцеві робітники не уявили собі, а часто не хотять зрозуміти всієї важливості й потреби закінчення заготівель саме в січні.

Таке становище хлібозаготівель вважаємо за ганьбу для Української парторганізації й вимагаємо від уповноважених ЦК, всіх парторганізацій і всіх членів партії негайного вжиття таких заходів, що забезпечили б Україні виконання цілком і безумовно рішення Жовтневого пленуму ЦК ВКП(б) про хліб».

ПА ІІЛ при ЦК Компартії України Ф. І. Ол. б. Спр. 235. Арк. 1-5.

ПОСТАНОВА ПОЛБЮРО ЦК ВКП(б) ПРО ХЛІБОЗАГОТІВЛІ

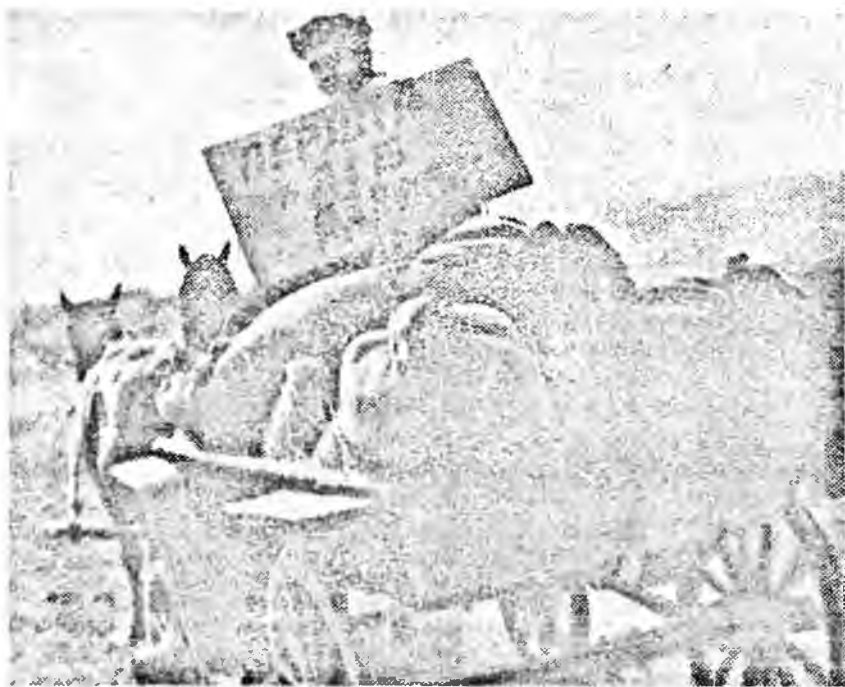
11 січня 1932 р.

1. Обязать нац. ЦК, крайкомы и обкомы по выполнении установленного для области (края, республики) годового плана хлебозаготовок продолжать заготовки сверх плана.

2. Разрешить Наркомснабу оставлять в распоряжении облкрайисполкомов для использования на местные нужды 40% из количества хлеба, заготовленного сверх годового плана.

3. Весь хлеб, заготовленный сверх годового плана, за исключением 40%-го отчисления, зачислять в централизованные ресурсы.

Центральний партійний архів Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. Ф 17. Оп 3. Спр. 868. Арк. 5. (Далі: ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС).

Державі — все! Собі — із понадпланових відсотків.

**ДОВІДКА ІНФОРМАЦІЙНОГО СЕКТОРУ
ОРГІНСТРУ ЦК КП(б)У ПРО СТАН УМАНСЬКОГО РАЙОНУ
ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ НА 5 ТРАВНЯ 1932 р.***

16 травня 1932 р.

Катастрофічний стан тяглової сили

На 5 травня було засіяно лише 18,8% площі ранніх ярових (треба посіяти 21301 га, посіяно — 3669 га). Незважаючи на героїчні зусилля колгоспників й на те, що в багатьох місцях району сіють руками, є загроза недовиконання плану сівби через катастрофічний стан тяглової сили.

З 9744 коней в районі 50% непридатні до жодної роботи, бо в багатьох селах (Осітна, Черповоди, Колодисте, Фурманка) не було навіть грубих кормів й коні надто виснажені. Але й ті коні, що працюють, дають від 40 до 10% норми (замість 10 га на коня дають ледве 1—4 га). В селах: Черповоди, Фурманка, Городниця, Колодисте, Коржова Слобідка, Краснопілка, Старі Бабани, Осітна коні так знесилені, що не можна знайти й пари з них, щоб привезти пального для тракторів. В с. Городниця запрягають в культиватор пару коней, які доходять до половини гін; тоді перепрягають їх і працюють на другій тарі і т. д. Так працюють коні майже в усіх селах. В с. Рижавка для оранки під буряк запрягають в плуг 4 пари коней, але й вони його ледве тягнуть.

Завдяки добре налагодженому доглядові падіж коней припинився й стан коней набагато покращав. Але оскільки фонд фуражної допомоги вже витрачено (район одержав 794 ц кукурудзи та 330 ц у висівок), то тяглова сила може стати загрозою для виконання плану сівби.

Одноосібники теж тягла не мають. В с. Герженівка 84 господарства має 16 коней й то частина з них неприацездатна.

Трактори через шкідницький ремонт й несвоєчасну надсилку запасних частин почали працювати лише 4 травня.

Голод й політичні настрої в зв'язку з цим

Відпущених продуктів зараз вже в більшості сіл району не вистачило. Припинилось громадське харчування й паралізувало всю роботу. Знову збільшились захворювання від голоду, збільшилась смертність. В с. Фурманка лише з 1 до 5 травня вмерло від голоду 24 чоловіки. Є села (Дмитрушки, Фурманка, Ладижинка, Ропотуха), де смертність носить масовий характер. В с. Дмитрушках немає такого дня, коли б не вмерло 5—6 чоловік від голодної смерті. Недоїданням охоплені всі села району, за винятком с. Яроватка, де стан більш-менш задовільний. В решті сіл району голо-

дування та смертність набрали масового характеру. За відсутністю продуктів їдять дохлих коней, забитих собак. викопують торішню гнилу картоплю, буряк, інші корінняки, домішують бур'яну, що появляється, і таким чином годуються. По полях ходять цілі групи людей, що збирають падаль, корінняки й вживають їх для їжі. Харчування дохлятиною, різними покидьками, гниллю носить масовий характер та призводить до захворювання й збільшення смертності (в с. Паланка виявлено випадки смертності від дизентерії, сибірської язви). І, нарешті, в с. Степківці виявлено факт людоїдства. Бідняк колгоспник М. 34-х років, що довгий час недоїдав і годувався дохлими кіньми та ін., вночі 27 квітня убив свою дитину 2-х років. порізав на шматки, жінка варила і годувались вони 2 дні. Потім він хотів убити і другу дитину 4-х років, але жінка заперчила.

Опухлих від голоду, яким загрожує смерть, в кожному селі численна кількість. Збільшуються кражі, грабунки, головним чином, скотини для їжі. Такий стан з харчуванням відбивається на посівкампанії: частина зовсім непрацездатних, частина виїжджає за купівлею хліба в промислові центри до Ленінграда, Москви, причому їдуть, головним чином, працездатні, внаслідок чого — плінність в бригадах, низька продуктивність праці. в деяких селах: діти працюють замість дорослих.

В зв'язку з відсутністю продуктів харчування в більшості сіл збільшення захворювань від голоду, смертності, в зв'язку з незадовільним станом тяглової сили — політичний настрій колгоспників, подекуди й активу. незадовільний, в деяких селах носить контрреволюційний характер: в с. Синиця 3 колгоспники на роботі в полі почали підбурювати колгоспників, щоб ті залишили, роботу. В с. Ксендзівці один день не дали їсти колгоспникам, а в цей час приїхала до села культестафета, поставила радіоприймача, приступила до організації культвечора, але колгоспники незадоволені тим, що не дали їсти, почали ляяти Радянську владу, керівників, зокрема т. Сталіна, що його портрет висів на площадці культестафети. Культвечір зірвали. Виходять на роботу лише в залежності від задоволення харчування. Зовсім незадовільний настрій серед одноосібників. З них лише незначна частина сіє, решта — або ж зовсім відмовляється сіяти, або вимагає насіння, тяглову силу; харчування й лише тоді погоджується сіяти. Є частина, що зовсім вороже ставиться до посівкампанії, на збори не йде, в поле теж, сіяти відмовляється.

В с. Рижавці окремі одноосібники заявляють: «Не йдіть до мене, не зачіпайте мене, дайте мені спокійно вмерти». Куркуль та його агентура точить шалену боротьбу, використовуючи труднощі, агітуючи проти посівкампанії та своєчасного закінчення.

Міроприємства РПК

РПК проводить велику роботу. До кожного села виїхало 2—3 члени партії. Міські осередки надсилають шефські бригади. Дається рішуча відсіч спробам куркуля використати становище для своєї мети. Видаються багатотиражні газети, 2 пересувні редакції видають газети на полі. Є великі досягнення в організації праці на засадах рішення ЦК ВКП(б) від 4 лютого, але без негайної допомоги концкормами й продуктами харчування район обійтись не може.

(З інформації секретаря РПК т. Герашенко).

Інформатор оргінстру ЦК

І. ЦП при ЦК Компартії України . Ф. 1, Оп. 1. Спр. 1931. Арк. 32-35.

ЛИСТ ШПОЛЯНСЬКОГО РАЙКОМУ ПАРТІЇ КИЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ ДО ЦК КП(б)У ПРО ФАКТИ ЛЮДОЇДСТВА У СЕЛАХ РАЙОНУ

25 липня 1932 р.

До протоколу бюро Шполянського РПК з 21 червня в справі людоїдства додаю таке:

1. Як з'ясовано слідством районної прокуратури (матеріалів при мені, нема) випадків людоїдства було два по с. Станіславчику та по с. Матусіву.

Наступне речення у тексті нерозбірливе.

По с. Станіславчику з доповіді народного слідчого жінка, колгоспниця у минулому, й зараз була зареєстрована разом з своїм чоловіком як учасниця різних карних дій (карний бандитизм), призначалась на слідстві, що вона дівчину 13 років, безпритульну, яка ходила до неї в хату, і однієї ночі заночувала, зарубала сокирою й м'ясо продала на другий день на ст. Цвітково. Пояснює вона свої дії тим, що нібито їй не було чим годувати своїх дітей, бо чоловік виїхав кудись на заробітки. При перевірці в колгоспі з'ясовано, що вона в колгоспі одержала все, що їй належало, й колгоспники заявили, що ні вона, ні діти не голодували, навіть під час слідства був у неї хліб і картопля. Колгоспники були настільки обурені, що хотіли вчинити самосуд, знаючи, що вона та її родина були харчами забезпечені не гірше, а краще, ніж інші колгоспники, та розцінювали цей ганебний факт, як факт куркульської провокації.

По с. Матусіву факт слідством був не закінчений. Але попередні дані говорять про те, що жінка-біднячка, що має троє чи чет-

веро дітей, дійсно була в дуже скрутному становищі, сама хворіла від недоїдання, діти теж в розпачі. рішилась на те, що позбавила свою дитину життя для того нібито, щоб спасти останніх дітей. Так вона заявила слідчому.

Бюро РПК доручило слідчим органам закінчити слідство по цих фактах та виявити співучасників, бо аналогічні факти по інших районах (Златопільський) супроводились за участю куркульської агентури, які штовхали на подібні жахливі злочини. (По Златопільському району колишній жандарм подав думку одному хлопцеві, щоб він зарубав свою сестру меншу, що він і зробив). Як закінчилось слідство, не знаю, бо з 24 липня фактично виїхав з району, повернувся на конференцію лише і більше повних даних не знаю.

Шулькевич

ПЛ НП при ЦК Компарті України. Ф. 1. Оп. 101. Спр. 1143, Арк. 21—23

З ДОПОВІДНОЇ ЗАПИСКИ ШЕВЧЕНКІВСЬКОГО ОКРВИКОНКОМУ ДО ВУЦВКУ ПРО ХІД СУЦІЛЬНОЇ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ ПО РАЙОНАХ ОКРУГУ*

30 січня 1930 р.

Політика партії й радвллади про прискорені темпи колективізації знайшла широкий відбиток в умовах Шевченківської округи. Будучи однією з найбільш перенаселених та малоземельних округ на Україні, Шевченківщина за останні роки дійшла до справжньої кризи індивідуального господарювання. Дуже низька землезабезпеченість на господарство (2,9 га), та щорічне збільшення приблизно на 8—10% кількості господарств, перетворювало індивідуальні господарства Шевченківщини на карликові нерентабельні господарства. Й незважаючи на те, що врожайність на Шевченківщині одна з найвищих на Україні, дальший розвиток товаровості сільського господарства, піднесення урожайності — майже загальмувався. Це найяскравіше відбилося на стані сировинної бази цукрової промисловості, що значно розвинена в окрузі (19 цукроварень). Урожайність буряку, починаючи з 1925 р., систематично падала. Так, у 1925 р. га давав 145 ц, у 1926 р. — 122 ц, у 1927 р. — 129 ц, у 1928 р. — 94 ц, 1929 р. — 62 ц. В таких умовах гасло суцільної колективізації округи на базі бурякосіяння й цукрової промисловості впродовж двох посівних кампаній — весняної та осінньої 1930 р. — кинуте округовими керуючими органами, жваво було підхоплене всіма масовими організаціями, округи, сільським активом і бідняцько-середняцькими масами села. Масовий колективістичний рух, що розгорнувся в окрузі впродовж 1928/29 р., й дав наслідком три цілком усупільнених райони — Шполянський, Петрівський, Стеблівський та близько 50 усупільнених сіл, став по-

ширюватись та закріплюватись великою масовою організаційною роботою, що чим далі, то ширше розгортається. ув'язуючись з суцільною колективізацією та підготовкою до весняної засівної кампанії.

* Опущено відомості про стан тваринництва, озимини, внутрішній розпорядок колгоспів.

Проведена округою робота по підготовці суцільної колективізації.

Протягом двох місяців (з 15 листопада по 15 січня) проведено таку підготовчу роботу до суцільної колективізації: 1) широка партійна нарада з 520 учасниками; 2) широка округова бідняцько-батрацько-середняцька конференція з 2 тис. чоловік; 3) широка конференція робітників-цукровиків та сільгосплісу на 1 тис. чоловік; 4) районні бідняцько-батрацько-середняцькі конференції, збори, наради, а також сільські наради й конференції, у яких взяло участь 88602 чоловіки; 5) округова виробнича (земельна) нарада на 200 чоловік; 6) пленуми окрвиконкому, ОРПС та всіх інших керуючих органів округи; 7) організовано в окрузі та надіслано на райони 208 робітничих бригад, до складу яких входить 967 робітників; 8) мобілізовано округою та надіслано на села 260 робітників (партійців, агрономів, комсомольців та 5 чоловік агрономічної бригади НКЗ); 9) районні організації надіслали на села 696 робітників; 10) до кожного району надіслано виїзну редакцію пересувної

Провідних кадрів колгоспів	10 чоловік	на 11 днів	курси закінчено
Керівників колгоспів	1500	» да 15 »	»
Бригадирів-трактористів	110	» » 60 »	йдуть
Рахівників колгоспів	450	» » 30 »	»
Агротехніків	450	» » 30 »	»
Агроуповноважених	200	» » 7 »	мають близьч- ми днями поча- ти
Боротьба з шкідливками	1700	» » 4 »	ти
Мірцників	510	» » 10 »	йдуть
Трактористів-рульових	1400	» » 45 »	»
Всього:	6360 чоловік	2-11 день	

газети; 11) організовано такі курси; 12) розроблено організаційний план суцільної колективізації округи; 13) видано в окрузі такі матеріали: а) оргплан суцільної колективізації; б) постанови виробничої земельної наради; в) матеріали округової батрацько-бідняцько-середняцької та робітничої конференцій; 14) завезено колгоспівської літератури в округу на 60 тис. крб. Вся ця організаційна та масова робота дала значні наслідки в зрушенні й дальшому розвитку масової колективізації в окрузі.

Стан суцільної колективізації округи та підготовки до весняної сільськогосподарської кампанії

На 20 січня стан суцільної колективізації округи характеризується такими даними:

1. Усупільнено земельної площі (прийнято статuti та зареєстровано райвиконкомами) 597, 596 га або 64,8%. Всього на сучасний момент існує в окрузі 866 колективних об'єднань (при наявності 514 населених пунктів). З них: комун — 46, артiлів — 329, СОЗів — 491. Треба зазначити, що весь час кількість окремих форм колгоспів та співвідношення між ними мiняються в напрямку збільшення вищих форм — колгоспів та укрупнення і перетворення села в один колгосп.

За неповними відомостями з районів на 20 січня маємо цілком усупільнених сіл — 144, на 75% — 41, на 50% — 32; деякі села (Жорнокліїв, Михайлівка та ін.) цілком переходять на статут комуни. Але й цей стан весь час мiняється. В сучасний момент зі зростом усупільнення взагалі кількість сел усупільнених повністю значно більша.

2. Усупільнено робочої худоби — 30312 голів, або 32,7%. Одночасно з усупільненням робочої худоби проводиться усупільнення кормів для неї. Наприклад: по Шполянському району усупільнено 50 тис. пуд. грубих кормів. За відомостями таких районів, як Мошенський, Іркліївський усупільнена худоба забезпечена грубими кормами повністю.

Округні організації оцінюють стан усупільнення худоби, як незадовільний, не відповідаючий загальному стану усупільнення. Незважаючи на те, що при усупільненні оцінка худоби проводиться не нижче риночних цін, такий стан з усупільненням худоби пояснюється тим, що на місцях немає спільних приміщень для зведення усупільненої худоби, не розроблено як слід питання про організацію догляду за усупільненою худобою та організацією робіт і заробітків усупільненої худоби впродовж зимового часу. Разом із цим остаточно оформлення усупільнення робочої худоби також гальмується й тим, що оцінка її, тобто технічне оформлення усупільнення, вимагає багато часу. Зараз на налагодження цієї справи звернено увагу всіх районових і сільських організацій та округових уповноважених. Поруч із розкуркуленням і одібранням в фонд колективізації сел куркульських приміщень, ця справа по-сунеться вперед значно краще.

3. Усупільнення реманенту проходить значно швидше, ніж усупільнення худоби. Це пояснюється тим, що для усупільненого реманенту не потребується стільки приміщень та налагодження догляду, як за худобою. Хоч зведених даних про усупільнення реманенту в окрузі ще немає, але дані по окремих районах цілком це ствер-

джують. Так, в Корсунському р-ні усупільнено мертвого реманенту — 49, в Іркліївському — 100 та в Шполянському — 80%. Зводка про стан усупільнення по районах прикладається.

В зв'язку з великою підготовчою та організаційною роботою до суцільної колективізації, а також з пізнім надісланням Наркомземом (5 січня) контрольних цифр посівкампанії, складання виробничих планів та доведення планів посівкампанії до села, а також розгортання практично-господарчих заходів по підготовці до весняної с. г. кампанії в окрузі трохи запізнилось. Зараз навіть до наміченого урядом строку, в усіх селах округи плани посівкампанії до села доведені.

На 25 січня основні заходи по посівкампанії виконані в окрузі в таких розмірах:

Мобілізовано насіннєвого фонду	— 432 832 пуд..	» або 30,2%
Очищено зерна	— 211 097 »	» 16,2%
Вдиремонтовано тракторів,	— 25 та	
Іншої с/г знаряддя	— 1316 шт.	» 10%
Законтрактовано буряку	— 52 085 га	» 80,1%
Інших ґрих культур	— 20 350 га	» 10%
Забезпечено площу під буряк:		
а) насінням	—	на 80%
б) мінеральним угноєнням	—	на 8,1%
в) сівалками	— Цукротрест не з'ясував.	
г) заходами боротьби з шкідниками	— До цього часу Цукротрест не з'ясував.	
Машинноостачання	не одержано округою за планом: плугів-луцильників — 233 шт., борон посівних — 455 шт., культиваторів 9 — ланних 130 шт., полотьників — 37 шт., сівалок — 284 шт. та 235 машин і знаряддів причіпних до тракторів.	

Реалізовано машин на 152 тис. крб., або 12%.

Кредитування: кредитовий план складений у розмірі 16 225 тис. крб., задоволений у розмірі 3242 тис. крб., або на 20%. Кредити вже розверстані по районах, товариствах і провадиться робота по капіталонагромадженню до них — 5 695 500 крб.

Основним недоліком в роботі до цього часу було те, що місцеві організації не перебудували своєї роботи на господарські рейки. Це в значній мірі пояснюється тим, що основні господарські фактори — трактори, кредити, чистогатункове насіння ще не прибули в округу й неможливо було розгортати господарських міроприємств.

Особливо погано стоїть справа з тракторизацією округи. Незважаючи на те, що є декілька постанов правління Цукротресту про

надсилку 320 тракторів в округу до початку весняної засівної кампанії і навіть була винесена постанова, аби ці трактори дали Шевченківщині з партії, що раніше була визначена для радгоспів Цукротресту, зараз Цукротрест відмовляється дати округі трактори. Округа опинилась в дуже скрутному стані, коли тракторні станції не лише були широко популяризовані серед населення, а навіть проведена вся підготовча робота до їхньої організації, а саме: навчаються 1400 трактористів, складено з населенням умови, а також законтрактовано нові площі під буряк без проведення попередньої глибокої оранки, яка може бути компенсована лише тракторною оранкою. В зв'язку з цим зараз посилилось недовіря до всіх заходів і міроприємств по суцільній колективізації, й ворожа агітація використовує цей момент. Водночас і Укрколгоспсоюз не забезпечує Шполянську тракторну станцію 60 тракторами, як це було визначено всіма попередніми планами, а дає лише 20 тракторів, що гальмує нормальний зріст вже існуючої тракторної станції. Укріслецукор також відмовляється постачити тракторами Набутівську цукроварню.

Погано стоїть справа з кредитами на суцільну колективізацію. Основні заходи по суцільній колективізації, як-то: розвиток скотарства (силосні башти, ферми, племінні розсадники, свинарники, телятники, усупільнення робочої худоби) буде розрахований на 3 млн. крб. довготермінової контрактації буряка, про що теж була постанова Цукротресту. Зараз цих кредитів округа не одержала і не з'ясовано, чи може їх одержати. А загальне кредитування збільшилось проти минулого року лише на 300 тис. крб. Незважаючи на необхідність та можливості збільшення в округі площі під буряк, щоб завантажити повністю цукроварні округи сировиною, ця справа гальмується виключно тим, що Цукротрест відмовився забезпечити навіть 65 тис. га площі під буряк, як насінням, так і мінеральним угноєнням і засобами боротьби зі шкідниками.

Крім того, розроблений попередньо Цукротрестом тип радгоспно-колгоспного господарства в бурякосіючому районі зараз зовсім не здійснюється. Не лише не будуються всі радгоспно-колгоспні об'єднання, визначені оргпланом, але навіть не провадиться спроба утворити в округі декілька досвідних об'єднань.

Щодо сортозміни, то центральними органами не виконуються постанови СТО і РНК про видачу чисто гатункового насіння в районах цукроварень колгоспам в остаточний розрахунок за буряк, з тим, щоб протягом двох років у районах цукроварень замінити все безпородне насіння на сортове.

Недостатнє розгортання господарських заходів посівкампанії та низька якість роботи по усупільненню в значній мірі пояснює недостачу агрономічних сил для складання виробничих планів вже колективізованих сіл, досить низька кваліфікація значної частини

працюючих в окрузі агрономів, відсутність розроблених центром та науково-дослідницькими організаціями матеріалів про організацію великого колективного господарства, особливо таких питань, як оптимальні розміри колгоспів, організація праці в колгоспах, статуту, розподіл продукції та інші питання внутрішнього розпорядку. Доводиться при обмеженості округових сил, одночасно з практичною роботою займатися розробкою цих питань. Відсутність в центрі масової популярної літератури по колективізації, обмеженість таких організаційно-культурних засобів в окрузі, як кіно, радіо, чарівні ліхтарі, засобів пересування (машин) та телефонів (лише 30 сільрад мають телефони). Також не вистачає в окрузі й організаторів колективізації. Обіцяні окрузі робітники в рахунок «25 000» ще не прибули.

Класова боротьба й розкуркулення

Пророблена велика масова робота дала значний зріст класової свідомості бідноти, батрацтва, а також зміцнення їхньої спілки з середняками.

Чітка класова лінія щодо куркуля, яка з початку роботи була дана місцям, про неприпустимість прийому куркулів до колгоспів, а також чистку куркулів з існуючих колгоспів, сплотила бідняцько-середняцькі маси та протиставила їх куркулям. В усіх селах відбулись постанови загальних зборів, де затверджувався список осіб, що не мають права бути членами колгоспів. Таких господарств в селах налічується 3—12%. Опір куркулів суцільній колективізації, їх агітація проти колективізації значно поширились. Куркулі розпускають всякі брехні про те, що колективізація — це паншина, що вона доведе селян до старців, що вся округа буде засіватись лише буряком і не буде чого їсти та ін. Куркулі агітують за продаж насіння, худоби й продають це. Посилилась також робота духівництва, сектанства та інших темних і ворожих елементів. В останній час, у зв'язку з розгорненням розкуркулення маються знову випадки терористичних актів з боку куркулів: у Малокалігирському р-ні пострілом у вікно під час зборів забито сільуповноваженого по колективізації; в Шполі через вікно забито голову сільради. в с. Красносільці знищено радіо.

Округова бідняцько-батрацько-середняцька конференція винесла постанову про розкуркулення, яка була стверджена президією округового виконавчого комітету.

Зараз по всій окрузі провадиться масова робота, виносяться постанови про розкуркулення та почалось масове розкуркулення. У деяких районах: Золотоніському, Петрівському, Кам'янському, Іркліівському — розкуркулення вже закінчено. Є відомості про

розкуркулення 688 господарств, яких батрацько-середняцькі маси розкуркулили доценту. Опір з боку куркулів виявляється в тому, що куркулі ховають та нищать своє майно. Наприклад, в Ірклііаському районі один куркуль навіть зняв залізо з даху; а також починають тікати. Сільради, як правило, приймають найактивнішу участь у суцільній колективізації, розкуркуленні та підготовці до весняної засівної кампанії. Власне кажучи, вони є основними штабами цих міроприємств на селі. Але є окремі сільради (наприклад — Гречківка, Ребедайлівка та ін.), що не стоять на височині. Зараз дано директиву, аби ці сільради, що не проводять правильної класової лінії, або байдуже ставляться до суцільної колективізації, переобірались.

Звітно-перевірочна кампанія сільрад проводиться, цілком ув'язуючись з суцільною колективізацією та підготовкою до посівкампанії. 30.1.1930 р. Голова Шевченківського окрвиконкому (Левкович)

ИДАЖР України, ф. 27, оп. 15, спр. 507, арк. 1—8. Копія.

ПОВІДОМЛЕННЯ ВСЕСОЮЗНОГО ПЕРЕСЕЛЕНСЬКОГО КОМІТЕТУ ПРИ РАДНАРКОМІ СРСР¹⁹ ПРО ПЕРЕСЕЛЕННЯ НА УКРАЇНУ КОЛГОСПНИКІВ З ІНШИХ ТЕРИТОРІЙ КРАЇНИ

29 грудня 1933 р.

Срочно. Секретно.

Нач. ГУЛАГ ОГПУ тов. Берману

ВПК при СНК СССР при сем препровождает оперсводку № 38 о переселении на Украину по состоянию на 28 декабря с. г. Одновременно ВПК при СНК СССР сообщает, что преподанный план переселения выполнен на 104,76%. Всего переселено 21 856 колхозных хозяйств, 117 149 человек, 14 879 лошадей, 21 898 коров и 38 705 голов разного скота (в число последних входят телки, свиньи и овцы). Приложение по тексту.

Зам. председателя ВПК при СНК СССР Рудь
(Приложение) Секретно

Сводная ведомость об отправлении эшелонов с переселенцами на Украину по состоянию на 28 декабря 1933 г.

Область отправления	Область прибытия	Количество					
		х-зяйств	лошадей	коров	разного скота	эшелонов	% выполнения плана
Горьковская	Одесская	2120	1318	2062	2050	35	106
Ивановская	Донецкая	3527	1619	3198	1980	41	101
БССР	Одесская	4630	3861	5295	10921	61	103
ЦЧО	Харьковская	4800	2329	3172	5611	80	106,6
Западная	Днепропетровская	6679	5710	7371	18097	100	102,7

1. На 28 декабря 1933 г. отправлено 329 эшелонов. 21 856 хозяйств, 117 149 членов семьи, 14 879 лошадей. 21 898 коров и 38 705 голов разного скота⁴².

2. План перевозок колхозников на Украину окончен и выполнен на 104,7%.

Зам. председателя ВПК при СНК СССР Рудь
ЦДАНГ СРСР, ф 5675, оп. 1, спр. 33, арх. 56, Оригинал.

* Так у документі. Тут і далі обчислення показує 104,076%.

**ЛИСТ СЕКРЕТАРЯ ЦК КП(б)У С. В. КОСЮРА
СЕКРЕТАРЮ ЦК ВКП(б) Й. В. СТАЛІНУ
ПРО ЕКОНОМІЧНЕ І ПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ
В ПІВДЕННІЙ ЧАСТИНІ СТЕПОВИХ РАЙОНІВ УКРАЇНИ
ТА ПРОДОВОЛЬЧІ ТРУДНОЦІ**

26 квітня 1932 р.

Тов. СТАЛІНІ

То, что я и ездившие со мною товарищи наблюдали в Южной части степных районов, а также сведения из других областей дают возможность судить о ходе и перспективах сева по Украине.

Если сравнить с прошлым годом, то сев пока что идет лучше прошлогоднего, однако причина тут не в хорошей работе, а в лучших метеорологических условиях. То, что мы наблюдали в Степи, говорит о том, что даже при нынешних тяжелых условиях с тяглом можно было бы работать значительно лучше.

В Степи имеется 10—15 особенно тяжелых районов, где, как теперь выясняется, были допущены серьезные ошибки в определении плана заготовок и серьезные искривления, и ни с чем несообразный нажим при проведении заготовок. У нас вскрылось еще 3—4 района, очень похожих на Дравовский и АМССР. Пришлось виновных посадить и судить так, чтобы об этом знало все население.

У нас есть отдельные случаи и даже отдельные села голодающие, однако это только результат местного головоуятства, перегибов, особенно в отношении колхозов. Всякие разговоры о «голоде» на Украине нужно категорически отбросить. Та серьезная помощь, которая Украине была оказана, дает нам возможность все такие очаги ликвидировать. В степных районах острые настроения в общем уже ликвидированы (Зиновьевский, Новопржский, Каховский и др. районы). Правда, мне приходилось еще встречать отдельные случаи (колхозы, села), но и это будет безусловно ликвидировано. Почти вся Степь взялась сейчас за севбу.

Последние 3—4 дня развитие массового сева задержали бес-

прерывные дожди почти по всей Украине. Для Степи, Харьковской области, Донбасса и АМССР вопрос о семенах, как для ранних, так и для поздних, урегулирован удовлетворительно. Все семена уже на месте. Однако, по заявлениям Одесской и Днепропетровской областей получается, что тысяч 200—250 га ранних яровых все же недосеют, придется заменить поздними. Но говорить сейчас сколько-нибудь твердо о таком недосеве еще нельзя, ибо в Степи есть случаи, когда засевают ранних яровых значительно больше, чем числилось в наличии семян, а это значит, что не все семена были учтены.

Основной вопрос сейчас повсюду — это тягловая сила. В тех районах, где я был, около 1/4 числа лошадей пало. Остальные, как правило, находятся в очень тяжелом состоянии — кожа да кости. Основная причина и тут, конечно, не отсутствие кормов, а то обстоятельство, что крестьянин — и колхозник, и единоличник — ухаживать за лошадью и кормить ее на последние средства, как он делал это раньше, не хочет. Основное, что толкает его к этому — это повинности. Не случайно, что хуже всего обстоит дело там, где особенно много метали лошадей всю осень и зиму по перевозке хлеба, свеклы и т. п. Во многих местах до сих пор за эти перевозки еще не расплатились. Вся эта повинность, как правило, проводилась в порядке принудительной мобилизации. Лучше дело обстоит в лесных районах, где все-таки и платили, и давали фураж.

Сейчас участие лошадей в посеве в Степи очень незначительное, особенно там, где есть МТС, где имеются трактора. По всей Степи можно наблюдать картину, когда в поле работают, большей частью, только трактора — и пашут, и сеют, и боронуют. Там, где работают и лошади, производительность их раза в 2—3 ниже всякой нормы. Запряжка в 4—5 лошадей обрабатывает от 2 до 0,5 га в день. В общем нужно признать, что участие лошадей в полевых работах, даже учитывая их состояние, явно недостаточное. На местах слишком большой перегиб на трактор. Но и трактора работают с неудовлетворительной производительностью. Большой частью трактор ХТЗ или СТЗ обрабатывает 5—6 га и редко 8—10. В этом, прежде всего, выражается неудовлетворительность работы районных организаций, МТС и совхозов.

Слэвом, сейчас решает вопрос посевной кампании производительность трактора и степень участия в посеве лошади. Характерно, что в колхозах, не обслуживаемых МТС, лошади даже при неудовлетворительной кормежке, как правило, вырабатывают значительно больше и участвуют в посеве в большем количестве, чем там, где есть трактора. Крестьянин сейчас уверовал в то, что мы действительно дадим трактора и машины, и слишком поспешно бросает лошадь.

С кормежкой в колхозах в Степи дело обстоит большей частью — не особенно хорошо. Но многие колхозы все-таки живут не плохо. Наиболее туго везде с хлебом. Отсутствие хлеба, голод являются темой, в отношении которой кулак и его агентура развивают бешенную кампанию, пускаясь на всевозможные провокации. Озимые по всей Степи прямо блестящие, даже в приличном состоянии поздние посевы. В этом отношении весна оказалась для нас чрезвычайно благоприятной, ибо не только не приходится в Степи ничего пересевать, но и обычную гибель от вымерзания, вымачивания мы имеем значительно ниже нормального. Некоторое исключение составляет Харьковская область, где, по предварительным сведениям, имеется некоторая гибель озимых, но размеры этой гибели точно не выяснены. Во всяком случае ни о каком серьезном пересеве и здесь говорить не приходится. Южная часть Степи должна была кончить сев ранних яровых к 25 апреля, но, очевидно, дожди задержат.

В последние дни у нас несколько неожиданно расширился прорыв по Киевской области и районам бывших Белоцерковского и Уманского округов. По рассказам побывавших там товарищей в этих районах подавленное, а местами очень острое настроение. На днях в Плисковском районе было открытое контрреволюционное выступление открыто петлюровского характера, которое удалось быстро ликвидировать. Из этих районов сейчас больше всего ждут сообщения о том, что нечего есть, что сеять не будут. Особенно тревожные данные о плохом состоянии и падеже лошадей. Из полученной семенной ссуды мы полностью снабдили эти районы семенами, дали колхозам проса и кукурузы на кормежку, подбросили немного кормов для лошадей, помогаем тракторами. Командировали туда из области группу работников. Наша помощь в значительной степени может сорваться, если нам не дадут отгрузить до половины мая причитающийся нам остаток — около 500 тракторов — для Правобережья и погранполосы, ибо до сих пор мы приложили все усилия к тому, чтобы отгрузить в первую очередь трактора Степи и степным районам Харьковской и Киевской областей.

Два дня тому назад послали в Киевскую область для ознакомления с положением в наиболее тяжелых районах, а также с положением в Винницкой области, в частности в пограничных районах, секретаря ЦК КП(б)У т. Любченко. Очевидно, этим двум областям (Киевской, Винницкой), немного позже придется оказать дополнительную помощь просом. С этой просьбой мы вынуждены будем опять обратиться в ЦК.

С. Косиор

На очних ставках Д. та С. злочин заперечують, всі три вони затримані і тримаються під вартою в Звенигородській міліції, а також й затримана дружина гр. С., яка приймала активну участь в утворенні цих злочинів.

По цій справі слідство переводиться наслідчим Звенигородського району т. Дудником й по закінченні буде спрямовано до Київської обласної прокуратури.

Дільничий прокурор. ПА 11, П при ЦК КПУ, Ф. 1. ОП. 101. СПР. 1143, АРК 14.

КОПІЯ ЛИСТА ЗВЕНИГОРОДСЬКОГО ДІЛЬНИЧНОГО ПРОКУРОРА КИЇВСЬКОМУ ОБЛАСНОМУ ПРОКУРОРУ ПРО ФАКТИ ЛЮДОЇДСТВА В с. ТАРАСІВКА ЗВЕНИГОРОДСЬКОГО РАЙОНУ КИЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Не раніше 11 липня 1932 р.

В останніх числах червня ц. р. у громадянки с. Тарасівки Звенигородського району П. зник невідомо куди син, 11 років. Розшук хлопчика, прийнятий з боку матері, результатів не дав, про що вона 3 липня на полі під час обробітку цукрового буряку заявила голові сільради. Останній перевів розшук у гр. Х., 19 років, парубка, члена колгоспу, бідняка, судимого на 5 місяців примусової праці, за крадіжку колгоспного зерна, батько якого помер років 9 тому, а мати недавно.

11 липня 1932 р. копію листа було надіслано до ЦК КП(б)У на ім'я С. В. Косіора.

В льоху Х. було знайдено декілька людських черепів, які розкладаються, з них один з довгою косою та рештки кісток. В коморі знайдено петлю, скривавлену сокиру, різний одяг та ночви (коритце) з густим слідом крові.

Під час обшуку Х. дома не було, але увечері його міліцією затримано під час спроби втекти з села.

Одержавши означені відомості, я в купі з міліцією та агентом ДПУ виїхав на місце, причому на попередньому допиті Х. останній розповів наступне:

Місяць тому до нього прийшли до хати, де він жив з сестрою Оленою, 9 років, його два односельчани С., 29 років, одружений, бідняк; на роботу ходив рідко, та Д., 29 років, одружений, бідняк, під загрозю забити Х. примусили його дати згоду забити його сестру Олену.

На другий день Д. та С. прийшли до хати Х., схопили сонну Олену (сестру) і затягли її в комору при хаті, де і зарізали ножем, зняли кожу, мозок та печінку зварили там же в глечику, поїли наварене, давали їсти Х., але він їсти з сестри відмовився, кожу, кишки та череп викинули в погріб, а м'ясо понесли з собою.

Після цього С. наказав Х. заманити до себе ще якусь дівчину. Наказ Х. виконав і наприкінці червня 1932 року, будучи на полі, сказав дівчині Любці, 11 років, аби та зайшла до нього в хату і посиділа з його сестрою Оленою (що була вже зарізана). І коли одного вечора дівчина Любка зайшла в хату Х., то гр. С. та Д. зтягли Любку до комори та зарізали ту по приміру Олени. З Любки гр. Х. куштував печінку, одержав шматок ноги. Де діли Д. та С. м'ясо з Любки, те Х. не знає.

Гр. Х. мав кролі, щоб заманути гр. П., 11 років, Х. пообіцяв йому подарити кроля, та коли хлопчик Іван зайшов в хату Х., то на хлопчика накинули петлю і зтягли в комору, де й зарізали. Але за браком солі м'ясо пролежало в хаті гр. Х. 1 добу й стало розкладатись, тому м'ясо до вжитку стало непридатне, та С. та Д. взяли це м'ясо та загребли його в погребі. Під час скоїння злочину С. та Д. випивали горілку. За те, що Х. буде мовчати про утворений ними злочин, вони обіцяли Х. купити чоботи та костюм. При обшуку у хаті С. знайдено ключицю недолітка, ребро та кістки.

ІНФОРМАЦІЙНА ДОВІДКА ІНСТРУКТОРА НАРКОМЗЕМСПРАВ УСРР ПРО АНТИКОЛГОСПІНІЧАНСТРІЙ ДЕЛЕГАТІВ СЕЛЯНСЬКОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ НА ШЕВЧЕНКІВЩИНІ

29 травня 1930 р.

Тов. Лакіза й Прокудін

Посилаю цього листа, бо вважаю, що уроки Шевченківщини треба врахувати іншим округам. Шевченківці, як це вам відомо, скликали позапартійну конференцію батраків, бідняків і середняків колгоспників і поодиноких господарств.

Підготовної роботи в чотирьох районах, де мені довелося бути, а саме: Кам'янському, Олександрівському, Вільшанському та Городищенському. — не провадилось, вибрали на авось. До того як правило, вибирали представників від поодиноких господарств, обов'язково тих, хто виступав і зривав колективізацію на селі, словом явних підкуркульників.

В с. Орлівцях Городищенського р-ну на моє запитання, як пройшли вибори на позапартійну конференцію, то селяни — колективісти і бідняки, середняки в один голос заявили, що більша половина села не знала про вибори. По-друге — одного вибрали підкуркульника, що зривав колективізацію і весь час веде підривну роботу. На селі організував групу антиколгоспників, сам він — можливий середняк — вибрали його по заяві активістів для того, щоб на конференції його обробили. Так само й таких же самих обрали й по тих районах, що вже я написав. Які ж поки що, по першому дню, конференції ми маємо наслідки?

Відчиняючи конференцію т. Левківч; із зали почалися викрики

(уловити не можна було), але намагаючись помішати.* Потім раптом почалась шумиха через недохватку місця (чоловік 60—50 на початку не мали де сісти) — словом перебили вступну промову. Довелось уговорювати, що все налагодиться. Все це як на не організованій сходці. А далі посипались такі записки:

а) «Киньте нас агітувать, цим не візьмете, давайте говорить про мануфактуру»;

б) «Бросайте привітання й розговори про соціалізм, давайте поговоримо, як би повернути засланих»;

в) «Нам колективізація й соціалізм не потрібні, бо все це довело нас, що ми голі, босі годуємо воші»;

г) «Колгоспи, це не воля селян, а нове ярмо, давайте обговоримо, як його позбутися»;

д) «Тут в своєму привітанні військовий нам розказав, що буржуазія для радянської влади не страшна, що буржуазія думає нападати на нас, і що ми її переборемо. Так цікаво знати, хто ж з нас бреше?».

То на таку тему посипалось чимало від делегації записок. Почали з задніх скамейок вигукувати: «Давайте перенесем конференцію на двір». Звичайно ці вигуки мали свою політичну підкладку, а саме: на вулиці біля засідання зібралось понад 80 чоловік, позбавлених права голосу, розкуркулених, з різних сел, що чекали на т. Петровського. Не обійшлось й без того, що біднячка з с. Білозір'я — делегатка, свій делегатський квиток передала кулаку. Сайку Золотоніського р-ну, який підлягає виселенню, він просунувся в перші ряди конференції. Попав в залу «співець» за «вільну Україну».

Все це говорить, що парторганізація не підготовилась як слід, і не придала цій конференції такого значення, що на його треба було сподіватись — вибрала часом небажаних людей, підкуркульників — «нехай мовляв їх там в окрузі оброблять».

До того ж раз викликали на конференцію і від поодиноких господарств, то треба було хоч декілька чоловік ввести і від них в президію конференції, а цього як раз не зробили. Це теж відразу мало свій вплив на прибуваших делегатів неколективістів.

«Кажуть не забувати за поодиноких, а самі про нас забули», — почались розговори в залі та спори. Тоді як від округових організацій в президію ввели щось понад 35 чоловік, всі 35 чоловік сіли спереди, а обраних від конференції посадили ззаді і на цьому почали розводити демагогії: «Де ж батраки в президії?». Конференція проходить перший день якось придушено — як буде сьогодні, що будуть говорити на доповідь Левковича, напишу додатково, а пока всього.

29.V.30 р.

Підпис

ЦДАЖР України. ф. 27, оп. 11, спр. 68, арх 6—7. Копія.

ДОВІДКА ВІДДІЛУ АГІТАЦІЇ ТА МАСОВИХ
КАМПАНІЙ ЦК КП(б)У ТА ЗВЕДЕННЯ З ЛИСТІВ
НАДІСЛАНИХ ДО ЦК ВКП(б) І ЦК КП(б)У,
З ПИТАНЬ ХЛІБОЗАГОТІВЕЛЬ ТА ГОЛОДУ
НА УКРАЇНІ

28 квітня 1932 р.

Секретарю ЦК КП(б)У
тов. Косіору

З 1 січня до 22 квітня безпосередньо до ЦК КП(б)У, а також надіслані від Секретаріату т. Сталіну разом 115 листів в справі перекручування по хлібозаготівлі, примусового усупільнення худоби тощо.

Найбільша частина листів припадає на квітень місяць — 64.

Частину цих листів агітмасовий відділ ЦК КП(б)У направив для перевірки до обкомів і райкомів, а по окремих відряджено товаришів для перевірки на місці.

Характерні моменти з листів, що надійшли в квітні місяці, наводимо у зведенні, що Вам його при цьому надсилаю*.

Зав. агітмасовим відділом Сірко

Додаток.

**Зведення з листів, що надіслані до ЦК ВКП(б) —
т. Сталіну й ЦК КП(б)У****

«Шановний т. Сталін, чи є закон Радянської влади, щоб селянство сиділо голодне, так як ми, колгоспники, не маємо уже з 1 січня 1932 р. в своєму колгоспі ні фунта хліба. Не тільки Горби, а взяти треба Глобинський і Семенівський райони, де поголовний голод серед народу. Ми, колгоспники, і вирішили спитати — що буде далі?»

Постає питання. Як ми можемо будувати соціалістичне будівництво народного господарства, коли ми приречені на голодну смерть, бо ще до врожаю 4 місяці, питаємо, за що ми бились на фронтах: за те, щоб сидіти голодними, щоб бачити, як вмирають діти в керчах з голоду».

(Лист т. Сталіну — з Глобинського району на Кременчуччині, с. Горби, від колгоспників — без підпису).

* Див. додаток.

** Листи одержано Центральним Комітетом КП(б)У між 17—23 квітня 1932 р.

Наши рабочие колхозники не имеют ни куска хлеба и даже есть такие, что не имея ничего с голода пухнут. Лошади в колхозах дохнут, а люди делят и едят, что и приводит к массовому за-

болеванію, санітарія відсутня. Спрашивається, чому в Вороже, Анновке, Москве, Кубани, Тифлісе, Криму — є хліб дешевий, скільки угодно і якої угодно, а на Україні — ні.

В нинішнє час неможливо проводити на деревні дійснє політику Ленінської партії більшовиків. Цілий ряд районів засипали з фінансовою частію (мобілізація внутрєних ресурсів, оплата взносов займа, а також реалізація, податки і т. д.). Політичне настроєння крєсьян — неможливе, а це загрожєє крепості, сплєченності тыла в случєє війни».

(Лист до ЦК ВКП(б) — з Фастова (анонімка).

«Я бачив, що в Росії пуд хліба 10 крб., а на Україні — 80 крб. — і немає. І всі ідуть в Росію. Зараз колгоспники дуже мають погані погляд на колгоспне будівництво. Коли я робив у колгоспі рік на тракторі і маю 250 трудовнів, я одержав 12 пудів хліба і більшє нічого, як можна прожити, я обірваний, голодний, мені навіть соромно про це Вам писати, бо я людина молода, маю 19 років».

(Лист т. Сталіну з Київщини, Бориспільського району, с. Рогозів — Кривошейн).

«З самого початку ми стояли за Радянську владу і зараз не хочемо, щоб вона втрачала авторитет, але ми вже не в силах терпіти і просимо — зверніть увагу: у нас уже опухлі від голоду діти. Нас 284 чоловіки, щоб поодиначки нас не брали у ГПУ, ми не підписуємо».

(Лист до ЦК КП(б)У із Снігурівки. Анонімний лист посилаємо т. Сталіну).

«В Долинському районі існує по багатьох селах голодовка. Все це тому, що місцева влада недооцінила розпорядки в Радвладі, а бажала краще виконати плани.

У селян таке враження складається, що страшно навіть говорити: коли б тільки що, так зразу повернули б гвинтівки проти.

Повідомляє Вас Тарасюк Іван — учень школи ФЗО, станція Долинська. Зараз я працюю в ГПУ по виявленню антирадянських подій.

(Лист до ЦК ВКП(б) від Тарасюка, ст. Долинська).

**ЛИСТ ЧЛЕНА ЛКСМУ Г. І. ТКАЧЕНКА СЕКРЕТАРЮ ЦК КП(б)У
С. В. КОСІОРУ ПРО ЕКОНОМІЧНІ ТРУДНОЦІ НА СЕЛІ ТА
ПОЛІТИЧНИЙ НАСТРІЙ НАСЕЛЕННЯ**

18 червня 1932 р.

Шановний т. Косіор!

Я, комсомолец, весь час відстоював політику і заходи Радянської влади та партії на селі, а після, відїхавши в місто в 1930/31 р., став студентом, і, здобуваючи знання, для мене обрїй робиться ширшим і більш світлішим, я вивчаю дещо з марксо-ленінської

теорії і послідовно стежу за пресою, починаючи ще з 1926 року.

Походженням з селянин (бідняк), комсомольський стаж з 1928 р., а фактично з комсомольською роботою зв'язаний ще з 1927 року. В технікумі, де я вчуся, вже рік секретарем осередку ВЛКСМ, але ще позапартійний...

На селі народ весь час зберігає в собі старі традиції і не вірить в перемогу соціалізму над капіталізмом, так само й серед міського пролетаріату в більшій частині, не говорю вже про сьогоднішні наміри всього трудящого людства. Стоїть тільки зайнятися — зацікавитись і вивчити життя міста й села і все стане ясно. Я вперто і без кінця вів роз'яснюючу роботу, різко доводив, що партія і її мета вірна й здійснима, не раз вступав у дискусії, але різно обгрунтовуючи, переконував, не раз посилаючись на кінець п'ятиріччя і досягнення її в побутово-культурному відношенні.

А тепер, шановний Станіслав Вікентійович, доведіть мені, чим пояснити таке безглуздя, яке ми маємо сьогодні, й врешті-решт коли досягнемо своєї мети і якими методами та чийм ентузіазмом (бо цей ентузіазм, що давали ми, самі далі не зможемо).

Ви уявляєте, що зараз діється на Білоцерківщині, Уманщині, Київщині і т. ін. Великі площі незасіяної землі, а врожайність посіяного не більше 25—30% відносно тієї, що була в 1925—1928 рр. В колгоспах, в яких було коней 100—150, зараз тільки 40—50 та й ті такі, що падають. Людство страшенно голодає. Я просто не розумію, і коли б мені хто авторитетний доводив хоч як десь в 1927—1928 рр. про те, що при Радянській владі можуть помирати на роботі з голоду, я не повірив би і висміяв би або й зовсім нагнав би його, вважаючи ідіотом, контрреволюціонером і як завгодно.

Ну, а що ж ми маємо зараз? Десятки й сотні випадків, коли колгоспники виходять в поле і зникають, а через декілька днів знаходять його аж провонявшим й так його без жалю, наче це цілком природньо, заривають в яму й квіт, а на другий день цього ж, що заривів, попереднього, находять труп — мруть з голоду.

Хіба це можливо йти на тяжку роботу і нахльобатись якогось бур'яну з звичайною макухою? А «начальство» виголошує красноречиво «за темпи, за соціалізм». Куди ж к чорту годиться такий соціалізм, коли людство з дня в день пауперизується — в Києві скільки завгодно попід углами сидять цілими сім'ями селяни і просять — плачуть кусок хліба, вже поопухали з голоду. І хто це? Колгоспники, що мають сотні трудовнів. Скрізь по студентських їдальнях, де гасло за гаслом наклеєно — «Борітесь за якісні та кількісні показники громадського харчування», студентів харчують раз у день таким обідом — Н²О і декілька зілинок, а хоч би картоплина і жиру теж нічого немає і одержуєш хліба до нього 20—25 г.

На друге каші або сої, так коли взяти з водою як воно є, то буде 100 г теж без ніякого жирку. «От живи Гаврило». Так у київській їдальні СЗК. № 2—3 і т. д. Хоч би сої дали наїстись — так каже зараз майже кожен студент. Отримує в місяць він 40—30 крб. та різні відрахування в них і так чистою одержує 15—20 крб., от і проживи місяць, коли в студкоопі (закритому): 400 г хліба — 2 крб., сало 100 г 3 крб. 50 коп., масло — 2 крб. 85 коп., яєчки — 60 коп. штука і т. ін. Як де появляться які соєві коржики, такі, що раніш і собака не їв би, то зараз черга в 500 чоловік. Студенти один за одним дістають туберкульоз, зараз з нашого технікуму чоловік п'ять пішли в лікарню, то там їх і залишили — кров'ю плюють.

Так живуть всі люди: студенти, робітники, селяни і т. ін., і я не знаю, чого народ гине з голоду і словами скільки завгодно розмов різних, а ділом мовчать.

ЦК мабуть не бачить цього, або не уявляє. На цей рік може бути надія не на краще, а ще й гірше, бо великий неврожай, як видно буде, а плани хлібозаготівель ще більші навалено на колгоспи.

Тепер, шановний Станіслав Вікентійович, скажіть, хіба це шляхи до соціалізму — це шляхи до гнойні і згубств, хіба так можна будувати соціалізм?.. Хіба у нас буде здорове покоління — воно буде хворе, кволе й безсиле та й того залишиться живим 50%.

Ну й чим я тому селянину чи робітнику, що раніше пояснював вірність політики партії, зможу довести, що ми соціалізм будуємо й збудуємо, коли в нього цілком зникла віра в перемогу соціалізму, а я не маю на що вже тверде стати, бо всерівно сбирвуся.

На мій погляд, все це залежить від головоотяпського керівництва. У нас зараз скільки завгодно є таких політиків, що навчились тільки виступати і кидати красномовні фрази, а вони зараз зовсім безцінні, бо на практиці зовсім інше.

Мені здається, що наскільки партія була авторитетна все ж таки серед широких мас, зараз все менше. І тільки внесеться іскра в селянство, то спалахне всюди. Ми під носом не бачимо, а цілий ряд виголошуємо фраз про пауперизацію і зубожіння по капіталістичних країнах...

Зараз набирає сил і авторитету теорія т. Бухаріна.

Я сам за соціалізм безперечно, але проти цілком такого ідіотського шляху.

Може я помиляюся, то я ще не маю великого стажу в роботі, але востаннє я мислю так, я з 1912 р. народження.

Прошу дуже: дайте мені здорову відповідь.

З комсом. привітом Ткаченко.

На адресу: м. Київ, вул. Ж. Революції, 12 (Рибоводний технікум) Ткаченко Гр. І. або краще, оскільки їду у відпустку, на адресу: с. Карабачин Брусилівського району Київської області. Ткаченко Гр. Ів.

ПА ІІП при ЦК Компартії України. Ф. 1 Оп. 1 Спр. 2052. Арк. 41—44.

**ТЕЛЕГРАМА ЦК ВКП(б)
ЦЕНТРАЛЬНОМУ КОМІТЕТУ КП(б)У З ОГОЛОШЕННЯМ
ПОСТАНОВИ ЦК ВКП(б) ВІД 1 СІЧНЯ 1933 Р.
ПРО ДОБРОВІЛЬНУ ЗДАЧУ ДЕРЖАВІ КОЛГОСПАМИ,
КОЛГОСПНИКАМИ ТА ОДНООСІБНИКАМИ РАНІШЕ
ПРИХОВАНОГО ХЛІБА ТА ВЖИТТЯ СУВОРИХ ЗАХОДІВ
ЩОДО ТИХ, ХТО ПРОДОВЖУВАТИМЕ УКРИВАТИ
ВІД ОБЛІКУ ХЛІБ**

1 січня 1933 р.

Сообщается постановление ЦК от 1 января 1933 г.:

«Предложить ЦК КП(б)У и СНК УССР широко оповестить через сельсоветы, колхозы, колхозников и трудящихся единоличников, что:

а) те из них, которые добровольно сдают государству ранее расхищенный и скрытый хлеб*, не будут подвергаться репрессиям;

б) в отношении колхозников, колхозов и единоличников, упорно продолжающих укрывать расхищенный и скрытый от учета хлеб, будут применяться строжайшие меры взыскания, предусмотренные постановлением ЦИК и СНК СССР от 7 августа 1932 г. (об охране имущества государственных предприятий, колхозов и кооперации и укреплении общественной социалистической собственности).

ПА ІІП при ЦК Компартії України. Ф. 1 Оп. 101 Спр. 1257. Арк. 14—15а.

Секретарь ЦК ВКП(б) И. Сталин.

---

* За свідченням секретаря ЦК КП(б)У М. М. Хатаєвича у 1932 р. приховуванням зерна займалися від 85% до 90% колгоспників.

**Виснажених, голодних, без одягу підлітків можна було бачити повсюду.
Як вижити!**

ДИРЕКТИВА ЦК ВКП(б) ОБКОМАМ, КРАЙКОМАМ
ТА ЦК КОМПАРТІЙ СОЮЗНИХ РЕСПУБЛІК
ПРО ЗАТВЕРДЖЕННЯ ПЛАНУ ХЛІБОЗДАЧІ
НА СІЧЕНЬ 1933 р. ТА ПРО ВСТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНИ
ГРАНИЧНОГО ТЕРМІНУ ВИКОНАННЯ ПОВНІСТЮ
РІЧНОГО ПЛАНУ ХЛІБОЗАГОТІВЕЛЬ ТА ХЛІБОЗДАЧІ

2 січня 1933 р.

Первое. Утвердить план хлебозаготовок и хлебосдачи на январь месяц 1933 г. 94 млн. пудов по СССР. Утвердить сверх этого план поступления гарнцевого сбора (90%) в размере 13 млн. пудов по СССР. Разбивку плана хлебозаготовок и хлебосдачи, а также плана поступления гарнцевого сбора по областям и республикам утвердить: по Украине план хлебозаготовок и хлебосдачи — 62 млн. 500 тыс. пудов, кроме того гарнец (90%) — 3 млн. 300 тыс. пудов.

Второе. Обязать обкомы, крайкомы и ЦК нацкомпартий наряду с обеспечением полного выполнения годового плана хлебозаготовок обеспечить безусловное выполнение принятого настоящим постановлением плана поступления гарнцевого сбора на январь месяц. Предупредить секретарей обкомов, крайкомов и ЦК нацкомпартий, что в соответствии с постановлением ЦК от 23 декабря 1932 г. в случае недовыполнения плана поступления гарнцевого сбора в области, крае или республике на соответствующее количество будет сокращен план отпуска хлеба на общее снабжение.

Третье. Поручить Комитету по заготовкам сельскохозяйственных продуктов при СТО на основе окончательных данных заготовок в декабре месяце и действующего годового плана хлебозаготовок, уточнить не позднее пятого января январский план хлебозаготовок по республикам, областям и краям, а также секторам и культурам и представить на утверждение ЦК и СНК.

Четвертое. Сохранить по Украине ранее установленный ЦК ВКП(б) предельный срок выполнения полностью годового плана хлебозаготовок и хлебосдачи совхозами, а именно к концу января 1933 г.

Секретарь ЦК ВКП(б) И. Сталин.

ПА ІІП при ЦК Компартії України. Ф 1 Оп. 1 Спр. 2261 Арк. 1—2.

ДИРЕКТИВА ЦК КП(б)У ТА РАДНАРКОМУ УКРАЇНИ
ОБКОМАМ І РАЙКОМАМ ПАРТІЇ З ВИМОГОЮ ОПОВІСТИТИ
ЧЕРЕЗ СІЛЬРАДИ КОЛГОСПИ, КОЛГОСПНИКІВ
ТА ОДНООСІБНИКІВ ПРО ДОБРОВОЛЬНУ ЗДАЧУ ДЕРЖАВІ
РАНІШЕ ПРИХОВАНОГО ХЛІБА І ЗАСТОСУВАННЯ
СУВОРИХ ЗАХОДІВ ЩОДО ОСІБ, ЯКІ
ПРОДОВЖУВАТИМУТЬ ПРИХОВУВАТИ ВІД ОБЛІКУ ХЛІБ

2 січня 1933 р.

Совнарком и ЦК КП(б)У обязывает областные и районные партийные комитеты, областные и районные исполкомы широко оповестить через сельсоветы, колхозы, колхозников и трудящихся единоличников, что:

а) те из них, которые добровольно сдают государству ранее расхищенный и скрытый хлеб не будут подвергаться репрессиям;

б) в отношении колхозников, колхозов и единоличников, упорно продолжающих укрывать расхищенный и скрытый от учета хлеб, будут применяться строжайшие меры взыскания, предусмотренные постановлением ЦИК и Совнаркома СССР от 7 августа 1932 г. (об охране имущества государственных предприятий, колхозов и кооперации и укреплении общественной социалистической собственности).

Для этого ЦК и Совнарком предлагают:

1. Немедленно созвать пленумы сельсоветов и совещания колхозного актива.

2. После этих пленумов и совещаний созвать общие собрания колхозников по каждому колхозу в отдельности и отдельно собрания трудящихся единоличников.

На этих совещаниях, пленумах и общих собраниях колхозников и единоличников обсудить вопрос о выполнении колхозами и единоличниками хлебозаготовок, разъяснить необходимость добровольной сдачи расхищенного и скрытого хлеба и о тех суровых мерах взыскания, которые будут применены в отношении упорно продолжающих укрывать расхищенный и скрытый от учета хлеб.

3. В районных газетах широко освещать опыт тех сел и колхозов где, благодаря хорошо проведенной разъяснительной работе, удалось добиться массовой добровольной сдачи колхозниками и единоличниками укрытого расхищенного хлеба.

Секретарь ЦК КП(б)У Хатаевич
Председатель СНК УССР Чубарь

ЗАПИСКА ПО ПРЯМОМУ ПРОВОДУ КИІВСЬКОГО
ОБЛАСНОГО ВІДДІЛУ ДПУ ГОЛОВІ ДПУ УСРР
ПРО КІЛЬКІСТЬ ГОЛОДУЮЧИХ РАЙОНІВ
ТА НАСЕЛЕНИХ ПУНКТІВ ОБЛАСТІ ТА НАДАННЯ
ПРОДОВОЛЬНОЇ ДОПОМОГИ НАСЕЛЕННЮ

Не раніше 1 березня 1933 р.

№ району	Найменування району	Коліч. насел. пункт.	Коліч. год. ссич.	Голод. зроста. (душ.)	Голод. дітей (душ.)	Коліч. бодячих	Коліч. опухлих	Коліч. умерш.	Служаєт. люд. (судна)	Коліч. дітей-сиріт
1.	Обуховський	30	3370	8460	7031	—	—	360	—	1
2.	Барышевський	10	660	1423	1877	320	165	39	—	—
3.	Фастовський	21	950	1391	2649	103	22	60	—	1
4.	Черкаський	23	767	1354	1612	187	782	123	2	3
5.	Чигиринський	25	429	660	1050	—	283	—	—	—
6.	Золотоношський	26	1122	2766	2541	72	91	47	—	—
7.	Каневський	21	550	895	1680	97	—	150	—	—
8.	Корсунський	18	270	560	520	50	250	20	—	—
9.	Городищенський	12	1056	2226	1829	32	506	71	—	1
10.	Гельмязовський	19	1498	2523	2010	1430	576	288	2	—
11.	Чернобаєвський	12	500	1200	2300	700	500	70	—	—
12.	Златопольський	—	264	—	110	40	60	10	—	—
13.	Звенигородський	19	960	2273	3880	703	703	189	5	6
14.	Шполянський	10	365	581	900	—	286	—	—	—
15.	Каменський	11	609	1192	1407	—	2188	176	1	—
16.	Житомирський	12	2192	138	611	200	180	180	—	—
17.	Коростенський	7	940	1623	2529	—	—	—	—	—
18.	Барышевський	6	—	1560	2200	438	—	—	—	—

Сведения переданы только по 42 районам. Сведения по линии райисполкомов и райпарткомов превышают данные ГПУ.

Помимо продовольственной помощи из централизованных ресурсов областью по 42 районам мобилизовано из местных ресурсов:

Хлеба	3300 пудов	Крупы	900 пудов
Сахара	1500 »	Подсолнечного	
Повидла	1200 »	масла	150 »
Тростинковой патоки	60 »	Толокна	180 »
Комсы	360 »	Консервов	35 тыс. коробок
Томата	180 »	Мяса	180 пудов
Овощей	20 вагонов	Кондитерских изделий	120 »
Овощей квашеных	3 »	Овощей сухих	2 вагона

Помимо этого выдавалась внутриколхозная помощь в среднем 10—15 ц на колхоз.

Начальник Киевского областного отдела ГПУ Розанов

ПА ГПУ при ЦК Компартии Украины. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 2191. Арк. 96—97.

Кам'янщина

(З ІСТОРІЇ МИНУЛОГО І СУЧАСНЕ)

Мої свідки з тривогою розповідали про лихоліття, яке пережили мешканці Кам'янського району. Але я думаю, що читачеві буде цікаво знати хоч коротко про наш рідний край, його історію і сучасне.

Кам'янщина — чудовий край з широкими ланами, обсадженими лісосмугами, покритий зеленим різнотрав'ям. Багато тут урочищ і яруг, острівців, байраків і лісових масивів серед степу.

Тясминсько-холодноярський край — край перегуків віків. Немає такого віку, який би не залишав тут по собі пам'ять. На цій землі козацькі полки били непроханих зайдів. Богдан Хмельницький вів своє військо проти польської шляхти. Максим Залізняк очолював селянське повстання проти польських утисків у 1768 році під назвою Коліївщина. Він пішов зі своєю ватагою з Мотрониного лісу на Жаботин, Смілу, Черкаси і до Умані...

Одним із давніх населених пунктів Кам'янщини є село Жаботин. Його територія заселена здавна. На його околицях виявлено поселення VII—VI ст. до н. ери. Заснований Жаботин у кінці XVI ст. на місці зруйнованого 1484 року. Перша писемна згадка про Жаботин, як містечко, належить до 1643 року. А з 1649 року Жаботин стає сотенним містечком Чигиринського полку (Жур. «Киевская старина» 1890, № 5, стор. 5).

В 50 роках XIX ст. в Жаботині побудовано цукровий і винокурний заводи. В містечку працювали два водяні млини, сукновальня, свічкаря. В 1864 р. населення складало 3339 жителів. У 1862 році Жаботин стає волосним центром Черкаського повіту. У 1907 році відкрито земську лікарню. Містечко мало дві церковно-парафіальні школи, а в 1910 році відкрито двокласну земську школу з народною бібліотекою. 1911 року почало працювати поштове відділення. В містечку були багаті маєтки з триповерховим великим будинком.

Кам'янка заснована на початку XVII ст. кріпаками-втікачами з Київщини, Полтавщини, Поділля, які заселяли береги річки Тясмину. Вперше Кам'янка згадується в історичних документах в період визвольної війни 1648—1654 рр. Коли власник її Житкевич утік до Польщі, то Кам'янку 27 березня 1649 року було передано в спадкове володіння Б. Хмельницькому. У 1756 році Кам'яні надано статус містечка. Кам'янка переходила від одних рук до других. Нарешті Кам'янка перейшла у володіння Л. Д. Давидова, а потім до його сина В. Л. Давидова. Після заслання його сина, В. Л. Давидова,

маєток переходить до його родини. Протягом 1820—1822 рр. до Кам'янки приїжджав великий російський поет О. С. Пушкін. Тут проводили таємні ради декабристи.

Зручне географічне розташування сприяло економічному розвитку Кам'янки. В 1820 році в урочищі «Рудня» збудовано винокурний завод продуктивністю 7200 відер горілки на рік. Став до ладу в 1844 році цукровий завод, на якому працювало 420 кріпаків. Трохи пізніше пущені цукрові заводи в селах Грушківці і Райгороді. Давидовим також належала суконна фабрика.

Після того, як у 1876 році через Кам'янку прокладено залізницю Бобринська—Знам'янка в місті в 90-х роках виникла сірникова фабрика «Сатурн», на якій працювало 78 робітників.

Майже 30 років Кам'янка була для композитора із світовим іменем П. І. Чайковського другим домом.

На Кам'янщині безсмертний Тарас Шевченко побував у селі Лузанівці, в Мотронинському монастирі. З розвитком господарської діяльності містечка Кам'янки зростає його населення. Так, якщо в 1862 році налічувалося 4319 осіб, то 1900 року — понад 8800. (Географическо-статистический словарь Рос. имп. т. 2, стор. 462).

Населення колишньої Телепинської волості на 1 січня 1915 року складало: чоловіків 9421, жінок — 9442, а всього — 18863 особи, які проживали в 3481 дворі. Отож, на сто дворів припадало по 542 жителі. (3 книги звітів земельного відділу Чигиринського повіту за 1911—1917 рр. ст. 276).

У тих же самих селах на 1 січня 1994 року проживало 7335 осіб, а дворів нараховувалося 3364. Тепер на сто дворів припадає 218 осіб. За допомогою архівних документів, розповідей старожилів та мого аналітичного аналізу мені довелося встановити, що перед колективізацією на території теперішнього Кам'янського району було приблизно 22 тисячі сімей з населенням майже 110 тисяч осіб.

Площа району — 72,5 тисячі гектарів, з них 46 тис. ріллі.

На 1 січня 1994 року по району нараховувалось 15304 двори та 1640 сімей проживали в комунальних квартирах. Всього населення по району 39,7 тисячі осіб, з них у м. Кам'янці 17,3 тисячі.

Візьму кілька сіл, в яких катастрофічно зменшувалась кількість дворів і жителів. Так, в селі Баландиному від колективізації 1930 р. і до 1994 року дворів зменшилось майже втричі (було 1450, є 532), жителів майже в п'ять разів (було 5700, є 1147). По Коханівці дворів зменшилось теж майже втричі (було 380, є 130), а жителів майже в шість раз (було 1450, є 245).

По Вербівці дворів зменшилось майже вдвічі (було 720, є 382), жителів (було 3400, є 824) зменшилось майже в чотири рази. Подібна картина спостерігається майже в усіх селах району.

Якщо взяти сучасний стан населення щодо народження і смер-

ті, то він характеризується такими даними. В 1986 році народилося дітей 517, то в 1993 році лише 412. В 1986 році померло 619 осіб, то в 1993 році — 881 особа.

Таке зменшення кількості населення може призвести до непередбачених наслідків.

В сільському господарстві протягом 1993 року працювало менше шести тисяч осіб. Отож, необхідно вживати на державному рівні найрадикальніші заходи, щоб врятувати наш генофонд.

А тепер приведу деякі дані по тваринництву до колективізації по району в селах. Всього приблизно було ВРХ — 55 тисяч голів, з них корів — 22 тисячі, коней — 18 тисяч, свиней — 25 тисяч, овець — 60 тисяч, а також багато різної птиці.

Сучасний стан тваринництва характеризується такими даними в громадському секторі. В 1990 році було ВРХ — 30,7 тисячі голів, в т. ч. корів — 9,3 тисячі, свиней налічувалось 17,4 тисячі, овець — 4,9 тисячі. А в 1993 році було ВРХ — 25,4 тис., в т. ч. корів — 7,3 тис., свиней — 7,6 тис., овець — 3,3 тисячі.

За три роки зменшилось ВРХ — на 5,3 тис. голів, свиней — на 10,1 тис., а овець зменшилось до рівня 1929 року, тобто в 20 разів.

У 1993 році у власників нараховувалось дві тисячі корів і стільки ж молодняка. В 1993 році в районі зібрано майже 80 тисяч тонн зерна, а кількість поголів'я скорочується.

Я привів тут у цій короткій статті дані по району, щоб керівні структури (на жаль, їх так багато) від самого низу і до верху найсерйознішим чином узялися за вирішення цих життєво важливих проблем.

СЛОВНИК

Куркуль — заможний селянин, який володів великою площею землі, мав багато різної худоби, різноманітний інвентар, підсобні підприємства для переробки сільськогосподарської продукції. Використовував найману працю.

В царській Росії в 1913 р. куркулі складали 12,3% населення. Вони виробляли 50% всього товарного хліба. Куркулів, як клас, було ліквідовано на основі суцільної колективізації сільського господарства.

Середняк — селянин, який володів невеликими ділянками землі, мав примітивний інвентар для її обробки, вів господарство власною працею.

Бідняки — малоземельні і безземельні селяни, які не забезпечували прожиткового мінімуму своєї сім'ї. Вони йшли у найми до заможних селян або орендували землю.

КНС — комітет незаможних селян. Утворений у 1918 році.

Продрозкладка (продовольча розкладка) — метод, за яким держава по твердих цінах забирала у селян, особливо в заможних, так звані лишки хліба. Уведена в 1918—20 роках.

Продподаток (продовольчий податок) — натуральний податок із селянських господарств, уведений в 1921 р. взамін продрозкладки один із заходів, що забезпечив перехід від політики військового комунізму до нової економічної політики (НЕП). У 1923 році продподаток був замінений на єдиний сільськогосподарський грошовий податок, який сприяв швидкому економічному розвитку села.

Поміщики-дворяни — землевласники, які своє господарство вели за рахунок безкоштовної праці кріпосного селянства. Після 1861 року — відміни кріпосного права — вели господарство за рахунок найманої праці. 30 тисяч поміщицьких сімей володіли 70 млн. десятин землі, а 10,5 млн. селянських господарств — 75 млн. десятин. Декретом про землю 26.10.1917 року в поміщиків було конфісковано землю і сільськогосподарський інвентар і передано селянам.

Купці — клас, який виник ще при рабовласницькому суспільстві при суцільному розподілу праці і розвитку товарного виробництва; займався тільки обміном продукції, а пізніше — купівлею-продажем.

Волвиконком — волосний виконавчий комітет.

Волкомнезам — волосний комітет незаможних селян.

Вукоопспілка — Всеукраїнська кооперативна спілка.

Комнезам — комітет незаможних селян.

Центральвиконком — Центральний виконавчий комітет.

ТСОЗ — товариство спільної обробки землі. Створювались на початку колективізації, які об'єднували 10—15 селянських дворів.

Двадцятип'ятитисячники — передові робітники з міст, які направлені на село за рішенням Листопадового пленуму ЦК ВКП(б) 1929 року для практичної допомоги в проведенні суцільної колективізації та зміцненні керівних органів. З них було 70% членів партії і більше 8% комсомольців. На початку 1930 року на селі працювало біля 27 тисяч двадцятип'ятитисячників.

ЦК ВКП(б) — Центральний Комітет Всесоюзної Комуністичної партії (більшовиків).

ЦК КП(б)У — Центральний Комітет Комуністичної партії (більшовиків) України.

ЛКСМУ — Ленінська Комуністична спілка молоді України.

ВУЦВКУ — Всеукраїнський Центральний виконавчий Комітет.

ВЦВК — Всесоюзний Центральний виконавчий Комітет.

РПК — районний партійний комітет.

ЦЧО — Центральний Чорноземний округ.

Раднарком — Рада народних комісарів (РНК).
РВК — районний виконавчий комітет.
ОблЗУ — обласне земельне управління.
Балайда, шліхта, марина — рідка юшка, зварена з комбікорму або якогось борошна. Її давали голодним людям у колгоспі весною 1933 року, які працювали на плантаціях цукрових буряків.
Чурени — спечені на сковороді оладки з листя дерев, різних трав, цвіту акації з домішкою борошна, картоплі або буряків.
Безтарка — віз, обладнаний дерев'яним ящиком для перевезення зерна без мішкотари.
Полуторка — півторатонна машина ГАЗ-АА.
Сажень — давня східно-слов'янська міра довжини, дорівнювала 3 аршинам, або 2,134 метра.
Аршин — стародавня міра довжини — 71,34 сантиметра.
Мастиво — моторне масло.
Дві упряжки — дві зміни на роботі в один день.
С-Г — сільське господарство.
Г-во — господарство.
На-гора — з шахти піднімають вугілля на поверхню.
Управа — правління колгоспу.
Гужтранспорт — використання тягової сили коней, волів, корів та інших тварин для перевезення вантажів.
Бузівок — молодняк ВРХ від 6—8 місяців і більше року.
ВРХ — велика рогата худоба.
Крумар — с-г знаряддя для розпушення ґрунту. Дерев'яні бриски з'єднані в трикутну форму, до яких пригвинчено 7—9 залізних лап.
Толока — поле не засіяне. Його готують до посіву озимих.
Біологічна урожайність — це урожай с-г культур на пні без урахування втрат.
ЦДАЖР України — Центральний державний архів Жовтневої революції України.
Ф1 — фонд 1.
ОП. 9 — опис 9.
СПР. 150 — справа 150.
Арк. 14 — аркуш 14.
ПА ЦК Ком Укр. — Партійний архів Центрального Комітету Компартії України.

З М І С Т

Від автора	3
Черкаська область	
Кам'янський район	
Коханівка	6
Баландине	24
Тимошівка	42
Михайлівка	49
Кам'янка	56
Косарі	65
Райгород	68
Радиванівка	72
Інші села району	
(Жаботин, Юрчиха, Грушківка, Вербівка, Лузанівка, Ребедайлівка, Лебедівка, Телепине, Катеринівка, Ревівка)	77
Інші райони Черкаської області	106
Інші області України	111
Голод на Україні в 1921—1922 роках	126
Про що писала газета «Радянське село» (орган КП(б)У за 1932 рік)	132
Голод на Україні в 1946—1947 роках	138
Голод у 1833—1834 роках на Лівобережній Україні	144
Нація і мова	148
Мною пережите	151
Мовою архівних документів	158
Кам'янщина (з історії минулого і сучасне)	188
Словник	191

Гудзенко Костянтин Наумович
ТРАГІЧНІ ГОЛОСИ

Редактор А. О. Коваленко

Фото і фоторепродукції О. Г. Дяченка

Художник О. В. Деревко

Коректор Л. Г. Бондаренко

Над випуском працювали: Ю. Г. Короленко,
В. М. Майборода.

Формат 60x90 1/16. Гарнітура журнальна
рублена. Друк високій. Умовн. друк. арк.
12,25. Умовн. фарб.-відб. 12,75. Тираж 3000.

Зам. № 84. Ціна договірна.

Видавець: редакція газети «Трудова слава».
Надруковано в Кам'янській районній дру-
карні Черкаського обласного управління по
пресі.

258450, м. Кам'янка, вул. Пушкіна, 56.

ВИДАННЯ ЦІЄЇ КНИГИ СТАЛО МОЖЛИВИМ, дякуючи благодійним коштам, які надійшли від спонсорів Кам'янського району.

Щиро і сердечно завдячую за благородний вчинок керівникам підприємств:

Дмитру Мироновичу КОЛОМІЙЦЮ,
директору Косарського спиртозаводу;

Сергію Петровичу ШЕВЧЕНКУ,
голові правління колгоспу «Дніпро», с. Радиванівка;

Раїсі Панасівні РУДЕНКО,
голові колгоспу ім. Шевченка, с. Баландине;

Володимиру Яковичу МЕЛЬНИКУ,
директору відгодівельного підприємства;

Михайлу Марковичу БОГУНУ,
голові КСП «Україна», с. Михайлівка;

Василю Яковичу СВРАЧЕВСЬКОМУ,
голові КСП «Тимошівка»;

Івану Петровичу СОСНОВСЬКОМУ,
директору Кам'янського цукрокомбінату;

Олександрю Михайловичу КАСЯНУ,
директору Кам'янського спиртокомбінату;

Миколі Петровичу МАСЛЕЮ,
підприємцю;

Анатолію Васильовичу ІЩУКУ,
директору заводу продтоварів;

Юрію Васильовичу БЕЗПАЛОМУ,
директору підприємства «Південне».

Доземний їм уклін за допомогу.

Автор.

